

Bódi Katalin

Egy műfaj apológiája

A XVIII. századi magyar levélregény és kontextusai

Ph.D-disszertáció

Témavezető: dr. Debreczeni Attila egyetemi tanár

Debreceni Egyetem

Irodalomtudományok Doktori Iskola

Magyar és összehasonlító irodalomtudományi program

Magyar irodalmi alprogram

Debrecen, 2005

Tartalomjegyzék

<u>Köszönet</u>	4
I. Előbeszéd – avagy egy regénytörténet megírásának lehetőségei	5
<i>entrée</i>	5
<i>az olvasás – eddig</i>	10
<i>a kezdet értelme</i>	21
<i>választék</i>	24
<i>javaslat</i>	30
II. Még egyszer a regényről: poétika és kánon	32
<i>mi a regény?</i>	32
<i>találkozások</i>	35
<i>Clèves hercegné</i>	44
<i>Portugál levelek – alternatív poétika</i>	47
<i>mégis kell az elmélet</i>	56
<i>mi lesz ebből?</i>	61
III. Közelítések a magyar levélregényhez 1.: A valóság poétikája	62
<i>az önértelmezés lehetőségei 1.: a megnevezés</i>	64
<i>à la hongroise</i>	67
<i>a befejezés nehézségei</i>	76
<i>az önértelmezés lehetőségei 2.: a levél</i>	79
<i>sűrű történet</i>	83
IV. Közelítések a magyar levélregényhez 2.: történet, poétika, narratológia	85
<i>beszélés és elbeszélés avagy levél és naplóbejegyzés: megsokszorozódás</i>	
<i>és elaprózódás</i>	85
<i>narratív séma</i>	85
<i>a megnevezés újraértelmezése</i>	87
<i>fragmentumok halmaza?</i>	91

<i>elbeszélés teremtette egység?</i>	104
<i>lector in fabula: a rejtőzködő olvasó</i>	115
<i>az olvasó kétszer</i>	115
<i>lineáris írás</i>	118
<i>beszédes anakroniák</i>	120
<i>a szereplő/beszélők jellemzésének lehetőségei</i>	124
<i>a nyelv elégtelensége</i>	125
<i>bibliotheca sensifera</i>	129
V. A rejtőzködő hagyomány és a fel nem ismert összegzés: a heroida	137
<i>magyar kontextus</i>	137
<i>eredet</i>	139
<i>galantéria, preciosité, tragikum</i>	140
<i>a rejtőzködő hagyomány</i>	152
VI. Lezárás és kiutak	165
<i>függelék</i>	
1.	169
2.	170
3.	171
VII. Irodalomjegyzék	
<i>Szépirodalmi művek jegyzéke</i>	175
<i>Szakirodalom</i>	178

Köszönet

Munkám elkészítésében a legfontosabb segítséget témavezető tanáromnak, Debreczeni Attilának köszönhetem, aki az évek során nagy türelmével, hasznos szakmai tanácsaival támogatta munkámat. Hozzásegített ahhoz, hogy egy harmadéven készült záródolgozatból először különdíjas TDK-dolgozatot, publikációt, majd szakdolgozatot érlelhettem, amely végül disszertációm alapja lett.

Szabó Annának, a Francia Tanszék docensének elsősorban témám francia irodalmi vonatkozásainak kidolgozásáért tartozom köszönettel, illetve hálás vagyok szakmai tanácsaiért. Egyúttal köszönöm a Francia Tanszéknek, azon belül is Kiss Sándornak a lehetőséget, hogy az Erasmus-program keretében három hónapot tölthettem ösztöndíjasként Franciaországban 1999 őszén, ami nagyban hozzájárult dolgozatom elméleti kereteinek kitágításához, a témámhoz kapcsolódó francia, illetve nemzetközi szakirodalom elmélyültebb megismeréséhez. Itt említem meg Jean-Michel Raynaud-t, aki a Boulogne-sur-Mer-i egyetemen a Voltaire és Nagy Katalin levelezéséről tartott szeminárium során kitűnő példáját mutatta a XVIII. századi irodalom szeretetének és taníthatóságának.

Nagy büszkeség és őszinte öröm volt számomra, hogy 1998-ban TDK-dolgozatomat Szajbély Mihály és Szilágyi Márton bírálta, véleményük fontos szakmai segítséget jelentett. 2002 őszén disszertációm egy része a kaposvári Vetésforgó konferencián hangzott el, ezúton is szeretném megköszönni a lehetőséget Onder Csabának és Z. Kovács Zoltánnak, akik megvitatásra méltónak tartották dolgozatomat. Orosz Beátának, Borbély Szilárdnak, Bodrogi Ferenc Máténak, Orbán Lászlónak, Jászberényi Józsefnek, Hovánszki Marikának és Toma Adriennek is hálás vagyok javaslataikért, amelyek készülő disszertációm formálták a hétfő délutáni műhelybeszélgetések folyamán. Szirák Péternek magas szintű, olykor nagyon nehéz, de munkám során mindvégig hasznos irodalomelméleti szemináriumaiért vagyok igen hálás.

Férjemnek, szüleimnek, nővéremnek és természetesen az egész családomnak nagyon köszönöm azt a stabil érzelmi háttérrel és bizalmat, amelyek nélkül ez az évek hosszú során formálódó dolgozat soha nem készült volna el.

„A nagy felindultság észrevétlen lecsillapszik,
a zűrzavar kitisztul,
minden a helyére kerül,
de csak lassan, hosszas és zavart izgatottság után.”
/Rousseau/

I. Előbeszéd – avagy egy történet megírásának lehetőségei

entrée

Ha képzeletben belépünk egy XVIII. század végi – így persze bizonyosan soha nem létező – könyvtárba, amely a században megjelent összes magyar nyelvű kötetet tartalmazza, meglepően változatos kép tárul elénk. A könyvek között kutatva hamar nyilvánvalóvá válik, hogy egy műfaj létezése bizonyosan nem mellőzhető: a polcokon ugyanis feltűnően sok az Európa szerte ez idő tájt egyre nagyobb teret követelő regény, s egy-egy kötetet a polcokról leemelve azt is megtapasztalhatjuk, hogy ezek a szövegek nem kis változatosságot mutatnak. Virtuális bibliotékánk darabjai között ugyanis szép számmal lelhetők fel a heroikus, a gáláns, a történelmi, a kaland-, a pikareszk, az állambölcseleti, a levél-, a napló-, az érzelmes stb. regények. S ha még a magyarul olvasható darabok mellé számítjuk a Magyarországon olvasott, de nyelvünkre le nem fordított szövegeket, még feltűnőbbé válik a regény megkerülhetetlen jelenléte ebben az időszakban.

Mégis, ha azt a szót halljuk, hogy regény, elsősorban a XIX. század jut az eszünkbe a műfaj történetileg meghatározó korszakaként, s hajlamosak vagyunk megfeledkezni az alakulástörténet nem kevésbé lényeges állomásáról, a XVIII. század második feléről. Annál is inkább, mivel a regény ebben az időszakban tesz szert az olvasók egyre nagyobb táborára, ekkorra terjednek el különféle típusai, illetve – ami szintén nem elhanyagolandó szempont – egyre gyakrabban válik kérdéssé helyzetének meghatározása a műfajok szövevényes hálójában. Az irodalmi műfajok rendszere ugyanis ez idő tájt kezd számottevően átalakulni, aminek feltétele alapvetően a műveltségi szintek módosulása, egymáshoz való viszonyuk

lassú, de lényegi változása. A populáris kultúra és a literátusság¹ érintkezése egyes szerzők életművén belül, illetve számos műfaj alakulástörténetében lesz ekkor megfigyelhető. A regény értelmezése során is éppen ezzel a ténnyel kell számot vetniük a korabeli irodalomértőknek, ugyanakkor enélkül ma sem érthető meg ez a nyugat-európai irodalmakban mintegy másfél évszázados (kb. az 1650–1800 közötti) időszak, ami egy ma már lomhának tűnő, ám valójában a modernitás kialakulása szempontjából elementáris folyamat.

A magyar irodalomban szintén fontos helyet kap idővel a regény, elsősorban a nyugat-európai irodalmak termékeinek folyamatos beáramlásával, majd az eredetinek mondott darabok születésével. A korszakok kijelölésének és történetbe rendezésének antropológiai igénye² természetesen a távolba vesző, elhomályosodó körvonalú korai regényekkel történő számvetés során is érvényesül az idők folyamán, mégpedig sajátos módon. A regény történetének megírása – hasonlóképpen a költészet értelmezéséhez – egy olyan narratív értelmező keretbe rendeződik a XIX. századtól kezdődően, amelyben a teleologikus modell és a „nemzeti klasszicizmus” értelemadó komponense érvényesül.³

A regény történetének elbeszélhetőségéhez azért is szükséges, hogy ezt a Toldy Ferenc és Horváth János nyomán rögzült fejlődéstörténeti felfogást megpróbáljuk kritikusan szemlélni, mivel ebben az értelemadó kontextusban a XVIII. század csupán kényszerű előtörténetté zsugorodik.⁴ Hogy túllépjünk egy olyan perspektíván, amely a romantika, tehát ebből a szempontból a kiteljesedés időszaka felől olvassa a megelőző évtizedek szövegeit és törekvéseit, szükséges a teleologikus koncepciót alakulástörténeti modellre cserélni. Természetesen mindezt úgy megkísérelni, hogy elkerüljük azt a csapdát, amelyet már kiiktatva véltünk látni: nem szabad a visszájára fordítani az elutasított értelmezői keretet azzal, hogy észrevétlenül az általunk vizsgált időszak aránytalan felértékelésével éppen a romantikát utasítjuk egy ignorált fejlődéstörténeti ív hanyatló vonalára.

Dolgozatom azonban nem kívánja felvállalni az egész regényműfaj XVIII. századi

¹ A fogalmak definíciójára nézvést lásd DEBRECZENI Attila, „Literátusság” és „popularitás” (*Közelítés a felvilágosodás kori magyar irodalomhoz*) = *Studia Litteraria* XXXVI., Debrecen, 1998, 134–137.

² Vö. KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, A „korszak retorikája: A korszak- és századforduló mint értelmezési stratégia, = Uő., *Az olvasás lehetőségei*, h. n., 1997, 15.

³ Vö. TAKÁTS József, *Megfigyelt megfigyelők = klasszikus – magyar – irodalom – történet*, szerk. DAJKÓ Pál és LABÁDI Gergely, Szeged, 2003, 9–29. Takáts József tanulmányában öt olyan szöveg retorikai felépítettségét, illetve hatásmechanizmusát vizsgálja, amelyek beszédmódja erős hatással bír a mai napig irodalomtörténet-írásunkra. Az elemzés kiválóan bemutatja, hogy az irodalomtörténész miként alkotja újra az általa elbeszélte kulturális közeget.

⁴ Vö.: BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Budapest, 1995, 7. Bíró újraértelmező szándékú koncepciója természetesen nem csak egyetlen műfajra, hanem a magyar felvilágosodás irodalmának egész időszakára vonatkozik.

történetének megírását, mindössze egy bizonyos regénytípus és az ahhoz szorosan kapcsolódó, beszédmódjukban érintkező szövegtípusok elemzéséhez kötődik. Érdeklődésem mindenekelőtt a levélregény magyarországi genezisére és rövid történetére irányul, méghozzá egy olyan korszakban, amelyben a szépirodalom egyre erőteljesebben kezd eltávolodni a tudósság terrénumától, összekapcsolódva a nemzeti nyelven való írás szükségességével.⁵ Ennek a szűk perspektívának a kijelölése lehetőséget teremt egyúttal az egész regényműfaj bizonyos műfaji és eszmetörténeti kéréseinek megközelítésére, ezáltal tehát lehetőség nyílik általánosabb poétikai problémák tanulmányozására. Egyébiránt a XVIII. századi magyar regény kutatása az utóbbi évtizedekben számos eredményt hozott a téma különböző vonatkozásainak feltárásában, műfajelméleti szempontból Szajbély Mihály,⁶ illetve Bíró Ferenc monográfiájának⁷ egy-egy fejezete bír fontos hozzáadékkal. Jellemzőbb volt azonban az olyan tanulmányok megjelenése, amelyek kifejezetten egy-egy szöveg elemzését és ezáltal újrafelfedezését vállalták fel,⁸ több esetben pedig a kutatások textológiai munkával kapcsolódtak össze.⁹ Úgy tűnik tehát, hogy inkább részterületek kiemelése jellemzi aktuálisan a XVIII. századi regény értelmezését, amely viszont minden esetben a műfaj egy-egy sajátos problémájára mutat rá. A korabeli korpusz egészének tárgyalása eredendően a viszonylagos sokszínűség és meglehetősen nagy mennyiség miatt nem tűnik belátható célnak, Bahtyin pedig arra utal, hogy a regény műfaji vagy történeti kutatása eleve alapvető nehézségeket rejt magában. Az irodalmi szövegek rendszerében ugyanis a regény az egyetlen keletkezőben lévő, fiatal műfaj, kialakulásáról, szabályainak rögzüléséről egyáltalán nem beszélhetünk a

⁵ Uo. 14. Nem kívánatos azonban irreálisan felértékelnünk ebben a periódusban a magyar nyelvnek az irodalomban elfoglalt helyét, hiszen, amint Margócsy István felhívja rá a figyelmet, „szépirodalmi használata, azaz modern alkalmazása még sokáig rendkívüli nehézségekbe ütközött, s kizárólagosnak még jó ideig nem volt nevezhető.” MARGÓCSY István, *A magyar nyelv státusa a XVIII. század második felében = Folytonosság vagy fordulat?* szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen, 1996, 253 A magyar nyelv bizonytalan státusát és a latin nyelv széleskörű használatát igazolja például az is, hogy Marmontel népszerű *Bélisaire*-jének (Párizs, 1767) előbb született meg Magyarországon a latin nyelvű fordítása (Horváth Mihálytól, 1771-ben) mint magyar változata (Zalányi Péter, 1773), vagyis az olvasás és az írás nyelve nem a magyar volt egyértelműen. Mindez tehát azt is jelenti, hogy a rendelkezésünkre álló adatok függvényében számot kell vetnünk az eredeti nyelven olvasott, magyarra le nem fordított regényekkel is.

⁶ SZAJBÉLY Mihály, „*Idzadnak a' magyar tollak*”, *Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig*, Budapest, 2001

⁷ BÍRÓ Ferenc, *i. m.*

⁸ A teljesség igénye nélkül említve néhányat: Szilágyi Márton *Fanni*-tanulmányai az Uránia-monográfiában (Kármán József és Pajor Gáspár *Uránia*, Debrecen, 1998), a DEkon-csoport tanulmánykötete szintén a *Fanniról* (*Fanni hagyományai. DEKONFERENCIA II.* szerk. ODORICS Ferenc és SZILASI László, Szeged, 1995), Margócsy István *Szigvart*-tanulmánya (*Szigvart apológiája = Mesterek, tanítványok*, szerk. SZAJBÉLY Mihály, Budapest, 1999, 151–168.), DEVESCOVI Balázs, *A mítosz és Fanni: A Kármán József körüli legendák és a Fanni hagyományait környező mítosz(ok) elemzése [diskurzíválás] 5.0*, Budapest–Szeged, 2000

⁹ Ilyen például Szilágyi Márton *Uránia*- (1999), illetve Penke Olga *Etelka*-kiadása (2002).

megszokott módon.¹⁰ A regényt kísérő poétikai leírások gyakran a klasszikus műfajokhoz kapcsolódó metadiszkurzust próbálják követni, ám mivel a regény egyetlen, kizárólagosan érvényes jellegzetességét sem tudják megragadni, rendszerint a különböző változatok elkülönítésére és leírására korlátozódnak.¹¹

A XVIII. századra a francia, majd az angol és végül a német irodalomban népszerűvé vált a levélregény, amely a század utolsó évtizedeiben a magyar olvasókhöz is eljutott, bár érvényessége jóval korlátozottabb lett, mint Nyugat-Európában. Az a nem túl nagy számú szöveg, amelyeket a magyar olvasók mégis megismertek, nem mellőzhetők a regény hazai történetében. Ugyanis a levélregény eszmetörténeti és műfaji vizsgálata számos válasszal szolgálhat a regény XVIII. századi történetének, vagyis a műfaj hazai megjelenésének megértésében. Éppen ezért céлом elsősorban a levélregények történeti-poétikai leírása, amely elvezethet egyrészt ennek a parciálisnak tűnő műfajtípus hozadékainak felismeréséhez, másrészt pedig a regény magyarországi kezdetének, illetve a korabeli kánonban elfoglalt helyének feltárásához. Körül kell viszont határolnom azt a korpuszt, amelyet a *levélregény* fogalmával illetek: alapvetően levelekből építkező szépirodalmi szövegek tanulmányozása a céloom, azonban a *Fanni' hagyományai* kapcsán a napló, illetve a *Fel-fedezett titok* révén pedig a vallomás alakzatait is bevonom az elemzésbe. A *Fanni* esetében természetesen a levélformával történő váltakozás, illetve mindkét szöveg kapcsán pedig lényegében a levélregény olvasói paktumával, illetve diszkurzusával való azonosság indokolhatja döntésemet. Lényegesnek tartom Benkő Krisztián alapvetését ebben a vonatkozásban, aki a levél, a napló és a vallomás írásformáit a prozopopeia alakzatában látja egyesülni, továbbá az „önátélés mikéntjéről szóló tudósításnak” tekinti azokat.¹² Benkő célja azonban kifejezetten a szubjektum konstituálódásának vizsgálata, így nem tesz különbséget szépirodalmi célú és hétköznapi (vagyis nyilván vitathatóan, de egyszerűen fiktívnek és nem fiktívnek vagy irodalminak és nem irodalminak nevezett) szövegek között, én viszont elsősorban a levélregény és a regény viszonyára, a levélregény műfaji paktumára, illetve narratológiai leírására irányítom a figyelmemet.

A komparatistikai szempontok bevonása a kutatásba önmagától adódik, hiszen a magyar regény kezdetei köztudottan a fordításokhoz, átdolgozásokhoz kapcsolódnak. A

¹⁰ BAHTYIN, Mihail, *Az eposz és a regény (A regény kutatásának metodológiájáról)*, ford. HETESI István = *Az irodalom elméletei III.*, szerk. THOMKA Beáta, Pécs, 1997, 27–28.

¹¹ Uo., 33.

¹² BENKŐ Krisztián, *A „napló” mint alakzat (Változatok a prozopopeiára XVIII–XIX. századi irodalmunkban)*, It 2002/2, 206–207.

források eleinte főleg a francia, majd a század vége felé inkább a német irodalomból származtak, az összehasonlító vonatkozásokban mégis elsősorban a francia irodalmat választom viszonyítási alapként. Ezt a döntést elsősorban a dolgozat célja, mégpedig a levélregény történeti-poétikai elemzése, illetve ezen keresztül a XVIII. századi regény helyzetének meghatározása indokolja. Hiszen a levélregény kialakulása, különböző változatainak megszületése Franciaországban következett be a XVII. század végétől kezdődően, illetve ott az egész regényműfaj alakulástörténete kiválóan megfigyelhető.

A poétikai leírás terén természetesen elsődleges az irodalmi műnemekkel való számvetés, a figyelemmel kísért műfaj, vagyis a regény helyének hozzávetőleges kijelölése a korszak irodalmi rendszerében, valamint annak műfaji összetettségének, heterogenitásának tiszteletben tartása. Mindez esetlegesen együtt jár az állandóság illúziójának, a normatív szándéknak és az idealizálás önkényességének veszélyes csapdájával. Így nem lehet célom szabályrendszer felállítása, sokkal inkább egy tágabb horizontú problémafelvetés az alábbi vizsgálódási területeken: a magyar és a nyugat-európai regény kapcsolata, a regény és az olvasóközönség viszonya, az irodalmi szintek keveredése, a levélregény narratológiai leírása, a szövegek transztextuális hálójának megmutatása, stilisztikai-retorikai elemzése. A széttartónak tűnő nyomvonalak a levélregény rövid magyarországi történetének hozadékához vezetnek, amely az irodalmi diszkurzus új lehetősége, a kommunikativitás irányába történő elmozdulás, a retoricitástól való elszakadás és az érzelmek általi nyelvteremtés újszerűsége mentén képzelhető el.

A műfaj vizsgálata során az érzékenység eszmetörténeti periódusával fennálló szoros kapcsolatára szintén figyelmet kell fordítani, ugyanis a század utolsó évtizedeiben működő diszkurzus egyik alapvető kifejezési formája kétségtelenül a levélregény lett. Ebből adódóan a jellegzetesen érzékeny műfajokkal (heroida, idill, érzékeny román) való rokonságát is meg kell értenünk, hiszen nyilvánvaló a szóban forgó műfajok genetikai kapcsolódása, illetve közös diszkurzív alapjuk, vagyis nagyon leegyszerűsítve a szerelemről való beszéd. Jelenleg, talán egyedül a *Fanni' hagyományai* kivételével, az alábbiakban olvasott regények csupán filológiai adatok halmazaként léteznek az irodalomban. Ennek a helyzetnek a megváltoztatása csak egy remény, amely megvalósításához az első lépés az elemzett szövegek újraolvasható aspektusainak kiemelése, illetve a történő hagyományba való visszaillesztése lehet.

az olvasás – eddig

A XVIII. századi magyar regény, illetve levélregény az olvasástörténet szempontjából nem mutat igazán változatos képet: a korabeli fogadtatás elsősorban a népszerűség és az értéktelenség kategóriáival írható le, a későbbiekben jobbra csak az értéktelenség, illetve a XIX. századi regény kényszerű előtörténeteként való említés jellemző a recepcióban. Mindez csak az utóbbi néhány évtized kutatásaival, a felvilágosodás és a romantika újraértelmezésének bekövetkezésével változik meg. A tanulmányokban egyre hangsúlyosabb helyet foglal el a regények teljesítményének megmutatása, amelyek így, felnyílván az interpretációnak, visszakerülnek az irodalmi szövegek szövevényes transztextuális hálójába az irodalomtörténeti szándék szerint. A kanonizáció folyamata persze ennyire nem egyszerű. Egyetlen tanulmány elkészítése – úgy tűnik – nem visz végbe felforgató változásokat ezeknek a jobbra elfeledett szövegeknek az irodalmi megítélésében, ráadásul e kötetek tömeges újradradása ma meglehetősen lehetetlennek látszik. S a kanonizáció konstrukciójában is működő dekonstrukciós mozgás arra int bennünket, hogy a kánonon kívül vagy annak peremén mozgó szövegek nehezen módosítják az időtlennek tűnő hierarchiát, sőt éppen annak megerősítését támogathatja. Ám meglehet, hogy pontosan ez kínálkozhat termékenynek a „kirekesztett” regények olvasása során, hiszen a kánon által elfedni kívánt történetiség, vagyis a művek időtlenségének hangsúlyozása¹³ a köreibe nem tartozó szövegek idegenségére figyelmeztetnek. Ami pedig esetlegesen megszokott olvasási szokásaink módosítására ösztönözhet bennünket.

Az alábbiakban a XVIII. század második felének magyar regényeit, ezen belül is a levélregényeket recepciójuk története szempontjából próbálom megközelíteni, de nem a szövegek megjelenésének kortárs befogadását rekonstruálva, hanem kifejezetten a későbbi időszakok olvasásmódját bemutatva, mégpedig olyan tanulmányok alapján, amelyek már legalább évszázados távlatból szemlélik a szóban forgó alkotásokat. Az ismertetendő tanulmányok azonos logikára épülnek, hiszen egyazon célból készültek: be kívánták tölteni a magyar irodalom történetében azt az űrt, amelyet a regény eredete jelentett. A nemzeti irodalmi kánon érvényessége a regény műfaja nélkül nem lett volna teljes, azonban a XVIII. századi regény jellege, vagyis a fordítások túlnyomó jelenléte nem tette lehetővé az eredetiségstétikai indíttatású kánonteremtést. Így ezek a vizsgálódások inkább

¹³ Vö. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A bizony(talan)ság ábrándja: kánonképződés a posztmodern korban* = Uő.,

értelmezhetőek egy irodalomtörténet-írási kényszer eredményeinek, függetlenül hasznos tényfeltáró eredményeiktől. Ez az az olvasásmód tehát, amelyen túl kell lépünk ahhoz, hogy a levélregényről egyáltalán beszéljünk.

Az első jelentősebb értekezés, amely a regény történetének megírását teszi meg tárgyává, Beöthy Zsolt kétkötetes opusa.¹⁴ A szerzői előszót megelőző kiadói bevezetés a Magyar Tudományos Akadémia azon tervét ismerteti, amelynek szándéka az egyes tudományterületek területén érzékelhető *hiányok* megszüntetése. Beöthy előszavában szintén a magyar nyelvű tudományosság üres helyeinek kitöltési szándékáról beszél, s beszámol munkája nagyszabású vállalkásáról, amelynek koncepciója a legalaposabb tényfeltárás és adatösszegzés. A viszonylag terjedelmes munka már a címében megfogalmazza azt az olvasásmódot, amellyel lényegében az általa elemzett szövegeket a továbbiakban megközelíti: először is a szépprózai elbeszélés összefoglaló kifejezése alá csoportosít különféle eredetű (vallásos, erkölcsstani, népi, történetírói, irodalmi stb.) műfajokat, másodsorban pedig az 1788-cal bezárólag vizsgált periódust a régi magyar irodalom megjelöléssel élesen elhatárolja saját századától, illetve saját jelenétől.

Az első kötet 1526-tól 1774-ig tárgyalja a meglehetősen heterogén prózai darabokat: a legendák és a példák ugyanis a vallásos hagyományt képviselik, a népkönyvek, a históriák és a mesék a történetírás, illetve az azzal keveredő népi tradíciók világából erednek, a heroikus és a gáláns regények pedig a nyugat-európai irodalmakból származó fordítások irodalmunkban. A regény tehát csupán egy a szépprózai elbeszélés csoportjában, amely, úgy tűnik, hogy nem rendelkezik magyar eredettel. A második kötet már csak kizárólag a regényekkel foglalkozik, s a diakronikus leírás mellett elméleti megközelítést is tartalmaz: az egyes szövegek korabeli megjelölésével foglalkozik, a román és a történet elnevezéssel. A lezárás nem kifejezetten értékelő jellegű, az utolsó lapok a kötet tartalmát foglalják össze, mégis érzékelhetővé válik a regények minősítése, hiszen Beöthy elsősorban a szövegek és szerzőik, illetve fordítóik elsőségét, egy új korszak kezdetét és előzményeit hangsúlyozza a műfaj magyar nyelvű megjelenésében:

„E fejezet az új magyar irodalom úttörőinek volt szentelve: Báróczinak, Bessenyeinek és körüknek, követőiknek.”¹⁵

„Minta a szépprózán”, Budapest, 1995, 88.

¹⁴ BEÖTHY Zsolt, *A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban I–II.*, Budapest, 1886

¹⁵ Uo., II. kötet, 363.

Ez a primátus pedig kifejezetten egy fejlődéstörténeti séma szemszögéből válik értékké, hiszen éppen meghaladottsága teszi majd utólagosan valaminek a hátrahagyható kezdetévé, amelynek körvonalai elmosódnak s ezáltal szinte mitikussá válnak:

„Ők egymásután tűnnek le a színpadról, s nem egynek közülök élve kell megérnie elfeledtetését. Nem írnak halhatatlan könyveket, de lelkesedésök tüzevel sikerül megmozgatniok a magyar földet. Az ő küzdelmeik története is a honfoglalásnak egy eposziája.”¹⁶

A prózatörténeti műben egyedül Mikes *Törökországi levelei* azok, amelyek a levélregény műfajának kereteihez közel állnak, ám ennek evidenciájával nem vet számot a szerző. Bár a *Levelek* az értékelés során a nagy klasszikus francia levelezők (Guez de Balzac, Voiture és Madame de Sévigné) mellé kerül, a későbbiekben az elemzés középpontjában kizárólag a megírás körülményei, illetve a szöveg nyelv- és stílustörténeti jelentőségének részletezése áll. Ehhez igazodva történik meg az először 1794-ben kiadott mű hagyományba történő visszaillesztése is: Beöthy Mikest elsősorban *Levelei* nyelvezete alapján ítéli meg és jelöli ki helyét a XVII. század prózaíróinak, többek között Pázmány, Zrínyi és protestáns prédikátorok követőjeként.

Az első kötetből figyelmet érdemel még Mészáros Ignác *Kártigámj*ának elemzése, hiszen a regény szerelmi tematikája, illetve korabeli népszerűsége nem választható el élesen a napló- és levélregényektől, még ha poétikai és eszmetörténeti szempontból meglehetősen távol is állnak egymástól. Az elemzés kimerítően foglalkozik a tartalom ismertetésével és a fordítás eredetijének történetével, majd utalás történik a regény nyelvezetére is. A szerelemről való beszéd megítélése meglehetősen szigorú, Beöthy idegenszerűnek, túlzottan bonyolultnak és dagályosnak tartja a szereplők társalgását, majd kiemeli a regény erkölcsi vonulatát.

A második kötet a Báróczytól Bessenyeiig ívelő periódus prózai műveit vizsgálja, amelyek közül dolgozatunk szempontjából (hasonlóképpen a Mészárosról elmondottakhoz) most csak a Báróczyról, valamint a „*francia történeti és családi regények fordítóiról*” szóló fejezetekkel foglalkozunk. Báróczy *Kasszandrája* a *Kártigám*hoz hasonló módon ismertetett, de itt az eredeti francia szövegről, La Calprenède regényéről bővebben olvashatunk,

¹⁶ Uo., 367.

elsősorban a francia heroikus regény műfaji jellemzőinek bemutatásán keresztül. A leírás egyben éles bíráló is: a mesterkéltnek nevezett szövegtípus elavultságának megállapítása a végső következtetés. A következő fejezetben (*Calprenède-től Marmontelig – Báróczi többi fordítása*)¹⁷ a barokk esztétikumot maga mögött hagyó „családi regény” nyugat-európai regénytípusáról található egy hosszabb elemzés, amely azért is jelentős, mivel számos olyan francia regényről olvashatunk, amelyek, bár kortársai voltak a Báróczi által fordított szövegeknek, soha, illetve csak több évtizednyi késéssel kerültek magyar közönség elé. Ezeknek a műveknek a koncepcióját a következőképpen ismerteti Beöthy:

*„Utána ez egyre terjedő és gyarapodó műfaj mind jobban távolodik az üres általánosságtól s egyre jobban belemélyed a szív életének rajzába. E téren olyan nevezetes írók állanak elő, mint Marivaux és Prévost d' Exiles. Amazt »a szív metafizikusának« nevezték korában s előzőit tekintve, nem méltatlanul.”*¹⁸

A megújuló regény szempontjából ilyen fontos szerzők mellett Beöthy megemlíti még Crébillon filst, valamint Madame de La Fayette-et, ami azért is igen fontos, mert ezekről a szerzőkről és regényeikről a magyar irodalom viszonylatában sajnos nagyon keveset tudunk elmondani. Marmontel művére, az *Erkölcsei mesék*re, valamint Dusch alkotására, az *Erkölcsei levelek*re e kontextus felvázolása után tér rá, megemlítve az előbbi fordítás Kazinczyra tett hatását. A tematikai ismertetés után a Dusch-fordítás műfajának leírása egyben erős bírálata is az érzékenység időszakának, amely eszerint a szubjektív formát egy hazug tartalommal tölti meg:

„De a világnak e hamis érzelmességgel festett képében sem természet, sem igazi morál nincs. Szerelem és bűnbánat, hazafiság és barátság: minden csak díszelgő affektáció. Ez a szentimentális felfogás akkor divat volt: a költői génusz már Wertherrel vajudott. Ez egyik oka a könyv kedveltségének. A másik szintén egy divat: a levélírás divata, mely amazzal különben összekötetésben van. A levél alkalmat szolgáltat szubjektív, szentimentális ömlengésekre, s ez alkalmat a múlt század emberei oly bőven felhasználták, mint semmiféle más kor. A levélírás

¹⁷ Uo., 46–64.

¹⁸ Uo., 48.

valóságos szenvedélyévé lett az embereknek.”¹⁹

Beöthy könyvében, amint fentebb már utaltam rá, még egy fejezet érinti a XVIII. század második felében Magyarországon megjelenő, a heroikus regényekhez képest megújulást hozó regényfordításokat, amelyeket történeti és családi regényeknek nevez a szerző. A számvetésben a családi regények megjelölés alatt érzelmes románok rövid ismertetéseit olvashatjuk, s Beöthy ide kapcsolja Czirjék Mihály heroida-fordításait is, de ennek az okát nem magyarázza meg.²⁰ Bár az elemzés itt is erősen értékelő jellegű és jobbára felsorolásra korlátozódik, éppen ez a katalógusjelleg bírhat annyi hozadékkal, hogy felhívja a figyelmet arra az anyaggazdagságra, amellyel a korabeli irodalomértők szembesültek. Ez a nyelvben és regénytípusban is sokirányú érdeklődés nagyrészt a testőrírók tevékenységéhez kötődik, amire Beöthy is utal, bár ezen felül nem méltatja ennek a törekvésnek a történeti jelentőségét.

Néhány évtizeddel később Császár Elemér regénytörténete²¹ szélesebb horizontban, egyetemes viszonylatban kutatja a műfaj eredetét, s az antik gyökerektől végigvezeti a regény történetét egészen a XIX–XX. század fordulójáig, leltárba véve a legfontosabb típusokat, a lovag-, a heroikus, a gáláns, a pikareszk stb. regényeket, majd rátér a magyar regény helyzetére. Császár megállapítása szerint a műfaj magyar története nagyon későn kezdődött, s Beöthytől eltérően kifejezetten a *modern* regény történeti előzményének tekinti a XVI. századi néphistóriákat, tehát megpróbál valamiféle legitim eredetet teremteni a műfajnak. Majd a XVII–XVIII. század megítélésében a műfaj magyar változatának alapvető fordításjellegére utal, s arra az időbeli elcsúszásra, hogy a Nyugat-Európában már régen *elavult* regénytípusok nálunk meglehetősen későn jelentek meg. Számonkérő jelleggel beszél tehát egy olyan jelenségről, ami valójában a magyar regényirodalomnak adottsága, de nem hibája vagy értéktelensége:

„Ültek, mint verebek a távíróhuzalokon [!], s nem hallották a századok zenéjét. Így történt, hogy 1774-ben, mikor Goethe Werthere megjelent, mikor az angoloknál Fielding, Sterne és Goldsmith, a franciáknál Voltaire és Rousseau regényei már évtizedes múltra tekinthettek vissza, a magyar közönség legfrissebb

¹⁹ Uo., 60.

²⁰ Ez azt jelentheti esetlegesen, hogy vagy nem is olvasta a szöveget és címe alapján sorolta ebbe a csoportba, vagy pedig a levélregénnyel való poétikai rokonság ösztönözte erre a döntésre.

²¹ CSÁSZÁR Elemér, *A magyar regény története*, Budapest, 1939, második, átdolgozott kiadás (1922¹)

*szellemi tápláléka a Kártigám és a Kassádra volt – tőlük nyugatra már régen az antikváriusok polcain porladozó ócskaságok.*²²

A meglehetősen súlyos értékítélet szintén a műfaj fejlődéstörténeti modelljét követi, s nem vet számot a regény sajátos magyar helyzetével, így nem ismeri el az említett két magyarra fordított regény jelentőségét, amely például az olvasói kedv fellendítésében vagy bizonyos narratív formák, illetve tematikák meghonosításában érzékelhető. Ebből a szemléletből következik az a minősítés is, amely a romantikus eredetiségeszmény horizontjából alacsonyabb rendűként tartja számon a fordítást:

„S míg azelőtt az idegen szellemi termékek meghonosításának egyetlen formája a másolás, a fordítás volt – az utánzásnak legszélsőbb határalakja – most a fordításon kívül élnek írónk az utánzásnak nagyobb szellemi munkát követelő formáival, az átdolgozással és a kontaminációval, több regény indítékainak összeolvasztásával. Sőt lassanként föltűnnek olyan magyar regényírók is, akik a külföldi eredetiből vesznek ugyan át anyagot, de azt összeolvasztva a maguk költői leleményével, szabadon formálják, vagy az idegen munkát éppen csak mintául használják.”²³

Ebből a horizontból adódik a magyar regény kezdetének módszeres kijelölése: az egzaktul meghatározott 1788-as év Dugonics *Etelkájának* megjelenése, amely előtt „*nem találunk eredeti magyar regényt*”.²⁴ A kötet beosztása is természetesen követi ezt a sajátos olvasásmódot, hiszen a XVIII. századi regényeket taglaló fejezetek az *Előzmények*, illetve *A kísérletezés kora* címet viselik, s majd csak a következő század első regényírói, Fáy András és Jósika Miklós képviselik *A magyar regény megszületését*. Ezt a fejezetet *A magyar regény virágkora* követi Eötvös, Kemény és Jókai szövegeivel foglalkozó elemzésekkel, a további részek pedig bizonyos történelmi események köré csoportosítják a regény korszakait. A XVIII. századot érintő két szakaszból az elsőben a *Kasszandrát* és a *Kártigámot* említi, valamint a *Schwedische Gräfin* fordításait, ám Beöthyhez képest nem sok elmozdulás tapasztalható: a rövid tartalmi ismertetés, a katalógusszerű felsorolás, valamint az

²² Uo., 30.

²³ Uo., 92.

²⁴ Uo., 25.

elmaradottság kiemelése köré csoportosul az elemzés. A *kísérletezés kora* című második fejezet Dugonics *Etelkájától* Fáy András regényének kiadását megelőző időpontig tárgyalja a szövegeket, öt, hol tematikus, hol pedig poétikai alapon létesített csoportba sorolva a korpuszt. Az első az *Etelka* érdemeit taglalja, amelynek primátusa az eredetiségben adja meg elvitathatatlan értékét. További szövegcsoportok: rémregények és az átmeneti fajok, tiszta műfajú regények, szentimentális regények, valamint a novella. A szentimentalizmus tárgyalásában Császár először röviden a nyugat-európai hagyománnyal vet számot, kiemelve Rousseau és Goethe regényeit, majd röviden jellemzi a szentimentális hős lélektanát.²⁵ A regények formájáról mindemellett nem esik szó, pedig egyetlen kivétellel csak napló- és levélregényekről esik szó. A szerző a Magyarországon megjelent szövegek közül kiemeli a *Siegwart* magyar fordításait, majd Kazinczy kapcsán utal a *Bácsmegyeyre*, amely Császár szerint azért is szerencsés munka, mivel a német szöveget a fordító a magyar viszonyok közé helyezte, amely ezáltal „*plasztikus, reális, magyar munkává vált*”.²⁶

Ebben a közegben persze újra az eredetiség adja meg egy regénynek az igazi értéket:

*„Később fordított szentimentális regényeinknek nincs jelentőségük, mert időközben napvilágot látott egy eredeti szentimentális elbeszélés, egy kis regény, amely nemcsak minden addigi szépprózai termék fölé emelkedve a régi magyar irodalom legbecsesebb szépprózai műve, hanem a szentimentális irodalomnak mindmáig a legkiválóbb magyar hajtása, az első elbeszélésünk, amely nem veszített frissességéből, úgyhogy a mai olvasónak még nagyobb gyönyörűséget okoz, mint a XVIII. századnak. Ez a munka a Fanni hagyományai, a szerzője a korán elhúnyt Kármán József.”*²⁷

A szereplők lélektani elemzése után Császár kicsit mérsékeli előbbi hangzatos dicséretét a *Werther* hatásának tárgyalásakor, s elutasítja azokat a véleményeket, amelyek szerint a *Fanni* tárgya a valóságból merített. A fejezet végén pedig szinte a regény megnevezést is elvitatja tőle, a szöveg rövidegére hivatkozva. Az említett műveken kívül Vitkovics

²⁵ A lélektaniség mint elemzési szempont a szentimentalizmus fogalmi körébe sorolt szövegek fontos megközelítési iránya maradt a marxista hagyományokat viselő irodalomkritikának, ami a *hősök* lelki alkatának betegességét, eltúlzott érzelmességét, ezáltal a realiztikusságtól távol maradó megjelenítésüket hangsúlyozta. A poétikai elemzés elmaradása így szükségképpen együtt járt az érdektelenséggel, illetve rosszabb esetben a negatív bírálattal.

²⁶ Uo., 74.

²⁷ Uo.

önéletrajzi ihletésű levélregénye is szerepel a számvetésben, amelynek értékét szintén eredetisége adja, de értékét ennek is sovány cselekménye csökkenti. Végül Kisfaludy Sándor *Két szerető szívnek története* című befejezetlen levélregényéről található egy rövidebb elemzés, amely egyrészt szintén eredetiségével, másrészt viszont a *Nouvelle Héloïse*-zal való rokonságával vívhatott volna ki érdemeket Császár szerint. Toldyra hivatkozva utal itt a szerző arra a lehetőségre, amelyet végülis a magyar irodalom *elszalasztott*: Kisfaludy levélregénye ugyanis megindíthatta volna ennek a regénytípusnak a fejlődését, ami így a nyugat-európai irodalmakhoz hasonlatossá tette volna a magyar regény történetét.

György Lajos regénytörténetének címe²⁸ szintén árulkodó, hiszen ő a XVIII. század végéig elkészülő szövegekről, mint valamiféle magasabb szintű, tökéletesebb textusok előkészítőiről beszél, amit az utolsó fejezettel meg is erősít: itt ugyanis a *román* úttöréséről és a *regény* bevonulásáról beszél. Világosan, a megnevezések elkülönítésével válik láthatóvá itt is a fejlődéstörténeti modell, amelyben a *román* a XIX. századi, műfajilag kiteljesedett *regény* előfutáraként tételeződik. Az irodalmi terminust a meghatározásban elválasztja a későbbi időszak szövegeitől:

„A román nemcsak műfajt jelző főnévnek tekinthető. Vehető úgyis, mint az Abafit megelőző elbeszélő irodalmunk tulajdonságjelzője. Ilyen értelemben annak a szépprózai termelésnek összefoglaló megjelölése, amely nevében és szellemében a műfaj hozzánk érkezett nyugati áramlatának a másolata. Bár a magyar szellemnek édes-kevés köze van hozzá, mégsem zárható ki szellemi életünk területéről. A maga idejében jelentős tényező volt s elvitathatatlan, hogy hivatást töltött be a magyar regény előkészítésében.”²⁹

György Lajos a román általános műfaji tárgyalását (megnevezés, befogadás, kritika) követően, tanulmánya második felében az egyes típusokat vizsgálja, s a tematikus felosztás eredményeképpen hat csoportot alakít ki, amelyből utolsóként tárgyalja a családi és érzelgős románokat. Előbbi fogalom körébe a Magyarországon csak kevésbé érvényesülő, elsősorban Richardsonhoz köthető, erkölcsstani kérdéseket és a családi élet fontosságát tárgyozó regények tartoznak, a második pedig az érzelmek végzetes erejét tematizálja. Ezekkel a szövegekkel kapcsolatban a szerző nem említi meg a napló- és levélforma gyakoriságát, valamint a téma

²⁸ GYÖRGY Lajos, *A magyar regény előzményei*, Budapest, 1941

modernségét, ezzel szemben örvendetesnek találja, hogy nálunk viszonylag gyorsan és végzetes következmények nélkül zajlott le az érzelmek irodalmi kultusza:

*„A magyar szívek sem függetleníthették magukat a korhangulattól, őket is elborította az érzelgősség árja. [...] A magyar közönség nem vesztette el eszméletét, mint a német, csak egy kis bódulatba kábult, ez pedig hamar elpárolgott. A járvány kikerülhetetlen volt, de szerencsésen átestünk rajta. Nemzetiünk érzékenységét nem fokozta arra a grádusra, amely túllépte volna a határokat.”*³⁰

A szempontunkból kifogásolható módszertani jellegzetességektől függetlenül azonban a kötet elengedhetetlen segítség a XVIII. századi regény kutatásakor, hiszen a regénytörténeti rész után található bibliográfia,³¹ természetesen a szerző lehetőségeinek függvényben, tartalmaz minden olyan szöveget pontos bibliográfiai leírással és rövid tartalomismertetéssel, amelyek az általunk vizsgált periódusban születtek.

Ezután már csak Wéber Antal vállalkozik egy átfogóbb regénytörténet³² megírására, s az alapos forrásfeltárás, az egyes regénytípusok és néhány szöveg bőségebb elemzése mellett itt is hangsúlyossá válik az elmarasztaló értékítélet, vagyis a fejletlenség, az elmaradottság felhánytorgatása az európai regény helyzetéhez képest:

*„A műfaj magyarországi fejlődésének egyik jellemző vonása az, hogy eleinte, a kezdet évtizedeiben, sokszor – a korabeli európai irodalomhoz hasonlítva – művészileg másodrangú, tartalmukban elavult, módszereikben követhetetlen regénytípusok, stílusirányzatok befolyása alá kerül.”*³³

A vizsgált időszak a XVIII. század közepétől a XIX. század közepéig ível, bár a kötet nyolcvan százaléka a Kisfaludy Károllyal és a Fáy Andrással induló periódust tárgyalja. A XVIII. századi regények elemzése itt is megmarad a felsorolás és a csoportosítás szintjén, s igazi kezdetet csak a misztikus 1772-es dátum jelent. Wéber számot vet a magyar nyelvre

²⁹ Uo., 90.

³⁰ Uo., 194–195.

³¹ *Román-bibliográfia 1730–1840 évig*, uo., 203–314.

³² WÉBER Antal, *A magyar regényírás kezdetei*, Budapest, 1959

³³ Uo., 5.

átültetett regények típusaival és eredetijükkel, valamint elgondolkoztatónak tartja, hogy számtalan jelentős regény magyarul csak igen későn jelent meg. Ebből az időszakból egyedül a *Fanni' hagyományait* méltatja és elemzi részletesebben, egyenesen áttörésnek nevezi az eredetiség irányába.³⁴ Ezután a novellairódmalmat, valamint Fáy és Jósika regényeit elemzi, majd kiemeli azt az irányt, amely felé véleménye szerint a korabeli szövegek tartanak, s ez válik értékmérőjükké is: a történelmi és a társadalmi vonatkozás elsődlegességét.³⁵

Úgy tűnik tehát, hogy ezek a nagy feladatot vállaló, jellegzetesen történetírói attitűdöt mutató monográfiák egyetlen, kizáró jellegű nézőpontból tekintenek a XVIII. század második felének regényeire, funkciójuk sokkal inkább a fejlődéstörténeti modell szerint a csúcson álló XIX. századi regény előzményinek, vagyis legitimitásának megteremtése. Éppen ezért nem válhat adekvát olvasási móddá – tagadhatatlan tényfeltáró eredményei ellenére sem – ez az interpretáció, hiszen visszavetíti egy korábbi időszakra egy későbbi periódus esztétikai igényeit, elfedve ezáltal a vizsgált regények korabeli funkcióját. Következménye ez annak a ténynek is, hogy ezekben a történeti munkákban az egyes irodalmi korszakok lezárt tömbökként képezik az értelmezések tárgyát, így a felvilágosodás és a romantika periódusai, ezen keresztül pedig a mai olvasás közötti folytonosság, illetve a szigorú határ megvonásának lehetetlensége elképzelhetetlen.³⁶

A regény XVIII. századi történetét az *előttiség* és a *kezdlet* fogalomkörébe soroló értelmezések mindmáig nehezen megkerülhetőek. Az előző fejezetben vázlatosan áttekintett szűk horizontú értelmezéstörténet világosan mutatja ezt a típusú érvelési módot. Ez az elsősorban minősítőnek nevezhető kategorizálás a korszakhatárokat elbeszélhetővé tévő diszkurzus terminológiája szerint *nolanusi* szemléletű, azaz az interpretáció tárgyát képező periódus már meghaladottként, az *utániség* nézőpontjából értelmezett, „*tehát olyan kezdetként, ami valami másnak a végét jelenti*”.³⁷

A retrospektív módon berajzolt, saját értékrendjét számonkérő korszakolási aktus ezáltal

³⁴ Uo., 40.

³⁵ Ugyanakkor mindmáig működik nyomokban ezeknek az értelmezéseknek a minősítő tendenciája. Penke Olga például a szerelemábrázolást elemző tanulmányában eredetiségük alapján választ ki három regényt, s számukat, egy korábbi esztétikai igény szempontjától kisértve, meglehetősen kevésnek tartja: „*A regény műfaja a magyar irodalomban igen későn jelenik meg, és a felvilágosodás időszakának végéig mindössze három olyan regény születik, amelyeket eredetinek tekinthetünk.*” PENKE Olga, „*Az ember kétszer születik...*”: *A szerelem ábrázolása az első magyar regényekben*, ItK 2001/1–2, 100. Ez a három regény pedig nem meglepő módon az *Etelka*, a *Fanni' hagyományai* és a *Tariménes*. Ugyanakkor lényeges, hogy a XVIII. századi regényeket elemző francia nyelvű szakirodalom ismertetésével és alkalmazásával rámutat számos, a magyar kritikai gondolkodásban kevésbé ismert vonatkozásokra, témákra és elemzési irányokra.

³⁶ Vö. CSETRI Lajos, *Folytonosság és változás a felvilágosodás kori magyar irodalomban = Folytonosság vagy fordulat?*, szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen, 1996, 15–22.

végeredményben egy olyan éles határt hoz létre önmaga jelene és az értelmezett periódus között, amely el kívánja rejteni a korszakhatárok valódi természetét. Hiszen a határok valójában homályosak, mivel legalább annyira össze is kötik az egymást követő korszakokat, mint amennyire szét is választják azokat.³⁸

A mindenkori jelen horizontjából kiinduló múltértelmezés fentebb említett regénytörténeteinkben, illetve a magyar regény történetéről való általános gondolkodásunkban majdhogynem magától értetődő, hiszen csak az eredetkeresés, a kezdet kijelölése, tehát egy korszak születésének ábrázolása igazolhatja azt a nagy elbeszélést, amely a műfaj létét deklamálja. A *nolanusi* szemlélet felismerésének mindenképpen hasznos hozadéka lehet XVIII. századi regényeink olvasásában, hiszen nyilvánvalóvá válik, hogy a szövegek értékét mindössze elsőségük és így meghaladhatóságuk jelenti. Lényegük ennyiben ki is látszik merülni, ugyanis éppen a retrospektív módon meghatározott kezdettől való továbblépésben, az utána következésben lesz kijelölhető a regény *valódi*, elemzésre s főként értékelésre méltó periódusa.

Ám ha megkíséreljük félretenni ezt a meglehetősen kényszerítő erejű kiinduló nézőpontot, felismerhetővé válhat ezeknek az „első” szövegeknek a valódi teljesítménye: egyrészt a különböző narratív sémák bevezetése az elbeszélés módozataiba, a narráció lehetőségeinek kitágítása, illetve egy új diszkurzus megteremtése, másrészt pedig egy új típusú, népes olvasóközönség kialakítása. Ezek az irányok látszólag tehát azzal kecsegtetnek, hogy az újraolvasás által a XVIII. századi regények felnyílnak az értelmezésnek és kibővíthetjük velük klasszikus műveink sorát. Valójában azonban úgy tűnik, hogy az új interpretációs szándék – sokat ígérő hozadéka ellenére – valószínűleg ezt a kezdet-funkciót fogja megerősíteni az olvasott szövegek esetében, amelyek újra elsőségük miatt lesznek figyelemreméltók, de ezúttal egy gazdagabb horizont veheti majd őket körül. Igazi eredménye elemzésünknek tehát nem lehet túl nagyravágyó, kísérletet csak arra érdemes tenni, hogy kimozdítsuk és csökkentsük a *nolanusi* szemlélet hatását, s megpróbáljuk felkutatni e „korai” regények helyét a műfaj hazai történetében. A magyar regény kezdeteinek felkutatása siorán pedig számba kell venni a levélregény műfajába tartozó szövegeket is.

³⁷ KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *i. m.*, 16–17.

³⁸ Uo., 17.

a kezdet értelme

Persze az elsőt megtalálni nem is olyan egyszerű. Egészen pontosan 1755 az az év, amikor az első magyar nyelven olvasható regény megjelenik. Fénelon abbé, francia udvari nevelő, XIV. Lajos unokáinak okítására írta meg 1699-ben az elkövetkezendő évtizedekben államvezetési kézikönyvként is Európa szerte cirkuláló *Télémaque* című regényt, amelyet Haller László máramarosi főispán fordított le magyar nyelvre. A szöveg halála után jelent meg Kassán, a fent említett időpontban.³⁹

Ez lenne tehát elvileg a kezdet. Azonban amint megpróbáljuk közelebről szemügyre venni ezt a láthatóan precízen kijelölt korszakkezdő dátumot, úgy tűnik, hogy annak bizonyossága minduntalan szertefoszlik. Több szempontból is nehézségekbe ütközik ugyanis az 1755-ös dátum teljes bizonyossággal való kezelése. Először is problematikus a regény műfaját elkülöníteni egyéb, már korábban nyomtatásban megjelent prózai elbeszélő műfajoktól, hiszen a műfaj leírása és így a körébe tartozó szövegek lehatárolása kvázi lehetetlen. Ráadásul a vizsgált időszakban korántsem tisztázott a regény poétikai helyzete, érthető módon, hiszen „nem vesz részt a műfajok harmóniájában. Ezekben a korokban [ti. a görög irodalom klasszikus periódusa, a római irodalom aranykora, klasszicizmus] a regény nem hivatalos létezése a nagy irodalom küszöbén kívül folyik.”⁴⁰ Így lehetséges az is, hogy György Lajos regénytörténeti bibliográfiájában az első darabok inkább sorolhatók a regénnyel rokon műfajok körébe, mintsem a regényébe; mégis ez utóbbi címszó alá kerül a történetírás, az elbeszélésűgyűjtemény, az erkölcsstan és a különféle népkönyvek a XVIII. század első feléből.⁴¹ Így tehát a szövegek bizonytalan poétikai státusa megnehezíti a regény körébe

³⁹ A *Telemakus Bujdosásának Történeteit* három év múlva újra kiadták, majd 1770-ben ismét kinyomtatták. Hatástörténete nem elhanyagolandó: Zoltán József kolozsvári orvos 1753-ban készített fordítását 1783-ban adják ki a Haller-féle kiadás ekkorra már nehéz hozzáférhetősége miatt. Bessenyei György 1779-ben lefordítja egy rövid fejezetét a szövegnek. Emellett több befejezetlen és név nélküli kézírata is fennmaradt a francia regénynek (1780, 1808). Sőt Ráday Gedeon és Kazinczy Ferenc is foglalkozott a *Télémaque* magyar nyelvre való átültetésével. Különös figyelmet érdemel ezenkívül Hriágyel Márton és Grindl József Ágoston feldolgozása, előbbi egy verses változat 1756-ból, utóbbi pedig *Telemak és Kalypsó* címmel érzékeny énekes játék 1795-ből. A latin nyelvű változat teljes egészében pedig már 1750-től hozzáférhető volt. Vö. KÖPECZI Béla, *A Télémaque Közép- és Kelet-Európában = „Sorsotok előre nézzétek” A francia felvilágosodás és a magyar kultúra*, szerk. KÖPECZI Béla és SZIKLAY László, Budapest, 1975, 25–27.

⁴⁰ BAHTYIN, Mihail, *i. m.*, 29.

⁴¹ Példának okáért álljon itt néhány cím és leírás a regény történetéhez sorolt korai művekből: *Két kronika, Az első Stilfrid Cseh Országi Királyról. A' másik: brunczvik Stilfrid fiairól, csehek királyjáról.*, 1750 (majd 1770, 1761, 1831, 1853, 1856, 1798, 1854, 1859, 1861[!]), amelyet egy német eredetű XIII. sz. verses monda alapján egy cseh nyelvű 1565-ös olmtüzi kiadás nyomán fordítottak magyarra. Taxonyi János jezsuita tanár és hitszónok

sorolhatóságukat, ezáltal kérdésessé válik a műfaj születésének pillanata is.

Majd újabb elbizonytalanító tényező adódik a kezdet keresése során: mégpedig a magyar nyelven való olvasás mértékének és elterjedtségének ismerete. A francia (főleg a felvilágosodás korai évtizedeiben), a német és a latin nyelv használata az előkelőbb származásúak, illetve a tanultak körében egyértelműen gyakori ez idő tájt, sőt majdhogynem kizárólagos volt. Így az is bizonyos, hogy az adott idegen nyelvű regények a magyarországi olvasók viszonylag szerény méretű tábora számára elérhetőek voltak,⁴² természetesen annak függvényében, hogy milyen idegen nyelvű könyvek kerültek, kerülhettek be az országba, illetve adott olvasó külföldi tartózkodása során mihez jutott hozzá. A magyar olvasóközönség a nyugat-európai regények bizonyos darabjait tehát nem magyarra fordításuk elkészültével, hanem valószínűleg már nem sokkal külföldi megjelenésük után megismerhették.

Tudható például, hogy Fénelon fent említett regényét II. Rákóczi Ferenc kérésére latinra fordították,⁴³ s a szöveg, bár töredékben maradt, kiváló bizonyítéka az idegennyelvű regények kvázi egyidejű magyarországi ismeretének. Margócsy István szerint a kulturális életben a magyar nyelv írásban és olvasásban bekövetkező terjedésének oka nem elsősorban az olvasmányok közérthetősége volt, ami szintén előbbi állításunkat támasztja alá: „*Céljuk az lehetett[...], hogy a magyar nyelvet a latin szintjére hozzák, s arra tegyék alkalmassá, amire a latin egyébként, konvencionálisan, generálisan alkalmas. Megítélésem szerint ennek a megfelelési igénynek a nevében (legyen az írott, irodalmi magyar nyelv olyan, mint a latin) születik a század utolsó harmadának hatalmas fordítás-irodalma (latinból és nem latinból): nem avégett, hogy az, aki idegen nyelven nem tud, praktikus szükségstől vezettetve, el tudja olvasni, hanem avégett, hogy versengés képében a magyar nyelv bebizonyíthassa egyenrangúságát, teljes jogú és teljes körű kiképzettségét.*”⁴⁴

Szintén a magyarra fordított regények kapcsán vetődik fel egy újabb kétség a kezdet kijelölésében. Bíró Ferenc a testőrírók irodalmi tevékenységét tárgyalva említi meg, hogy Kerekes Zsigmond és Bíró László levélregény-fordításai még nyomtatásba kerülésük előtt

Az emberek erkölcsének és az Isten igazságának tükörei című 360 elbeszélésből álló erkölcsi példatára 1740-ből. Mikes Kelemen *Mulatságos napok* című *Beszély ciklusa* 1745-ből franciából fordítva, sémája Boccaccio *Dekameronját* követi: hat fiatal vidéki kirándulása adja a keretet az évődő játék során a zálog ellentételezéseként elbeszélte szerelmes, történelmi vagy kalandos történeteknek. Ez utóbbi kötet ráadásul csak 1879-ben jelenik meg Magyarországon, Abafi Lajos kiadásában.

⁴² Vö. GRANASZTÓI Olga, *A libertinus irodalom fogadtatása Magyarországon*, ItK 2000/3–4. 393–404.

⁴³ Említi VÖRÖS Imre, *Fejezetek a XVIII. századi francia-magyar fordításirodalmunk történetéből*, Budapest, 1987, 7.

⁴⁴ MARGÓCSY István, *A magyar nyelv státusa a XVIII. század második felében = Folytonosság vagy fordulat?*, szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen, 1996, 258.

elvesztek.⁴⁵ Ez a sajnálatos veszteség nyilván nem volt egyedülálló a korabeli irodalmi életben, így elképzelhető, hogy az 1770-es és 1780-as évek előtről is elkallódhattak regényfordítások kéziratai, illetve esetlegesen kinyomtatott könyvek teljes példányszáma is, ami újabb gondot állít az első magyar nyelven olvasható regény megjelölésében.

Kérdés az is, hogy jogosan járunk-e el akkor, ha nem az első, úgymond *eredeti*, magyar nyelven született regénnyel jelöljük ki a műfaj magyarországi kezdetét. Penke Olga *A regény műfaja* című tanulmányában, amely az *Etelka* szövegkiadásához kapcsolódva jelent meg,⁴⁶ Dugonics művét mindvégig eredetiségéből kifolyólag tartja nagyszerűnek, s a szöveg kontextusának vizsgálatában nem vet számot az 1788, tehát az első kiadás előtt már számottevő mennyiségű magyarul olvasható regényirodalommal. Teljes mértékben visszautasítja azoknak a korábbi kutatóknak (Berthóty Ilonka, Császár Elemér, György Lajos) a feltételezéseit, akik szerint az *Etelka* idegen minta alapján készült, esetleg teljes mértékben egy végül is nem azonosított regény fordítása.⁴⁷ Ha természetesen nem is fogadható el az említett szerzők jobbára pozitívista indíttatású, némileg erőltetett eredetkeresése, annyiban mégis elgondolkodtató lehet keresgélésük, hogy viszonylagossá válik a Dugonics regényére vonatkoztatott „eredeti” jelző.

Az originalitás kategóriája ebben a periódusban, amikor a fordítások száma igen jelentős és a regény műfaja elsősorban francia és német mintán keresztül kerül az olvasók elé, nem értékadó, ráadásul az *imitatio* klasszikus gyakorlatának még hangsúlyos jelenléte miatt sem vetnek számot az eredetiség kérdésével. Éppen ezért nem szabad abba a hibába esni, hogy egy későbbi esztétikai gyakorlatok felől értékeljük egy olyan időszak szövegeit, amelyben az eredetiség fogalma még nem fordul elő az irodalmi művek értelmezésének horizontjában. Ezzel természetesen nem Dugonics András írói teljesítményét kívánom alábecsülni, sokkal inkább azt szeretném világossá tenni, hogy egyrészt az olvasóközönség nem olvasta más módon az úgymond eredeti művet, másrészt pedig az idegen nyelvű szövegek transztextuális hálójához (tematika, narrációs sémák, műfaji minták, diszkurzus) erősen kapcsolódott ez a magyar regény is, így szorosabban vett eredetisége nem támogatható.

Viszont éppen ez a helyzet lehet igazolója annak a döntésnek, hogy a regény hazai

⁴⁵ Előbbi a Báróczi Sándor által fordított *Érzékeny levelek* (Dusch: *Moralische Briefe*) fordítását folytatta, utóbbi Mme de Graffigny *Lettres d' une péruvienne*-jét ültette át magyar nyelvre. Vö. BÍRÓ Ferenc, *A legérzékenyebb nemzedék* (Báróczi Sándor és „testőríró” barátai), ItK, 1978, 20.

⁴⁶ DUGONICS András, *Etelka*, s. a. r. PENKE Olga, Debrecen, 2002, 424–437.

⁴⁷ Uo., 425.

történetének kutatásából nem zárjuk ki a kezdeti időszak regényfordításait, s nem teszünk értékbeli különbséget eredeti és átvett szöveg között. Ugyanis éppen ez lesz az alapvető jellegzetessége korai regényirodalmunknak, amit ha nem ismerünk fel, akkor nem igazán értjük meg ezt a különös időszakot. Kezdetünk tehát van bőven, hiszen minél közelebről vizsgáljuk a fentebb kijelölt 1755-ös dátumot, az annál inkább homályossá válik. Az időpont folyamatos áthelyeződése egyúttal átgondolásra készíti a magyar regény korabeli elmaradottságáról szóló fejtegetések jogosságát. Hiszen annak ellenére, hogy csak viszonylag későn születik meg az első eredetinek tartott magyar regény, azért az vitathatatlan, hogy a műfaj több változatával, az azokhoz kapcsolódó tematikával, beszédmóddal, narrációs technikával már bizonyosan jelen van évekkel, évtizedekkel az *Etelka* előtt.

Annyi viszont bizonyos, hogy a magyar regény kezdetei megközelítőleg a XVIII. század közepe tájára helyezhetők, ugyanis ettől az időszaktól válik egyre gyakoribbá a szövegek megjelenése. Egy meglehetősen rövid periódus alatt igen koncentrált módon zajlik le egy magyar nyelven olvasó közönség megismertetése a regénnyel, méghozzá fordításokon keresztül. Ez legalább két következménnyel jár: egyrészt az olvasótábor kiszélesedik azáltal, hogy nem csak az idegen nyelven is olvasók számára válnak hozzáférhetővé a regények, másrészt pedig olyan szövegmodelleket közvetítenek ezek a fordítások, amelyek új utakat nyitnak az irodalmat művelők számára a hagyományos, klasszikus műfajok mellett. Ebben a sajátságos kezdetben látjuk tehát kijelölhetőnek a magyar regény történetének indulását, amelynek részleges leírása reményeink szerint nem csupán annyi hozadékkal fog járni, hogy továbbra is mindössze meghaladottsága, hátrahagyása révén váljon említésre méltóvá ez az időszak.

választék

Alain Montandon regénytörténeti monográfiájának⁴⁸ előszavában a XVIII. századi regény világát idézi meg a szövegekhez kapcsolódó képzetek, a közhelynek tűnő, de mégis alapvető jellegzetességek felsorolásával. Szalonok és budoárok falai közé vezeti az olvasót, ahol gáláns márkik, bájos hercegnők, szabadelvű papok rafinált és kifinomult társalkodása (így is lehet mondani) tölti be a teret. Poros és sáros utakon visz tovább, vidéki fogadódba,

⁴⁸ Alain MONTANDON, *Le roman au XVIIIe siècle en Europe*, Paris, P. U. F., 1999, 1.

ismeretlen falvakba és távoli szigetekre invitál fordultatos kalandok közé, a természet egyszerűnek mutatkozó szépségébe. Ártatlan fiatal lányok, romlott nagyvárosi dámák közé hív, a lelki és a testi szenvedély világába, a szerelem viszontagságaiba. Egy olyan világot mutat be, ahol a testi gyönyör és a fennkölt érzelmek keresése, a finom erotika és a szadizmus, a pusztán intellektuális kíváncsiság és az erkölcsi kérdések együttesen voltak jelen. Ezek a szerteágazó utak mégis egy irányba futnak: a boldogság lehetőségeinek felkutatására. Ez a világ már egyre távolodik az előző század barokk esztétikájától, elsősorban az illendőség klasszikus szabályának megsértésével az individuum középpontba állításának kísérlete folytán. A kis túlzással dogmákká merevedett barokk regénymodellek imitációja helyébe a hétköznapi emberek világa és egy megváltozott narrációs technika lép. Az alapvető változásnak része a szubjektum megjelenése, az eddig elleplezett, illetve ignorált én előtérbe kerülése.

A regény viszonya a fennálló poétikai rendszerhez is fontos módosulásokon megy keresztül, elsősorban az illendőség és a valóságosság klasszikus regulái terén. A magyar irodalomban a XVIII. század regényirodalmáról alkotott kép már nem ilyen egyszerű, hiszen a XVIII. századi magyar regényirodalom, elsősorban a század utolsó évtizedeiben, szinkronikusan próbálta a fordításokon keresztül leképezni a nyugat-európai regény megelőző két évszázadát.⁴⁹ Európában a XVII. századtól megjelenő regények, illetve regénytípusok olyannyira népszerűek voltak az olvasóközönség körében, hogy az egyes szövegek a számos újrakiadással, illetve az adott regény architektuális jellegzetességeinek átöröklődésével hosszú évtizedekig élő hagyományt jelentettek. A fejezet elején felvázolt változás (az irodalmi változások természetéből adódóan) természetesen nem hirtelen bekövetkező, így a különböző periódusok esztétikumai egy ideig még egyszerre vannak jelen az olvasmányokban. A magyarul megjelenő szövegek ezt a történetiséget viszont nem közvetítik, s így a XVIII. század második felében a fentebb ismertetett sajátos helyzetet mutatja a magyar regényirodalom.

Pillanatnyilag nem feltétlenül érdemes a XVII. századnál korábbra menni a jellegzetes regénytípusok számbavétele során, bár akár a későhellenisztikus, akár a középkori francia regény olvasása tanulságos lehet a klasszikus időszak befogadásában, elsősorban nyilván a műfaj archeológiájának megismerése során. Emellett nem célolok a XVIII. századi magyar regények típusain való hosszas időzés, ahogyan újabb kategóriák megalkotása sem, ehelyett

⁴⁹ Erre a problémára nézvést vö. SZAJBÉLY Mihály, *i. m.*, 173.

csak röviden kívánom számba venni azt a bőséges szövegtörzset, amelynek a napló- és levélregény is részese volt.

Az 1770-es évektől kezdődően válik igazán jelentős mennyiségűvé a magyar nyelvű regénykiadás, ebben az évtizedben számos, francia és német eredetivel bíró heroikus és gáláns regény jelenik meg. A XVII. századi francia udvari hagyományokhoz kötődő, a barokk esztétikum jellegzetességeit hordozó szövegek alapvető jellegzetessége a kifejezetten személytelen elbeszélésmódon⁵⁰ kívül a történetközpontúság, a kalandok véget nem érő sokasága, a több szálon futó, egzotikus tájakon és messzi történelmi időkben zajló cselekmény, illetve a viszontagságok után beteljesülő szerelem karakterizálja ezt a regénytípust. Akárcsak Nyugat-Európában, nálunk is óriási népszerűséggel bírnak az ide tartozó szövegek: Mészáros Ignác *Kártigámja*, Báróczi Sándor *Kassánderája* és Haller Antal *Argenise* közvetíti a magyar olvasók felé a hősök heroizmusát és galantériáját. Mészáros Ignác fordításának népszerűségét mutatja, hogy a szöveg a század végéig négyszer jelenik meg (1772, 1778, 1780, 1795), sőt még a XIX. században is kiadják (1817, 1880), tótul és románul szintén olvasható, s ponyvafeldolgozása is születik, Báróczi szövegét kétszer adják ki (1774, 1793–94), majd még egyszer 1813–14-ben, Kazinczy Ferenc gondozásában.

A szerelmi tematikát nélkülöző állambölcseleti regény ugyancsak képviselteti magát a magyar nyelvű olvasmányok között, a már említett *Télemakus* mellett Marmontel *Belizáriusa* is megjelenik Magyarországon. S bár az államregény története nemigen mutat túl ezen az időszakon, hiszen a tipikusan barokk műfaj nem lesz képes a megújulásra funkciójának fokozatos kiüresedése miatt, mégsem jelentéktelen jelenléte irodalmunkban. A *Belizárus* először 1773-ban jelenik meg magyarul Zalányi Péter tolmácsolásában, de a regényt 1771-ben már latinra fordítja Horváth Mihály, majd Báró Vargyasi Dániel fordításában is napvilágot lát, 1776-ban. 1778-ban, sőt még 1792-ben is találhatunk a megjelenő regények között állambölcseleti tanokat tartalmazókat (pl. Wesselényi Farkas ford. *Cyrus' Nyugodalma avagy Cyrusnak Története és élete, az ő XVI. Esztendő-korától fogva életének XL-dik esztendejéig*, F. Öri Fülep Gábor ford. *Uzong, napkeleti történet*), és ne feledkezzünk meg a regénytípus hazai történetét záró *Tariménesről* sem. Nem kerül át viszont a XVII. század francia irodalmából a jellegzetesen barokk pásztorregény. Kedvelt azonban a középkorig visszanyúló, mondai és mesés elemekből építkező kalandregény műfaja, Kónyi János *Ártatlan mulatsága*

⁵⁰ Wolfgang KAYSER, *A modern regény keletkezése és válsága*, ford. V. HORVÁTH Károly = *Narratívák 2.: történet és fikció*, szerk. THOMKA Beáta, Budapest, 1998, 177.

kifejezetten a népkönyvi hagyományokat és a ponyva jellegzetességeit képviseli.

A barokk vallásos irodalomhoz kapcsolódó, de már egy megújuló esztétikumot képviselő korpusz hatását mutatja számos erkölcsstani tematikájú fordítás, amelyek közül kiemelkedően népszerű Báróczi Sándor és Kónyi János Marmontel-fordítása, az *Erkölcsei mesék*, illetve a *Díszes erkölcsökre Tanító Beszéd*, mindkettő 1775-ből. A szövegek eredetije mindössze néhány évvel korábban jelenik meg francia, majd német nyelven, ami azt mutatja, hogy az évszázados és a kortárs regények egyszerre állnak az írók érdeklődésének horizontjában. Ez egyben azt jelenti, hogy a modernebb kifejezésformák és a változó esztétikai igények mellett külföldön is még sokáig az olvasmányok között maradnak a XVII. századi regények, azzal együtt persze, hogy sokszor korábbi „rangjukat” elveszítve a popularitás legalacsonyabb szintjeire merülnek.⁵¹ Ezzel a vázlatosan bemutatott, de igen változatos közeggel együtt sodródik be a magyar nyelvű olvasmányok közé a levélregény is.

Ám míg a többi regénytípus esetében általánosan megfigyelhető, hogy a hatástörténetileg kevésbé jelentős regényekkel együtt az Európa szerte legismertebb darabok lefordításra kerülnek, addig a levélregény esetében ez korántsem jellemző. A hetvenes években még egészen minimális a műfaj jelenléte a megjelenő regények között: ebben az évtizedben mindössze a Báróczi Sándor által fordított *Erkölcsei levelek* jelenik meg 1775-ben, amelyet viszont jogosabb levélgyűjteménynek nevezni, mintsem levélregénynek.⁵² A következő évtizedben alig történik mennyiségi változás, bár továbbra sem bukkannak fel a műfaj időközben hatástörténeti szempontból már klasszikussá vált darabjai.⁵³ 1783-ban megjelenik Kónyi János fordításában a *XIV-dik Kelemen Pápának ama' nagy emlékezetű Ganganellinek levelei*, egy francia eredetijéhez képest lerövidített, erkölcsstani tartalmú szöveg, amely szintén nem sorolható fenntartások nélkül a regény kategóriájába. 1787-ben viszont kiadják Barczafalvi Szabó Dávid tolmácsolásában Johann Martin Miller érzékeny románját, amely eredetileg a *Werther* után két évvel jelent meg német földön. A *Szigvárt'*

⁵¹ Margócsy István a *Szigvárt* példáján keresztül mutatja be a népszerű regények továbbélését az olvasmányok között, illetve azok lesüllyedését alacsonyabb műveltségi szintekre. A Petőfitől idézett mottó iróniája is erre utal: „... Könyvtára van szobája ablakán, / A könyvtár díszé Szigvárt, Kártigám ...” Vö. Uő, *Szigvárt apológiája = Mesterek, tanítványok: Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére*, szerk. SZAJBÉLY Mihály, Budapest, 1999, 151–152.

⁵² A későbbiekben mégsem hagyjuk ki elemzésünkökből, hiszen a szöveg tematikája és felépítése szoros kapcsolatban áll a levélregénnyel.

⁵³ Itt azokra a regényekre gondolok elsősorban, amelyek népszerűségét a jelentős olvasói siker mellett irodalmi hatásuk is mutatja. Néhány példa: a *Portugál leveleknek*, bár a XX. századig nem regényként, hanem valódi szöveggként kezelték, több folytatása született, a *Perzsa leveleknek* számos imitációja készült, a *Pamelának* pedig nem sokkal megjelenése után paródiája is megjelent.

Klastromi Története, bár nem levélformájú, az első kötet végén található egy terjedelmes, több napon keresztül megírt, így naplószerű jellegzetességekkel bíró levél, amely egészen pontosan illeszkedik a majd Magyarországon is népszerűvé váló érzékeny levélregények narrációs technikájába és beszédmódjába. Két év múlva Kazinczy kiadja *Bácsmegyeyjét*, miután félbehagyja *Siegwart*-fordítását, a *Werther*hez pedig nem jut hozzá.

Ezt követően jelentősen megnövekszik a levélregények száma, 1790-ben az Aranka György által fordított *Julia' levelei Ovidiushoz* jelenik meg, két évvel később pedig Pálóczi Horváth Ádám *Fel-fedezett titokja*, amely vallomásjellege miatt kötődik szorosan a napló-, illetve levélformához. 1793-ban egyszerre lát napvilágot a Mészáros Ignác által tolmácsolt *Montier asszony' levelei* és a *Minden esetekre el-készültt Szekretárius* című levelezőkönyv, Sándor István pedig kiadja az *Egy külföldön utazó magyarnak jó barátjához küldetett leveleit*. Az Urániában ekkor és az ezt követő évben megjelenik a *Fanni' hagyományai*. 1794 Mikes Törökországi leveleinek megjelenési éve. Kisfaludy Sándor 1796-ban megírja a *Napló és francia fogságot*, amely sokáig kiadatlan marad. Ezután azonban nehéz meghúzni a határt. Az új század első két évtizedben készül még néhány levélregény, illetve -fordítás, amelyeket vizsgálva nyilvánvaló, hogy a XVIII. századi műfaj architektonikus jegyei még rövid ideig virulensek maradnak. 1800-ban Téjfalusi Csóka József lefordítja a *Bácsmegyey* német eredetijét, ám az kéziratban marad. 1803-ban megjelenik Gál Györgytől *A' Tudós Palótz avagy Furkát Tamásnak Mónosbélbe lakó sógor-urához irt levelei*, 1804-ben Verseghy Kolomposi Szarvas Gergelye, amelyben a levélformának már nem meghatározó a jelenléte, 1806-ban Kis János *Magyar Pamelája*, de a fordítás már mellőzi a levélformát. Kisfaludy Sándor a *Két szerető szívnek történetét* 1806 körül, Vitkovics Mihály a *Tárkányi remetét [A költő regénye]*⁵⁴ 1808 körül írja meg, de mindkettő sokáig kéziratban marad. Kazinczy 1814-ben kiadja a *Bácsmegyey* átdolgozott változatát *Bácsmegyeinek gyötrelmei* címen. Megszületik végre a *Werther* fordítása is, Bölöni Farkas Sándor 1818-as munkája kéziratban marad, majd 1823-ban megjelenik Kis-Solymosy Simó Károly fordítása. Fáy András 1824-ben megjelenő *Érzélgés és világ folyása*, Kazinczy átdolgozott *Bácsmegyeyjéhez* hasonlóan már a XVIII. századi levélregény működésképtelenségét mutatja. Kis János 1826-ban kiadja a *Polyklet utazása vagy római leveleket*. Még a harmincas évekből is találunk levélregényeket, Szalai László, Bajza József és Eötvös József is alkotnak ebben a műfajban. Dolgozatomban viszont a vizsgált levélregények körét lezárom a *Bácsmegyei* 1814-es kiadásával, hiszen ez a

⁵⁴ Később részletesen kifejtem, hogy miért ezzel a címmel jelölöm Vitkovics szövegét.

szöveg jelenti véleményem szerint a XVIII. század végét a levélregényben. Az ezután születő regények vagy regényfordítások már érdektelenek a megváltozó irodalomesztétika számára (így a *Werther* is), a harmincas évek próbálkozásai (Szalai, Bajza, Eötvös) pedig véleményem szerint inkább a XIX. század eleji, Chateaubriand-on keresztül megérthető „*mal du siècle*” felől olvasandók. Vagyis a korpuszt a magyar regény történetének első szakaszából veszem, amely alapvetően a XVII–XVIII. századi nyugat-európai regényirodalomtól kap inspirációt: így attól a levélregénytől, amely a galantéria ízlésvilágától inspirált kezdetektől a XVIII. század végéig, az érzékenység irodalmi megfogalmazódásáig jelentős helyet foglal el a prózai műfajok között.

A felsorolt szövegek a választott forma ellenére meglehetősen sokfélék, némelyikben még jelen van a heroikus-gáláns regények öröksége, az erkölcsstani irodalom hagyománya, a levélírás antik tradíciója (ezekben a szövegekben az útleírás, a politika és az erkölcstan tematikája jellemző), de jelentős vonulatot képviselnek azok a textusok is, amelyek a szerelemről való beszéd újszerű megteremtésére tesznek kísérletet. Utóbbiak jelentősége, ám ezáltal korlátozott időbeli megjelenése annak is következménye, hogy körülbelül a XVIII. utolsó évtizedeiben összekapcsolódnak az érzékenység irodalmi megjelenésével.⁵⁵ A szövegek elemzése során megpróbálom fenntartani ezt a két, ezután értekezőnek, illetve érzelmesnek nevezett csoportot, mivel úgy látom, hogy a tematikai különbségtétel mellett bizonyos – bár nem alapvető – narratológiai különbségek adódnak közöttük.

Leegyszerűsítve a levélforma alapján összetartozó szövegek poétikai meghatározását, annyi bizonyosan állítható, hogy mindannyian a regény műfajának megújítási kísérletei. Ez a kísérlet, amely Nyugat-Európában, s elsősorban Franciaországban több mint egy évszázadon át, Magyarországon pedig három évtizeden keresztül volt jelen a regényirodalom egyik jelentős műfajaként, a XVIII. század végével, úgy látszik, hogy szinte nyomtalanul eltűnik. Hátrahagyott nyomai azonban árulkodóak: növekvő és heterogenizálódó olvasóközönség, egyszerűsödő prózanyelv, a hétköznapi kifejezésmódok behatolása az irodalmi regiszterbe.

⁵⁵ Lényeges megemlíteni, hogy Franciaországban a levélregény nem ennyire lehatároltan korszakspecifikus jelenségként értelmeződik. A műfaj a francia irodalomban már a XVII. századtól jelen van, s a XVIII. század folyamán megsokszorozódik jelenléte, majd természetesen a század utolsó évtizedeiben, az érzékenység jegyében is jelentős mennyiséggel lehet számot vetni. A francia szakirodalomban a levélregény műfajára vonatkozó kutatások alapvetően az egységes narrációs eljárást, illetve ennek variációit tüntetik ki figyelmükkel, ebből a szempontból tehát sajátos egységként szemlélik a műfajt, nem vetnek számot érzékeny vagy egyéb tematikailag, illetve eszmetörténetileg elkülöníthető típusal. Vö. Laurent VERSINI, *Le roman épistolaire*, Paris, P. U. F., 1979, Jan HERMAN, *Le mensonge romanesque, Paramètres pour l' étude du roman épistolaire en France*, Amsterdam, Rodopi, 1989, Frédéric CALAS, *Le roman épistolaire*, Paris, Nathan, 1996.

javaslat

Mindemellett nem kérdés, hogy e regények meghatározó része mindössze érdektelen adatként helyezkedik el irodalmunk történetében, éppen ezért nem könnyű feladat ezeknek a szövegeknek az olvasása, s annak hozadéka sem feltétlenül mutatkozik egyértelműnek. Éppen ezért egy olyan interpretációs irányt kell követnünk, amely lehetőséget kínál arra, hogy „*a jelenkor előítéletei és értelemelvárásai*”⁵⁶ viszonylag kevésbé befolyásolják az időben meglehetősen távoli regények értését és korabeli olvashatóságuk okainak felismerését. Mindez egyrészt közelebb vihet a szövegek eredeti funkciójának megismeréséhez, másrészt lehetővé válik, hogy „*a költői szöveg a maga alteritásában váljék láthatóvá*”⁵⁷.

Egyelőre, még a regények értelmezése előtti pozícióból úgy tűnhet, hogy – egy jaussi értelemben vett – akár történeti, akár esztétikai-értelmező olvasás is nehezen teljesíthető feladat, hiszen az időbeli távolság és egy megszólíthatatlannak mutakozó hagyomány akadály lehet a befogadásnak. Olyan aspektusát kell tehát megtalálni ennek a műfajnak, amely lehetővé teszi a belépést a szövegekbe. Ám ez nem mutatkozik feltétlenül egyszerű feladatnak, hiszen, amint arra még a későbbiekben is kitérünk, ezen szövegek érvényessége meglehetősen időhöz kötött, s első olvasásra rendszerint ellenállnak a jelenkori olvasói szokásoknak. Úgy tűnik, hogy a történeti olvasás számára a leginkább követhető irány a regény, illetve a levélregény korabeli poétikai helyzetének bemutatása, ami egyben reprezentálja az olvasói magatartás, illetve elvárás karakterét is. Az esztétikai-értelmező olvasás pedig úgy válhat valamiféleképpen megvalósíthatóvá, amennyiben a regények narratív sajátosságait elemezzük, hiszen azok különössége lehet az a terület, amely a távoli szövegek idegenségét és ezáltal befogadhatóságát a leginkább megmutatja. Ezzel párhuzamosan mindvégig szem előtt kell tartanunk egy megkerülhetetlen kérdést: hogyan történhetett az, hogy irodalmunkba, annak ellenére, hogy ez idő tájt rengeteg fordítás született, nem, vagy csak jelentős késéssel került át számos meghatározó hatású regény⁵⁸ a nyugat-európai irodalmakból. Tehát elsősorban nem a klasszikussá váló szövegek lettek

⁵⁶ Hans Robert JAUSS, *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*, ford. BERNÁTH Csilla, BONYHAI Gábor, KATONA Gergely, KIRÁLY Edit, KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, MOLNÁR Gábor Tamás, Budapest, 1997, 328.

⁵⁷ Uo., 329.

⁵⁸ Csak néhányat említve: *Perzsa levelek*, *Werther*, *Nouvelle Héloïse*, *Pamela*, *Veszedelmes viszonyok*, stb.

ismertté és népszerűvé a magyar olvasóközönség körében.

A regényirodalom alapvető fordításjellege indokolja a komparatiztikai szempontok bevonását a tanulmányba. Elsősorban a regényműfaj, valamint -poétika kialakulásának bemutatása során van szükség a világirodalmi, pontosabban a francia korpusz vizsgálatára, majd a levélregény tárgyalásakor a francia mellett az angol és a német szövegek tanulmányozására. Nem az egymáshoz mérés értékelő szándéka teszi lényegessé az összehasonlító módszer alkalmazását, hanem sokkal inkább a XVIII. századi magyar regény, illetve a levélregény megértésének vágya. A most következő történet elsősorban tehát szövegek kapcsolódásáról fog mesélni.

„Kicsinységeit kerüld el a regénynek,
de nagy lelkeknek is adj némi gyöngeséget.”
/Nicolas Boileau: Költői mesterség/

II. Még egyszer a regényről: poétika és kánon

A levélregény poétikájáról beszélni csak a regényműfaj európai történetének horizontjában lehetséges, hiszen ebben a vonatkozásokban válhat világossá a dolgozat tárgyát képező szövegek helyzetének felismerése az irodalmi műfajok korabeli rendszerében. Regény és levélregény viszonya is ezáltal bontakozik ki a szövevényesnek ígérkező történetből, hiszen az általános genetikai-poétikai leírás sok esetben éppen a levélregény elkülönülő, illetve gyakran a korabeli szépirodalom önmeghatározásával szembenálló jellegzetességeire mutat majd rá.

mi a regény?

Mihail Bahtyin regénymetodológiai tanulmányában figyelmeztet arra, hogy a regény deviáns szövegtípus, azaz eleve lehetetlenné teszi az irodalmi műfajok vonatkozásában megszokott leíró és rendszerező igényű tanulmány lehetőségét. Mindezt természetesen azzal az indokkal jelenti ki, hogy a regény eredendően hiányzik az irodalmi műfajok nemes, vagyis antik tradíciójú rendjéből, illetve egy mai napig keletkezőben lévő műfaj, amely nem az archaikus időkből származik, hanem fiatalabb, mint az írásbeliség, így nem alkalmazhatók rá a megszokott értelmezői stratégiák.⁵⁹ Éppen ezt a megállapítást erősíti a regény műfaji megnevezésének elemzése is.

A középkori francia lovagi irodalom időszaka nemcsak esztétikai, hanem poétikai szempontból is figyelemreméltó, hiszen ez a periódus, eltávolodva az antikvitás hagyományától, létrehozta saját műfaji, illetve így természetesen terminológiai rendszerét. Bár a retorikai tankönyvekben fennmarad az antik műfajok megnevezése és részletes leírása, a történő irodalom lényegében eltávolodik a néhány évszázad múlva majd ismét prioritással bíró klasszikus műfaji rendtől. A középkori műfajok megnevezésükben is saját utat járnak, az

egyes terminusok a költői aktus jellegzetességeire, szövegek előadásmódjára, illetve tartalmára utalnak: *lai* ('elbeszélő költemény'), *tenson* ('vitaköltemény'), *aube* ('hajnali dal'), *sirventès* ('szatíra'), *resverie* ('álmodozás'), *chanson de geste* ('történetmondó ének').⁶⁰ És a *roman*. A regény megnevezésére használatos kifejezés etimológiája ezekénél sokkal gazdagabb történeti és poétikai szempontból, ám nem is annyira evidens. A szó maga a XII. században bukkan fel először a *langue d' oïl*ban, azaz a mai Franciaország északi területén beszélt nyelvben.⁶¹ Olyan fordításokat jelöl eleinte, amelyek latin nyelvről az attól mindinkább tovasodródó vulgáris latinra vagyis újlatin nyelvre (*rustica lingua romana*), tehát adott népcsoport anyanyelvére lettek átültetve.

Ez az időszak egy olyan határ, amely egyrészt a latin nyelv viszonylagos háttérbe szorulásáról árulkodik, másrészt viszont arra utal, hogy az olvasás képessége már a műveltség alacsonyabb szintjén, vagyis csak a népnyelvet beszélők között is jelen van. A század végére bizonyos szűkülés megy végbe a szó jelentéstartományában, mivel ekkortól már közvetlenül az újlatin nyelven készült szövegekre vonatkozik. Emellett három jelentéstartalom is szorosan hozzátartozik ehhez a középkorban született, akkor még meglehetősen tág irodalmi terminushoz, mégpedig a popularitás fogalma (népszerű és népi értelemben egyaránt), a teljes szabadság (tehát a kánon alapvető hiánya), illetve a fikciós jelleg.⁶²

A *roman* elnevezés tehát nyilvánvalóan nem a kanonikus, ógörög eredetű irodalmi kategóriákból ered, így nem áll genetikus kapcsolatban a hagyományozódó poétikai konstrukcióval. Persze a középkori irodalom Európa-szerte függetlenedik az antik irodalmi örökségtől, a poétika- és retorikatankönyvek egy már kevésbé élő hagyományt őriznek, ráadásul megértésük meglehetősen korlátozott a latintudás romlása miatt.⁶³ A regény helyzete így nyilvánvalóan csak attól a pillanattól válhat kérdéssé, amikor a humanisták szövegkiadási tevékenységének köszönhetően az antikvitás irodalma újra a történő hagyomány részévé válik. 1498-ban adják ki az újkorban először Arisztotelész poétikáját – görög nyelven – Itáliában, amelyet néhány éven belül latin fordítás (1503) követ. 1527-ben megjelenik az első kommentált kiadás egy bizonyos Vidának köszönhetően.⁶⁴ A klasszikus francia irodalomban,

⁵⁹ Mihail BAHTYIN, *i. m.*, 28.

⁶⁰ Michel STANESCO–Michel ZINK, *A középkori regény története az európai irodalomban*, ford. SASHEGYI Gábor, Budapest, 2000, 13.

⁶¹ A *langue d' oïl*, illetve a *langue d' oc* (vagyis a provanszál) elnevezés az 'igen' szó eltérő alakjából alakult ki. Utóbbi nyelvterület, a mai Franciaország déli része szintén jelentős középkori irodalmi középont, elsősorban a provanszál költészet szintén csodálatos kultúrája révén.

⁶² Uo., 16–17.

⁶³ GYÖRY János, *A francia dráma kialakulása*, Budapest, 1979, 9–13.

⁶⁴ BOILEAU, Nicolas, *L' art poétique*, éd. par Guy RIEGERT, Paris, Librairie Larousse, 1972, 9.

ahol később a Régiek és a Modernek vitájából, illetve Boileau esztétikai törekvéseiből következően kifejezetten erőteljes volt az antik műfaji rend recepciója, a XVII. század első felétől válik ismertté a maga eredetiségében Arisztotelész szövege. Nem sokkal később a műfaji szabályok rögzítésének igénye a nemzeti irodalom gyakorlatában is megjelenik. A kritikai gondolkodás eleinte irodalmi részterületek leírására vállalkozik, elsősorban a színházi műfajok, illetve néhány lírai műfaj vonatkozásában.⁶⁵

Boileau poétikája lesz 1674-ben gyakorlatilag az első olyan alkotás, amely a teljesség igényét a magáénak tudva mutatja be az irodalmi gyakorlathoz szükséges tudás összetevőit: az irodalom műveléséhez elengedhetetlen költői képességek meghatározása mellett prezentálja azt a műfaji struktúrát, amelyben megfogalmazhatóvá válik a szerző szerint a XIV. Lajost dicsérő század irodalma. Tévedés lenne mégis azt állítani, hogy Boileau egyfajta kezdet lenne, tehát a klasszikus irodalom szabályainak olyasfajta létrehozója, akinek nyomán alakul ki a klasszicizmus alkotói gyakorlata. 1674-re a korszak esztétikai törekvései már egyértelműen kiteljesedtek, illetve bizonyos alkotók ekkor érnek tehetségük kifejezésének csúcsára. Boileau elméleti igényű költeménye sokkal inkább és elsősorban egy visszatekintő összegzés, amely még nem látja kellő távlatból tárgyát, így egy olyan induktív szabálytárat alkot, amely a rögzítés kényszerétől kísérve szinte azonnal korlátozó hatalmú dogmává alakul. A regény nyilvánvalóan nem kap helyet a rendszerezésben, az általános vélemény a műfaj alantasságáról szól. Ebben a paradigmában nyilván nem is lehet kérdés a regény kívülmaradása, hiszen ennek a rendszernek az alapja egyrészt a költészet, vagyis a költött/fiktív verses forma, másrészt pedig az antik eredet.⁶⁶

A *roman* szó, amely a XVIII. század második felére a magyar nyelvben is meghonosodik *román* formában, megőrzi eredeti jelentését, vagyis a *latin-vulgáris* ellentétpár gondolatát, viszont kibővül az egész európai írásbeliségben az *irodalmi-irodalmon kívüli* értelemmel. A *roman* konnotációja (rendszeren kívüliség, megragadhatatlanság) és az a tágas tér, amely körbefogja mozgását, továbböröklődnek tehát a műfaj alakulástörténetében, amely a XVIII. századra továbbra is erőteljesen magában hordozza önnön történetiségét. Ekkorra válik igen feltűnővé az is, hogy a poétikákban rögzített klasszikus műfajok szempontjából a regény egzisztenciája ignorált. Ezt igazolja többek között Charles Batteux-nek, a XVIII.

⁶⁵ Néhány fontosabbat említve: 1639-ben de La Ménardière, *Art poétique*, a tragédiáról és az elégiáról; 1657-ben d' Aubignac abbé, *Pratique du théâtre*, a színház gyakorlatáról; ugyanebben az évben Colletet, *Discours du poème bucolique, Traité du sonnet, Discours sur l' épigramme*, értekezések a bukolikus költészetéről, a szonettéről és az epigrammáról.

⁶⁶ KAYSER, Wolfgang, *i. m.*, 174.

század egyik neves és közismert francia elméleti írójának neoarisztoteliánus poétikája, amelyben a prózai műfajok között csak a szónoklatot, a történetet, a levélt és a fordítást tárgyalja.⁶⁷ A francia irodalomban tehát feltűnően tisztán válik el a kanonikus és a kánonon kívül működő irodalmi rendszer: az akadémiai szinten irányított műfajok megmerevedett alkotási szisztémája hosszú ideig lehetetlenné teszi a kirekesztett, legfőképpen regények alkotta szövegcsoport elismerését.

Eklatáns példája lehet továbbá a regény illegális létmódjának az ancien régime megtúrt, ám valójában igen népszerű, erotikusnak talán kevésbé nevezhető irodalma is, a libertinus filozófiát közvetítő, számos levél-, illetve vallomásos formájú regények sokasága, amelyek nagy része egyébiránt a XIX. század közepétől egészen 1980-ig zárolva volt a párizsi Bibliothèque Nationale-ban.⁶⁸

találkozások

A *roman* szóból kiolvasható történet a francia irodalom klasszikus időszakában, illetve a XVIII. század folyamán mindvégig élő marad, már ami legalábbis a kánonon kívüliség kérdését jelenti. A francia klasszikus gondolkodás kifejezetten a szabályalkotás helye, és különös módon az irodalomban egyszerre történik meg az antik eredetű műfajok és a regény történeti-elméleti leírása. A regény, bár a klasszikus műfaji renden kívül, elvileg az azzal történő dialógus teljes hiányában létezik egy alternatív kultúra megjelenítőjeként, mégis számos ponton kapcsolódik a hivatalos keretek között létező irodalomhoz. Egyik legvirágzóbb periódusát éppen akkor éli, amikor az irodalom szerkezete a lehető legszigorúbban strukturált. Ráadásul úgy tűnik, hogy az intézményesült műfajok és a regények szerzői, olvasói és bírálói nem választhatók el szigorúan egymástól.

A regény egyfajta társadalmi és társasági esemény:⁶⁹ írói és olvasói, rajongói és bírálói

⁶⁷ Charles BATTEUX, *Principes de la littérature*, Paris, 1755

⁶⁸ Robert DARNTON, *Gondolatgerjesztő szex*, BUKSZ 1995/tél, 498.

⁶⁹ Azt kell mondanunk, hogy a drámai műfajokhoz egészen hasonlóan, amelyek a boileau-i műfajrend szerint a hierarchia csúcsán állnak. A komédia és a tragédia, illetve a balett szinte a hétköznapiak része, külön színházépület még nem lévén, a darabokat főúri palotákban, illetve a királyi udvarban játsszák, viszont megmaradnak a népi színjátszás helyszínei is. Az előadás nem csak a hivatásosak kiváltsága, hanem sokszor a szalonélet része is, az arisztokraták szívesen játszanak szerepet az általuk is kitalált és rendezett jelenetekben, emellett az élőképet is kedvelik. A feljegyzések szerint maga XIII. Lajos is fellép egy ilyen alkalommal, az *Apolló* című balettben táncol egy szerepet a Louvre-ban 1609-ben. Vö. Claude DULONG, *A szerelem a XVII.*

nagyon sokszor egyazon körből kerülnek ki. A XVII. század elejétől a városi műveltség finomodásához, a társasági élet disztinválódásához nagy mértékben hozzájárul a regényolvasás népszerűsége. Az első kultikus szöveg a már 1524-től teljes egészében olvasható franciául, ez a végtelen hosszúságú spanyol lovagregény, az *Amadis de Gaula*, a hősi jellem és a szerelem felsőbbrendűségét közvetíti. Az 1607-től kezdve megjelenő, szintén döbbenetesen terjedelmes *Astrée* pedig azért válik nagyon hamar lényegében kézikönyvvé, mert a nők számára új szerepet kínál a hétköznapi életben. A gondolkodás szellemessége, a viselkedés modorossága, a társalgás eleganciája, a szerelem hatalma mind-mind újonnan felfedezett területei lesznek a férfiak és nők közötti kapcsolatban. A galantéria fogalmában egyesülő törekvések a barokk udvari kultúra összetartozó területein, a szalonok világában, illetve a regények szövegeiben kezdik meg évszázados uralmukat, vagyis a klasszikus esztétika megszilárdulásával párhuzamosan.

A klasszikus poétikai szabályozásokban az irodalmi műfajok megfogalmazása során a valóság fogalma lényeges szerepet kap az arisztotelészi hagyományok örökségével. Boileau a „nagy” műfajok, vagyis a tragédia, az eposz és a komédia kapcsán ír a valóság és a műalkotás kapcsolatáról. Arisztotelész természetutánzás-teóriája kerül az érdeklődés homlokterébe, vagyis annak a koncepciója, hogy az egyes műalkotásoknak a természet ideális szerkezetét kell imitálniuk. Tehát *„nem az a költő feladata, hogy valóban megtörtént eseményeket mondjon el, hanem olyanokat, amelyek megtörténhetnek és lehetségesek a valószínűség vagy a szükségyszerűség alapján”*.⁷⁰ Ám amíg Arisztotelésznél ez a valószínűség a lehetségesen megtörténhető események köréhez kapcsolódik, addig a francia klasszicizmus irodalma ezt az erősen terhelt fogalmat szinte teljes mértékben azonosítja az illendőség (*bienscéance*) szintén kapitális szabályával.⁷¹ Így gyakran az a helyzet áll elő, hogy a valóság lényegében kizárhatóvá válik a valószínűség kategóriájából. E követelmény megerősödő pozíciója mindenképpen kirekesztette a valószínűtlennek tűnő, de megtörtént események irodalmi műben való előfordulásának lehetőségét, hiszen a hihetőségnek ellentmondó történések éppen a józan ész és a kifogástalan erkölcsök épségét vonhatta volna esetlegesen kétségbe.

A francia irodalom nagy múlttal rendelkező imitációgyakorlata szükségképpen vezetett a klasszikus műfaji keretek kiüresedéséhez, a retorikai alakzatok kimerüléséhez, a beidegződött formák megmerevedéséhez. Mindemellett és ettől nem is függetlenül

században, ford. DÁNIEL Anna, Budapest, 1974, 20–27.

⁷⁰ ARISZTOTELÉSZ, *Poétika, Kategóriák, Hermeneutika*, ford. SARKADY János, Budapest, 1997, IX. fejezet, 20.

⁷¹ Jan HERMAN, *i. m.*, 132–133.

lényegében hiányzott a líra műneme ebből az időszakból, hiszen a verses formájú szövegek inkább a didaxis, a filozófia vagy a tudományelmélet körébe tartoztak, semmint bármiféle lírai hangvételű megnyilatkozás körébe. Így talán nem lehet véletlen a regény egyre jelentősebb térhódítása, amely a klasszikus irodalom mellett kínált alternatívát.

Az ez idő tájt közkedvelt regények ugyanis jobbára pontosan ennek az egyre kizárólagosabbá váló klasszicista szabálynak mondanak ellent: a barokk ízlést tükröző heroikus és pásztorregények éppen a végeérhetetlen, több szálon futó, bonyolult, megszámlálhatatlan szereplőtől duzzadó, antik motívumoktól zsúfolt történeteket közvetítenek az olvasók egyre szélesedő táborának. Ám különös módon e kirekesztett, megvetett műfaj sem marad sokáig érintetlen a valóságosság követelményétől, hiszen már a század közepétől történnek olyan próbálkozások a regény teoretikus meghatározásában, amelyek az ide tartozó szövegeket a valóságosság kategóriájához próbálják rendelni:

„Mindazon szabályok közül, amelyeket figyelembe kell venni az ilyen művek megalkotása folyamán, a valóságosság követelménye a legfontosabb. Olyan ez mint az épület alapzata, s a mű csak ezzel együtt létezhet. Nélküle semmi nem érintheti meg az olvasót, nem tetszhet semmi sem; és ha ez a bájos csaló nem rejtőzik a regény lelkében, akkor az a fajta olvasmány, ahelyett, hogy szórakoztatna, megundorítja az olvasót. Éppen ezért megpróbáltam mindvégig betartani ezt a követelményt: ehhez tanulmányoztam az erkölcsöket, a szokásokat, a törvényeket, a vallásokat, a népek hajlamait: És hogy még valóságosabbá tegyem a dolgokat, azt akartam, hogy munkámnak valós történelmi alapjai legyenek, történelemből vett főszereplőim híres személyek legyenek, és a csaták pedig valóságosak. Kétségtelenül csak így érhetjük el célunkat: hiszen ha egy ügyetlen kéz keveri össze a hamist és a valódit, a lélek nehezen képes szétválasztani azokat és nem rombolja le könnyedén azt, ami tetszik neki.”⁷²

A valóságatlenség kategóriájának felcserélése a valóságosságára tehát fontos lépés a regény alakulástörténetében, legfőképpen a poétikai helyzet változásának lehetősége

⁷² George de Scudéry előszava *Ibrahim ou l' illustre Bassa* című, 1641-es kiadású regényéből, = *Idées sur le roman, Textes critiques sur le roman français, XIIe–XXe siècle*, éd. par Henri Coulet, Paris, Larousse, 75. A fordító nevének fel nem tüntetése esetén az idegen nyelvű részletek magyarra fordítása az én munkám minden esetben. B. K.

szempontjából. Így ugyanis felsejlik a regény kanonikus műfajok közé kerülésének esélye, amelyet megerősít az eposzsal és a történetírással való rokonítása.

Az írók és az olvasók által érintkező, ám esztétikailag összeegyeztethetetlen két rendszer, a klasszikus műfajok, illetve a regények világa a század második felére furcsa módon az elméleti törekvésekben is jelentősen összekapcsolódnak. Boileau költészettanával közel egyidőben, 1669-ben jelenik meg a már évtizedek óta sikeres barokk heroikus-gáláns regény egy újabb darabja, a *Zaïde*. A kötet elejéhez egy terjedelmes levelet csatol a kiadó, amely „*A Monsieur de Segrais*” megszólítással, mindvégig a levélforma retorikai megalkotottságát fenntartva a francia regény történeti-poétikai leírását vállalja fel.

A regényt egyébiránt nem jegyzi szerző a címlapon, így a Pierre-Daniel Huet által írt levél megszólítása jogosítja majd a kortársakat arra, hogy Jean Segrais-nek tulajdonítsák a *Zaïde* szerzőségét.⁷³ A levél, amelyet az utókor már *Lettre-traité sur l' origine des romans*, vagyis *Értekezés levélben a regények eredetéről* címmel tart számon, impozáns bősége és alaposan kiterjesztett vizsgálati horizontja által Boileau-éhoz hasonlóan a gyakorlatból elvonatkoztatott szabályrendszer. Az összegző igényű alkotás egyúttal valamennyire már le is zárja a barokk regény évszázados történetét, ezután a regényírás gyakorlata és az olvasói ízlés új utakat keres, bár egy ideig még fenntartja a XVII. századi hagyományt.

Maga a regény szövege természetesen iskolapéldája annak a definíciónak, amelyet Huet a regényről bocsát elő a Jean Segrais-hez írott levélben:

[...] szerelmi kalandok kitalált történetei, művészi prózában, az olvasók gyönyörködtetésére és okítására. Kitalált történetekről beszélek, hogy megkülönböztessem őket a valódi történetektől; hozzáteszem, hogy szerelmi kalandok, mivel a szerelemnek kell a regény legfőbb tárgyának lenni. Prózában kell íródniuk, hogy a század gyakorlatához igazodjanak; művészi módon és néhány szabálynak engedelmességgel kell íródniuk, másként egy rendetlen és szépség nélküli zavaros tömeget alkotnának. A regények fő célja, vagy legalábbis aminek annak kellene lennie, illetve amelyeket a regényíróknak követniük kellene, az olvasók tanítása, akiknek mindig az erkölcs győzelmét és a bűn bűnhődését kell

⁷³ Utóbb kiderül, hogy a regény Madame de La Fayette műve, a kutatások azt mutatják, hogy a *Zaïde* végeredményben egy szellemi szimbiózis eredménye, így valójában az író nő de la Rochefoucauld és Huet (nem tisztázott mértékű) közreműködésével alkotta meg szinte minden regényét. Geneviève MOULIGNEAU, *Madame de La Fayette, romancière*, Bruxelles, Éditions de l' Université de Bruxelles, 1980, 105.

*megmutatniuk.*⁷⁴

Miután tisztázza a vizsgálandó műfaj pontos határait, levele további részében a regény eredetéről beszél: a „*csodáltnivaló hazugság művészete*”⁷⁵ Huet vizsgálatai szerint a keleti népek irodalmából ered, akik a műfaj tapasztalatait a görögöknek adják át. Ők lesznek azok, akik Héliodórosz, vagyis a regény *Homérosza*⁷⁶ révén, akik a keleti örökséggel a „*regényt tudománnyá*”⁷⁷ fejlesztik azáltal, hogy az eposz reguláit alkalmazzák rá. Ezeket a műveket a következőképpen kategorizálja a szerző:

*„Azokat a regényeket nevezem szabályosnak, amelyek a hősköltemény szabályai szerint íródtak.”*⁷⁸

Lényeges továbbá kiemelni, hogy az értekezésben fontos szabályként szerepel a valóságosság követelménye, amely nyilvánvalóan a boileau-i nagy műfajok, az eposz, a tragédia és a komédia legfőbb alapja. Huet közvetlenül Arisztotelész imitáció-tanára hivatkozva vezeti elő a regénynek ezen karakterét:

*„Arisztotelész és a saját tapasztalatunk szerint az imitáció gyakran nagyszerűbb, mint maga a valóság.”*⁷⁹

A levél befejező részében Huet a francia irodalom szerinte alapvető sajátosságát fogalmazza meg, amely az epikus költészet és a történetírás területén maradányt nem alkotva inkább a regényszerzésben mutatta meg tehetségét. Ez azonban szerinte nem véletlen, hanem genetikusan szükségszerűsége nemzetének, amely kiművelt galantériája, a férfi-nő kapcsolat szabadsága, illetve az asszonyok erkölcsössége által vált a kiteljesedő regényművészet helyévé.⁸⁰ A záróbekezdésekben a szerző két olyan szöveget emel ki, amelyeket a regény csúcseinak tart: az egyik Honoré d'Urfé pásztorregénye, az 1606-ban megjelenő *Astrée*,⁸¹

⁷⁴ *Lettre-traité de Pierre-Daniel Huet*, éd. par Fabienne GÉGOU, Paris, Éditions A.-G. Nizet, 1971, 47.

⁷⁵ Uo., 57.

⁷⁶ Uo., 78.

⁷⁷ Uo., 72.

⁷⁸ Uo., 102.

⁷⁹ Uo., 128.

⁸⁰ Uo., 139.

⁸¹ A regénynek csak az első része jelenik ekkor meg, a további kötetek húsz éven keresztül látnak napvilágot.

illetve az olvasó által kézben tartott *Zaïde*. Az *Astrée* az első, a barbárságból kilépő és a francia galantériát először megfogalmazó szöveggként tételeződik, a *Zaïde* pedig az erkölcsös viselkedés és a hősi eszmények miatt érdemel Huet szerint elismerést.⁸²

Huet értekezésének alapvonalai részletekben már korábban felbukkannak egyes művek előszavaiban. Érdeemes például visszamenni az Huet által példaképként állított *Astrée*-hoz, amelyben a szerző szándékai szerint dupla fikciót tár az olvasó elé a valóságtól történő hangsúlyozott távolságtartás végett. A regényben szereplő pásztorok eszerint nem valódiak, hanem olyan arisztokraták, akik pásztoroként akarnak élni, ruhájuk és nyelvezetük viszont nem az igazi pásztorokéval azonos, hanem minden sajátosságában a színházi darabokban szereplő pásztoroké. Az előszóban a szerző közvetlenül a címadó pásztorlánnyal közli regénye célját, amely direkt módon kapcsolódik a színházi gyakorlat szabályaihoz:

„*Ha a ti beszédek valóban olyan lenne mint a közönséges pásztoroké, nagyon kevés örömet találnánk titeket hallgatva, és szégyenteli lenne számotokra is ez a fajta beszéd. [itt Tasso Amintásának előbeszédéből idéz hatsornyt a szerző, majd így folytatja:] Az én pásztoraim és pásztorasszonyaim is beszélhetnek így, [tudniillik az Amintás módjára, tökéletes stílusú verses formában] anélkül, hogy megsértenék az illendőséget. Láttam a színházban szerepelni pásztorokat, nem vastag vászonruha és facipő volt rajtuk, nem rosszul szabott öltöny, amelyben a közönséges falusi emberek rendszerint járnak: ellenkezőleg, ha pásztorbot van a kezükben, az mindig díszes és aranyból van, szoknyájuk selyem, kosaruk csinosan elkészített, esetleg arany- vagy ezüsthálóból font, s mindenki megelégszik annyival, hogy ruhájuk formájában van valami pásztori.*”⁸³

A Scudéry testvérek⁸⁴ két regénye, az 1641-ben megjelenő *Ibrahim* és az 1661-es *Clélie* szintén megelőlegezik azt az elméleti megfontolást, amely Huet levelében tudományos igénnyel lesz majd kifejtve. Az *Ibrahim* előszava pontról pontra sorolja elő a klasszikus poétika elemeit, amelyek Boileau-nál az antik eredetű műfajok, Huet-nél pedig a regény alapvető sajátosságai: a regénynek tiszteletben kell tartania a valóságosságát és az

⁸² Uo., 147–148.

⁸³ *Idées sur le roman*, 57–58.

⁸⁴ Valószínű, hogy Madeleine de Scudéry bátyja, Georges neve alatt jelenteti meg regényeit, fivére szerepe a szövegek megírásában pontosan nem tisztázott. A regények elméleti irányultsága így talán még figyelemreméltóbb.

illendőséget, formai tökéletességre kell törekednie, amely építményhez hasonlóná teszi a művet. Követendő példának az antikok bölcsességét jelöli meg, akik az eposz művészetével nyújtanak segítséget a regény megalkotásához. A *Clélie*-ben a regény mesterségéről való eszmecsere az elbeszélte történetbe foglalva jelenik meg, vagyis nem az előbeszéd megszokottnak mondható elméleti irányultságának közegében, hanem a didaxis szempontjából a lehető leghatásosabb helyen. A regénynek ebben a szakaszában Amilcar elmeséli Hésziodosz szerelmét és halálát, majd Herminius a következőképpen ítéli meg a mindenkori narrátor tevékenységét:

„Végeredményben, szólta Herminius, a mesélő jól kihasználta a történelem nyújtotta tudást, és így kedvem van azt hinni, hogy ha ez esetleg nem is esett meg, de megeshetett volna, ám kétségtelenül nincs jobb alapja egy jól kitalált mesének, mint a történelem, amely mindenhol felbukkan, s a hazugot az igazzal keverve fogadtatja el. [...] Hiszen olyan ügyesen vannak elvegyítve egymással, hogy el sem választhatók, hacsak nem a kitalált történet valóságosabb mint a valóság. Mert végülis a véletlen okozhat hihetetlen dolgokat, de egy bölcs ember soha nem talál ki olyat, ami hihetetlen.”⁸⁵

Az előbocsátott klasszikus irodalmi keretek ellenére d' Urféhez hasonlóan a Scudéry-testvérek regényei vagy akár a *Zaïde* nem követik az elősorolt klasszikus szabályrendszert, hanem ezek az olvashatatlanság legendáiként számon tartott szövegek kifejezetten a barokk esztétika különös rendjét demonstrálják. Vagyis a véget nem érő kalandok az egymástól elszakadó szerelmespár végső egyesüléséért, az egymás mellett futó, majd végül összekapcsolódó bonyolult eseményszálak, a hatalmas mennyiségű szereplő, a héliodóroszi műfogások alkalmazása (pl. rablás, álruha, beszélgetések kihallgatása stb.), a véletlen szerepe, illetve a szalonok gáláns társalgásának jellegzetességei határozzák meg végeredményben ezeket a regényeket.

D' Aubignac abbé, aki egyébiránt a klasszikus színházi irodalom szabályairól ad ki egy értekezést 1657-ben, az Huet-féle regény gyakorlatát a valóságosság terén tovább tökéletesíti. A *Macarise ou la Reyne des Isles fortunées* című, *Histoire allégorique* alcímet viselő, 1664-ben megjelenő művének előszavában arra hívja fel a figyelmet, hogy a regényekben dívó

⁸⁵ *Idées sur le roman*, 79.

hamis történetiség helyett a műfaj műveléséhez a tudományok (történelem, földrajz, harcművészet, építészet) és a művészetek tökéletes ismerete szükségeltetik. Szerinte a regényben tehát a hamis történetiség elkerülésére kell törekedni, mégpedig az allegória mint keret felhasználásával.⁸⁶

Az idézett példákban kitűnik, hogy a klasszikus kor regénye végeredményben paradox jelenség, hiszen teljes mértékben átörökíti a műfaj korábbi évtizedekből eredeztethető barokk esztétikumát, ugyanakkor önmegfogalmazásában a klasszikus poétikai rendszerezéssel bíró szövegtípusokkal megegyező fogalmi alapon definiálja körvonalait. Elsősorban pedig a valóságosság kategóriájának középpontba állításával kerülnek azonos alapra a boileau-i klasszikusok és a „nemtelen” regény.

Nem csak a szabályalkotás terén válik feltűnővé, hogy a magas műfajok és a regény esetenként azonos szempontú megítélés alá esnek a század folyamán. Boileau-t megelőzően, még 1637-ben Corneille *Cidjének* bemutatóját követően óriási vita bontakozik ki a darab cselekményének egyik középponti része kapcsán: a vélemények Xiména Rodrigo iránti viselkedését firtatják apja halála után. A „*Va, je ne te hais point.* [Nem gyűlöllek, tudod.]” (III. felvonás 4. jelenete) legendás mondata a valóságosság szabályának megsértésével vívja ki az ellenkezést. Georges de Scudéry véleménye szerint igaz, hogy Xiména feleségül megy a Cidhez, de egyáltalán nem valószínű, hogy egy tisztességes családból származó leány apja gyilkosával köt házasságot.⁸⁷

Több évtizednyi távolságban Corneille tragikomédiájától újra a valóságosság korlátjának áthágásával vádolnak egy szöveget, de egyúttal egy regényt, mégpedig az 1678-ban megjelent *Clèves hercegnét*, Madame de La Fayette alkotását.⁸⁸ A vita a *Cidéhez* hasonlóan széles körben gondolkodásra serkenti az írókat és a kritikai olvasókat, akik ellenkezése Clèves hercegné vallomásának valószínűtlenségét támadja. Hiszen egy valószínű szövegben nem történhet meg, hogy egy asszony bevallja férjének, mást szeret. De Bussy-Rabutin gondolatai világosan foglalják össze a közvélemény hozzáállását a regényhez:

„*De elfelejtettem Önnek elmondani, hogy végül elolvastam a Clèves hercegnét, pártatlan lélekkel, s nem előlegeztem meg sem a jót, sem a rosszat,*

⁸⁶ François Hédelin d' AUBIGNAC, *Macarise ou la Reine des Iles fortunées, Histoire allégorique, Idées sur le roman*, 103–107.

⁸⁷ Idézi Gérard GENETTE, *Vraisemblance et motivation = Figures II.*, Paris, Seuil, 1969, 71.

⁸⁸ Azé a Madame de La Fayette-é tehát, aki néhány évvel korábban megírja a szabályos, vagyis a poétikai előírások szerint valószínű regények iskolapéldáját, a *Zaïde*-ot.

amit róla írnak. Az első rész nagyszerű, a második már nem tűnik annak. Az első szakaszban néhány túl gyakran ismételt szótól eltekintve, amelyek végülis nem olyan nagyszámúak, minden nagyszerű, minden természetes, semmi nem untat. A másodikban viszont Clèves asszony férjének tett vallomása túlmegy a határon, és csak egy valós történetben hangozhatna el; de ha indokolatlanul kerül bele a történetbe, nevetséges a hősnő szájába a szokásokat ennyire átlépő érzelmeket adni. A szerző ezt megtéve inkább törekedett a többi regénytől való különbözősésre, mint a józan ész követésére. Egy feleség ritkán mondja férjének, hogy szerelmes belé; de soha nem mondja azt neki, hogy egy másik férfibe szerelmes; és még kevésbé a térde elé borulva, mint ahogy azt Clèves asszony teszi, hiszen azt erősíti, hogy az ellene elkövetett sértésben minden határt túlszárnyalt. Egyébiránt nem valószínű, hogy egy szerelmi szenvedély oly hosszú ideig uralja a szívet, mint az erény.⁸⁹

Még egy helye van a közös megítélésnek ebben a periódusban, amely a három esemény közül talán a legbeszédesebb. Boileau a Régiék és a Modernek vitájában, amelynek nyílt kitörését megelőzően *Költői mesterségében* már egyértelműen a Régiék mellett foglal állást, mindvégig az egyik középponti szereplője lesz a hosszú évekig elhúzódó eszmecserének. A vita gyakorlatilag egyfajta kérdésfeltevésnek is értelmezhető a francia irodalom korabeli jelenéről és jövőjéről, s majd 1700-ban Boileau levelével lép újabb szakaszába. Az írás a Modernek vezetőjéhez, Charles Perrault-hoz szól kifejezetten véleményeik összebékítése szándékával.

A két tábor természetének megfogalmazásában Boileau szerint a Régiék és a Modernek másként gondolják ugyanazt, Boileau-ék vehemenciája a saját korukban elszaporodó középszerű alkotók ellen irányul, Perrault-ék viszont kissé túlzásba viszik az antik szerzők nagyságának alábecsülését. Boileau azt a megoldást választja a két igazság együttes megőrzéséhez, hogy példákat hoz az antik és a klasszikus francia irodalom gyengéiből és remekeiből egyaránt. Nagyra becsüli a latinok korának eposzát, szónokait, történetíróit, elégiaköltőit, viszont megállapítja, hogy a tragédia- és komédiaköltészetben magasan túlszárnyalják a franciák a rómaiakat. A hosszas érvelés utolsó szakaszában a francia pedig éppen a regényeket állítja bizonyítékként az antikok legyőzésére:

⁸⁹ *Les lettres de Messire Roger de Rabutin, Comte de Bussy, Lieutenant Général des Armées du Roi, et Mestre de Camp, Général de la Cavalerie Française et Etrangere, Nouvelle Édition, Seconde Partie, Paris, 1720, 267.*

„Azt mutatnám még be, hogy vannak a költészetnek olyan nemei, amelyekben a rómaiak nem hogy nem szárnyaltak túl minket, de egyáltalán nem is ismerték a műfajt, mint például azt a prózai költeményt, amelyet mi regénynek nevezünk, és amelyből számos darabot nem sokra becsülünk, mivel igen veszélyesek az erkölcsökre, valamint a fiatalok számára az olvasást is veszélyessé teszik.”⁹⁰

Három jelentős eseményben kerül tehát a regény azonos megítélési horizontba a magas irodalmi műfajokkal, elsősorban a valóságosság fogalmán keresztül, mégsem következik be a regény bebocsátása a kánoni szövegtípusok körébe. A XVIII. század sem hoz igazi változást a mindvégig fennálló problémában, pedig ekkorra az élő irodalmi gyakorlat jelentős része már elsősorban a regényre korlátozódik, a XVII. században ugyanakkor a regény mellett még a színpadi műfajok jelentik az irodalom számára a társadalmi történet helyszíneit.

Clèves hercegné

A formálisan végeredményben kirekesztve maradó regény története mégis magában foglal egy fontos változást a XVII. században, ez pedig poétikai struktúrájának, illetve esztétikai értékeinek módosulását érinti. Ezt a változást Madame de La Fayette már említett regényén, a *Clèves hercegnén* keresztül lehet világosan megmutatni.

A klasszikus regény lényegében barokk, a klasszicizmus műfaji hierarchiájába tartozás vágyával. Amikor ez a változatlan, könnyen leírható és egyben kizáró rendnek tűnő állapot megbomlik a *Clèves hercegnével*, amelyben a forma letisztultsága, a nyelv egyszerű szépsége és a történet radikális egysége lép elő, a kritika regény iránti viszonya kettős természetű lesz. Egyrészt továbbra sem számol vele a műfajok rendszerében, másrészt viszont még a fennálló, regényről való diszkurzusból is kitagadja, vagyis a barokk regény a klasszikus rendbe tartozás látszatával mond nemet az új törekvésekre. Madame de La Fayette viszonyulása is saját szövegéhez ennek az állapotnak az evidenciáját, illetve annak tiszteletben tartását prezentálja:

⁹⁰ BOILEAU, *i. m.*, 107. Huet kapcsán már láthattuk, hogy a regény miként tételeződik jelenkora egyik legfontosabb műfajaként. Persze Boileau ezen kijelentése azért értékelendő még inkább, mivel ő marad meg az utókor emlékezetében a klasszikus esztétika fő szabályalkotójaként.

„Tizenöt éve nagyon kedvelt volt egy kis könyv, a közönségnek úgy tetszett, hogy engem tegyen meg a Clèves hercegné szerzőjévé. De biztosítom Önt arról, hogy sem nekem, sem de La Rochefoucauld úrnak (akit szintén szerzőjének vélték) nincs közünk a kötethez, úgy esküszik rá, hogy lehetetlen nem elhinni, ráadásul egy olyan dologban, amelyet nem lenne szégyen bevallani. Számomra hízelgő, hogy engem is gyanúsítanak, talán be is vallanám, ha bizonyos lennék, hogy a szerző soha nem kérné számon rajtam a kisajátítást. A könyvet nagyszerűnek találom, jól megírt, anélkül, hogy túlságosan is csiszolt lenne stílusa, csodálnivaló finomsága, sőt nem is elég egyszer elolvasni. Ami számomra a legfontosabb benne, az az udvari világ és az udvari élet tökéletes imitációja. Semmi regényes és semmi emelkedett nincs benne, ez nem is egy regény, hanem kifejezetten memoár, sőt mondták is nekem, hogy ez lett volna eredetileg a címe, de megváltoztatták.”⁹¹

A szöveg szerzőségének tagadása itt kifejezetten eredeti funkciójában szerepel, vagyis az alantas műfajjal való kapcsolat fel nem vállalását hivatott kifejezni. Szempontunkból viszont a műfaji megállapítás a lényeges, amely szerint a szerző a memoárhoz rendeli szövegét, annak ellenére, hogy a regény narrációja egyes szám harmadik személyű. Ráadásul az elhangzó vallomások, illetve gondolatok sem minden esetben párbeszéd formájában jelennek meg, hanem gyakran a mindentudó elbeszélői diszkurzusban kapnak helyet. Ilyen módon történő közlésük azonban olyannyira személyes hangvétellű, hogy erősen feszegeti a forma adta lehetőségeket, így egyedül a szereplők transzparens tudata ad teret a választott elbeszélői forma, vagyis a memoár alkalmazására.

A korabeli olvasás számára nemcsak ennek következményei keltik a hagyományból való kizökkenés érzetét, hanem a regény behelyezése az egzakt módon leírt történelmi környezetbe.⁹² A mai olvasó számára viszont nem evidens ennek a választott korszaknak a jelentése, az első olvasás számára végeredményben érdektelen, hogy az események nem az író jelenében, hanem mintegy száz évvel korábban, II. Henrik uralkodásának időszakában, a királyi udvarban zajlanak. Azonban ennek a ténynek valójában poétikai következményei is

⁹¹ Mme de La Fayette levele M. Lescherraine-hez, 1678. április 13., idézi MOULIGNEAU, *i. m.*, 46.

⁹² A regény keretét szolgáló történelmi háttér, II. Henrik uralkodásának ideje egyébként szinte az első rész egészében ben az udvari intrikák részletes bemutatásával a cselekmény szintjére emelkedik, innen indulnak majd ki az események. A királyi udvar leírása a szereplők bevezetésével így szintén a memoár műfaji-tematikai jellegzetességeit erősíti.

vannak, ugyanis a korabeli olvasó számára még ismert lehetett az a tény, hogy II. Henrik aprólékos részleteiben próbálta megvalósítani az *Amadis*-regényekben ábrázolt lovageszményt.⁹³ A történet pedig éppen ennek a világnak a visszásságaira épül, Clèves asszony tragikus szerelmének bemutatásán keresztül. Vagyis a szöveg ezáltal is önmagában hordozza a barokk regénytől való elfordulást, illetve egyáltalán a regény műfajától való különállást.

Fontenelle, aki tudományos tájékozódása mellett a galantéria egyik híres művelője volt, a *Mercure galant*-ban olvasható levelében közli a nemrég megjelent könyvről való benyomásait, éppen az egzakt történelmi környezet szerinte zavaró jelenlétét hangsúlyozza:

„M. de Clèves fájdalmas vallomása, amelyet Mlle de Chartres-ral közöl házasságkötésük előtt, annyira szép, hogy amikor másodjára olvastam a könyvet, majdnem elégtem a türelmetlenségtől, hogy újra odaérjek, és nem tudtam nem rosszat akarni II. Henrik udvarának, illetve ezeknek a szigorúan megtervezett és megszakadt házasságoknak, amelyek rajongásomat a vallomás iránt meglehetősen háttérbe szorították. Más olvasóknak is ez volt az érzetük. Azt gondolták, hogy azok a személyek, akiknek részletes bemutatása hangzik el a regényben, valamiképpen be fognak kapcsolódni a cselekménybe; de azt vettem észre, hogy a szerző célja csak a történelmi környezet bemutatása volt ezekkel az eszközökkel.”⁹⁴

Madame de La Fayette életművében mindössze néhány éven belül jelentkezik két radikálisan különböző regénypoétikai törekvés, előbb a *Zaïde*, majd a *Clèves hercegné* című regényeiben, de mindezzel együtt sem érzékelhető egyértelműen, hogy a megújulást hozó poétikai kezdeményezés – a narráció módosulásával, illetve a valóság felé történő elmozdulással – valamiféle radikális szakadást hozott volna a regény történetében. A XVIII. század első felének például feltűnő törekvése lesz a nagy barokk regények újrakiadása, az *Ibrahim* (1723), a *Clélie* (1731), a *Cassandre* (1731 és 1750) és az *Astrée* (1733) ismét olvasható lesz.

⁹³ A szöveg ezen vonatkozására Kibédi Varga Áron hívja fel a figyelmet, majd éppen emiatt anti-regénynek nevezi a *Clèves hercegnét*. Vö. uő., *Új regénykorszak?: Hozzászólás a regény-körkérdéshez*, Tiszatáj, 1998 január, 43.

⁹⁴ *Idées sur le roman*, 120–121.

Portugál levelek – alternatív poétika

A *Clèves hercegnét* néhány évvel megelőzi egy olyan kötet megjelenése, amely a kritikus olvasókból semmiféle reakciót nem vált ki egyelőre, az olvasóközönség körében viszont egyre növekvő népszerűségnek örvend. A *Portugál levelek* (teljes címén *Egy portugál apáca levelei franciára fordítva*) 1669-es megjelenését azonnal folytatások követik, még ugyanebben az évben megjelenik az *Új portugál levelek (Második rész)*, illetve a *Válasz a Portugál levelekre*. 1678-ban Londonban is megjelenik a szöveg (*Five Love Letters from a Nun to a Cavalier*), majd 1694-ben a válaszok (*Five Love Letters written by a Cavalier to a Nun*).⁹⁵

A francia könyvtári katalógusokban még manapság sem ritka, hogy a *Portugál levelek* Mariana Alcoforado neve alatt van besorolva a katalógusba,⁹⁶ méghozzá egy olyan név alapján, amely a szöveg első kiadásában sehol sem volt feltüntetve. A névtelenül megjelent textusnak a XIX. században találnak kényszerűen szerzőt egy hajdan volt apáca személyében, sőt a levelek címzettjét is azonosítják, mindezzel pedig hivatalosan ismerik el az öt levél valódiságát, egy szóval sem említve annak lehetséges fikcionalitását. A szöveg köré rakódó mítosz egészen 1962-ig kizárólagosan működik az értelmezésekben, amikor is Frédéric Deloffre és Jacques Rougeot stilisztikai és biográfiai kutatásai egy új szövegkiadást⁹⁷ kísérve nyilvánvalóvá teszik, hogy az öt levél egy bizonyos Guilleragues vikomt (1628–1685) alkotása.

A francia kutatókat megelőzve Rousseau az egyetlen magabiztos kételkedő a levelek

⁹⁵ További folytatások, imitációk, átdolgozások, sőt heroida formájú változatok tömkelege lát még napvilágot egészen a XVIII. század végéig, vö.: *Lettres portugaises, Lettres d' une péruvienne, et autres romans d' amour par lettres*, éd. par Bernard BRAY et Isabelle LANDY-HOUILLOIN, Paris, Flammarion, 1983, 5–12., *Chronologie*, illetve Heinrich DÖRRIE, *Der heroische Brief*, Berlin, 1968, 523–525.

⁹⁶ Akárcsak nálunk... Szabó Magda 1959-ben megjelenő fordítása az apácának a franciaországi szöveg hagyományban idővel kitalált nevével jelenik meg, s a fordító előszava is a levélíró tradicionálisan elfogadott élettörténetéről beszél. Vö. Mariana ALCOFORADO, *Portugál levelek*, ford. SZABÓ Magda, Budapest, 1959, 7–17.

⁹⁷ *Lettres portugaises, Valentins et autres oeuvres de Guilleragues*, introduction, notes, glossaire et tables d' après de nouveaux documents par Frédéric DELOFFRE et Jacques ROUGEOT, Paris, 1962. A *Portugál levelek* második magyar nyelvű kiadása 2002-ben változtatás nélkül közli újra Szabó Magda előszavát, illetve megőrzi a szerzői nevet paratextusként, bár a *kiadói utószó* számot vet Guilleragues szerzőségével, illetve egyáltalán a szöveg recepciójával. De mindezeket az esetleges változásokat a háttérbe szorítva a szöveget elsősorban elsöprő érzelmessége révén tartja fontosnak, illetve a *mon amour* megszólítás első nyomtatásbeli megjelenése miatt. Vö., Mariana ALCOFORADO, *Portugál levelek*, ford. SZABÓ Magda, Budapest, 2002², 93–94.

valódiságát illetően, aki D' Alemebert-hez írott levelében, a nőkről vallott véleményében határozottan kijelenti, hogy meglátása szerint a *Portugál levelek* bizonyosan férfi által írottak:

„Az asszonyok sem leírni, sem érezni nem tudják a szerelmet. Egyedül Szapphó és egy másik nő, akik kivételt érdemelnek. Fogadnék az egész világgal, hogy a Portugál leveleket férfi írta. Különbözik mindenhol, ahol az asszonyok uralkodnak, ízlésük is uralkodik: és ez az, ami századunkban meghatározó.”⁹⁸

Az általam használt, 1829-ben megjelent kiadásban Rousseau ezen megjegyzéséhez a kiadás szerkesztője viszont olyan kommentárt fűz, amely cáfolja a francia író állítását, megerősítve és beteljesítve ezzel a levélregény által felkínált olvasásmódot:

„Ma már bizonyosan tudjuk, hogy ezek a Levelek, amelyeket M. Barbier 1806-ban újra kiadott, valóban egy portugál apácától származnak, akit Marianne Alcaforadának hívnak, és Chamilly grófjához szólnak, akit akkor Saint-Léger grófjának mondtak.”⁹⁹

A *Portugál levelek* 1669-ben tehát útjára indít egy látens poétikát azzal, hogy önmagát autentikusnak, az életből vettnek tételezi, ellentétben a szigorú regulákkal lehatárolt, kanonikus irodalommal, illetve a barokk regény még fennálló hagyományával. Míg e kizáró jellegű szövegcsoportokban, mint már kitértünk rá, a valóság és ezzel kapcsolatosan számos megkerülhetetlen kód ideájához igazítva alakul ki az alkotások hangsúlyozott fikciója, addig a bizonytalan helyzetű levélregény a valóság koncepcióját a valóságára cseréli, így ezzel egészen egyszerűen kívül kerül a rögzített szabályok korlátozó erejének hatásköréből.¹⁰⁰ A kultikussá váló szöveg előszava is erre ad magyarázatot, amelynek érvkészlete elemenként megőrződik a későbbi levélregények kötelezően megmaradó bevezetéseiben.¹⁰¹

⁹⁸ ROUSSEAU, Jean-Jacques, *A M. d' Alembert, [...] sur son article de Genève, [...] et particulièrement sur le projet d' établir un théâtre de comédie, [Lettre sur les spectacles]* = uő., *Oeuvres complètes*, Tome I., éd. par, Paris, Armand-Aubrée, 1829, 411.

⁹⁹ Uo.

¹⁰⁰ Shelly YAHALOM az irodalmi és nem irodalmi (*littéraire et non-littéraire*), valamint szöveg és nem-szöveg (*texte et non-texte*) fogalompárokra írja le ezt a jelenséget, *Du non-littéraire au littéraire*, Poétique, 1980 novembre, 406–421.

¹⁰¹ Sajnos a magyar kiadásokból kimarad ez az előbeszéd, a fordítás alapjául szolgáló francia szöveg forrása: *Lettres portugaises, i. m.*, 69.

„Az olvasóhoz

Sok nehézség és gond árán megtaláltam az eszközöket, hogy közreadjam öt portugál levél fordításának másolatát, amelyek egy Portugáliában szolgált nemesemberhez szólnak. Láttam azokat, akiket érzelmeik határoznak meg, az érzelmeiket dicsérik vagy keresik oly nagy odaadással, így azt gondoltam, hogy különösen nagy örömet okozok nekik azzal, ha kinyomtatom e leveleket. Nem tudom, hogy ki írta azokat, sem azt, hogy ki fordította le, de úgy hiszem, nincs ellenükre a levelek közreadása. Nehéz lett volna elkerülni, hogy nyomtatási hiba nélkül jelenjenek meg.”

Vagyis a barokk regény különféle változatai mellett új prózaformájú olvasmány jelenik meg, a levélregény, pontosabban a szöveg olvasói paktuma szerint levélgyűjtemény, amely abban különbözik a még fennálló regénydiszkurzustól, hogy önmagát valódíként deklarálja, vagyis a valóság helyett a valóságot tesz középponti szerepűvé önmeghatározásában. Így nem véletlen, hogy ehhez a szöveghez, illetve a XVIII. század folyamán megjelenő számtalan levélregényhez nem társul a *regény* megnevezés.¹⁰²

A valósághoz tartozás alapja, amint arra később részletesen kitérünk, a levélregények rendszerint gazdag paratextuális rendszere, valamint az egyes szövegek (levelek vagy bejegyzések) anyagszerűségének hangsúlyozása, illetve a személyek teljes nevének eltitkolása. A valóság illúziójának fenntartásában, így a műfaj poétikai leírásában lényeges az extradiegetikus, vagyis az elbeszélő történethez közvetlenül nem kapcsolódó, a szövegen kívüli tartományra való figyelés. A levélregény emellett narratív sémájából adódóan folyamatosan színre viszi az olvasás és az írás valós szituációját, ezáltal elbizonytalanítja a határt a regénybeli és a valóságos levélíró és -olvasó között. A műfaj maga ezáltal tehát az olvasás alakzataként értelmezhető. Ez az egyedülálló szövegkonstrukciós eljárás magával hoz egy jellegzetes, az alábbiakban ismertetett történetalkotási sémát, amely nyilvánvalóan nem független az egyes szám első személyű megszólalástól.

A *Portugál levelek* a francia levélregények első darabjának tartott alkotás, amelynek a

¹⁰² A regény műfajának elméleti problémái a valószerűtlen eseményeket sorakoztató barokk regényektől a valóságot szimuláló későbbi regénytípusokig a magyar irodalmi gondolkodásban is megjelennek, ám rendszerint csak a lefordított szövegek előbeszédeinek elméleti megjegyzéseinek keresztül, tehát nem egy szerves alakulás folyamánként, illetve nem is a magyar fordítók saját gondolatmenetének részeként. Vö. SZAJBÉLY Mihály, *i. m.*, 172–184.

narráció megújítása mellett a legfőbb hozadéka, hogy új dimenzióba helyezi a személyes érzelmeket. Szerzői név nélkül kerül az olvasók elé, az előbeszéd fikciója szerint portugál nyelvű levelek közreadásaként francia nyelven. A levelek írója eszerint egy portugál nemzetiségű apáca, aki mindvégig megválaszolatlan leveleiben szenvedélyes szerelméről ír az őt végül elhagyó kedvesének. A mindössze öt levélből álló regény a reménytelenség példázata: a funkciójukat veszített levelek fokozatosan hozzák előtérbe a magára maradó ember léthelyzetét. Mindez pedig lényegében megszünteti a történet folytathatóságát, illetve létezésének lehetőségét, így a regény végül önmaga felszámolását generálja. Ebből a szempontból nagyon lényeges az első levél felütése, amely először a tegező, majd a magázó igealakok használatával arra figyelmeztet, hogy a levelekben később önmagát megnevező *Mariane* elsőként nem a szeretett férfihez fordul:

„Látod, szerelmem, milyen határtalanul meggondolatlan is voltál! Boldogtalan! Csalódás áldozata lettél, s addig áltattál engem is csalóka reményességgel, míg magam is annak váltam áldozatává. A szenvedély, melyről azt hitted, megannyi gyönyörűség kútfeje lesz, e percben halálos reménytelenség forrása csupán, s kínjához csak egyetlen fogható: ama távollét szívmarcangoló tudata, mely szülőanyja volt. [...] Jaj, nem látja már szemem az egyetlen fényforrást, melyből ragyogását kapta; nem is használom másra, mint szüntelen könnyhullatásra, mióta megtudtam, hogy maga úgy döntött: visszatér hazájába; hisz ez a gondolat oly elbírhatatlan, hogy gyilkosommá válik nemsokára.”¹⁰³

A levelet kezdő *mon amour* megszólításban tehát a levélíró saját érzelmeit szólítja meg, az őt elhagyó férfihez fordulás csak a nyomorúságos lélekállapotot okozó szerelem elemzése után történik meg. A későbbiekben tovább erősödik ez a tendencia a férfi alakjának teljes eltűnésével, vagyis a szubjektum alanná és tárggyá válásával: a levelek tragikusmonológ-jellege egyértelműen érzékelhető lesz.

A regény, továbbörökítve narratológiai, illetve tematikai jellegzetességeit, alapjává vált a monologikus¹⁰⁴ levélregénytípusnak, tehát egy olyan struktúrának, amelyben egyetlen

¹⁰³ Az idézet a Szabó Magda-féle kiadásból származik, a nem kurzivált rész az én javításom. A fordítás sajnálatos hibájából kifolyólag – a magyar szöveg minden szépsége ellenére – a tegezés-magázás különbsége ugyanis nem jelenik meg. *Portugál levelek, i. m., 19–20.*

¹⁰⁴ Frédéric Calas „*roman épistolaire à une voix*”-ként nevezi meg ezt a típust, *i. m., 24.*

autodiegetikus¹⁰⁵ elbeszélő hanghoz kapcsolódik a történetmondás. Emellett alapja lett a levélregények szerelmi tematikát kitüntető változatát jellemző, végletekig redukált cselekménynek, amely egyszerűen a kezdetben reményteli szerelemből a végzetes csalódásig vitt történet elbeszéléseként határozható meg. A történet minimalizmusa és tét nélkülisége a diszkurzus, a beszédjelleg műfajt meghatározó szerepét hangsúlyozza. Az értekező típusú, vagyis nem elsősorban szerelmi tematikát feldolgozó levélregények, amelyek alapvetően a *Perzsa levelek* 1721-es megjelenése után kezdenek sokasodni, lényegében szintén nem a történet bonyolultságára építkeznek, funkciójuk egyfajta keretadás. Ezek az értekező típusú szövegek, amelyek a levelezés divatját a felvilágosodás tudáskultuszával ötvözik, úgymond disszertatív felépítésűek, mindvégig igazodva a kifejtendő téma jellegéhez.

A történetséma több évtizeden át tartó rögzítettsége mindemellett az olvasás populárisává válásának kezdeteit rejtje magában. A XVII. század közepére megerősödő új olvasóréteg, a népi olvasók tábora a megértés evidenciája miatt elsődlegesen azon szövegeket igényelte, amelyek rövid terjedelemben egyazon történetet variáltak: *„inkább ismételésre, semmint újdonságokra volt szüksége: ilyenformán minden új szöveg a már ismert témák és motívumok variációjaként jelent meg.*”¹⁰⁶

A redukált történetséma mint poétikai jellegzetesség majd a több mint száz évvel később születő magyar levélregényekben is magától értetődően megjelenik, ám fontosabb ehelyett most egy olyan poétikai jellegzetességre utalni, amely a szövegkonstrukció pusztán leírásán túl az olvasásmód változására és az irodalom explicit differenciálódására enged következtetni.

A valóság hangsúlyos jelenléte az irodalmi szövegekben és ezzel együtt természetesen az olvasás aktusában persze nem ebben az időszakban és nem kizárólag a levélregény kapcsán jelenik meg, bár nem is teljesen független attól. Hiszen a szövegben szereplő történet hitelesként való elfogadása már akkor jelentkezik, amikor az olvasás gyakorlata az alacsonyabb társadalmi rétegek körében egyre inkább elterjedt. Ez a folyamat ugyanis együtt járt az olvasási szokások gyökeres megváltozásával: jellemzően a XV. század közepétől a hangos olvasást (tehát azt az eseményt, amelynek során egy olvasni tudó személy egy nagyobb hallgatóságnak olvasott föl) az analfabetizmus viszonylagos csökkenésével felváltja

¹⁰⁵ „le narrateur est le héros de son récit” [az elbeszélő az általa elbeszélte történet hőse] Gérard GENETTE, *Figures III.*, Paris, Seuil, 1972, 253.

¹⁰⁶ Roger CHARTIER, *„Népi” olvasók, „népszerű” olvasmányok a reneszánsztól a klasszicizmusig = Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, szerk. Guglielmo CAVALLO és Roger CHARTIER, ford. SAJÓ Tamás, Budapest, 2000, 314.

a csöndes olvasás, ahol szöveg és olvasója viszonya bensőségebbé válhat. Ez a megváltozott befogadói helyzet „*elmosza a szöveg és az olvasó világa közötti határt – amely a felolvasásban mindig is nyilvánvaló –, s minthogy addig ismeretlen meggyőző erőt kölcsönöz a fiktív történetek szövegének, igen veszélyes varázslat [...] mint ami az élő – elbeszélő vagy felolvasó – szónál alkalmasabb a hihetetlenről való meggyőzésre.*”¹⁰⁷ Az olvasási szokásokra irányuló kutatások azt igazolják, hogy a fikciós szövegek befogadása kezdetben eleve együtt járt annak valósághoz képesti tételezésével, ami elsősorban a tudós olvasók körének szélesedésével mérséklődött. A regények népszerűségével ez az olvasási praxis azonban egyáltalán nem szűnt meg, sőt a levélregény terjedésével egyenesen felerősödött. A játék leleplezésének lehetősége ugyanis nem minden olvasó számára volt adott, s ezt támogatta elsősorban a textusok által felkínált olvasásmód: a levélregény egy olyan implikált olvasót¹⁰⁸ ír bele a szövegbe, aki azt fenntartások nélkül fogadja el valóságként.

A szabálynélküliség azonban idővel mégsem maradt a minden korlátot lerázó szöveg szimbóluma, hiszen a levélregény hamar létrehozta saját szabályrendszerét a kvázi kötelezően megjelenő elemekkel: az anonimitás és az autentikusság hangsúlyozásával a címben és az előbeszédben, a történet invarianciájával, a szerelmi diszkurzus szinte kizárólagos jelenlétével. A kanonikus irodalom poétikája mellett így megszületik egy valójában nem kevésbé szigorú, ám talán nem annyira nyomasztóan és dogmatikusan rögzített alternatív szabályrendszer. A párhuzamosan létező poétikák és a mögöttük álló szövegek az olvasóknak köszönhetően természetesen nem egymástól hermetikusan elzárva, hanem lassan-lassan egymásra hatva és keveredve léteznek a XVIII. századtól.

A levélregény ezen alternatív poétikája a kezdetektől a sovány és az évtizedek során lényegében változatlan érzelmes cselekményszázból építkezik, meghatározó jegye továbbra is elsősorban az elbeszélés módjának sajátossága, az „*inkább reflektáló és visszatekintő tűnődés [...] események értelmezései.*”¹⁰⁹ Idővel a több levélíró bevonásával bonyolított és elaprózott elbeszéléstechnika inkább értelmezhető a lényegében invariáns cselekmény ellensúlyozásaként, mint valamiféle fejlődésképzet jeleként, de természetesen figyelemmel

¹⁰⁷ Roger CHARTIER, *i. m.*, 312. Bahtyin szerint a regénnyel összekapcsoló újfajta olvasási szokások egyúttal poétikai jelölői is a műfajnak: „*A nagy műfajok közül egyedül a regény fiatalabb az írásnál és a könyvénél, és egyedül ez alkalmazkodik szervesen a néma befogadás új formáihoz, azaz az olvasáshoz.*” Mihail BAHTYIN, *i. m.*, 28.

¹⁰⁸ „*Implikált olvasón a valóságos olvasónak a szöveg utasításai által kijelölt szerepét kell értenünk.*” Paul RICOEUR, *A szöveg és az olvasó világa = Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, ford. JENEY Éva, Budapest, 1999, 335–336.

¹⁰⁹ Paul de MAN, *Allegória (Julie) = Az olvasás allegóriái*, Szeged, 1999, 261.

kell lennünk e komplikálódás időbeliségére. A monologikus forma mellett tehát idővel a dialogikus és a polifonikus levélregények is nagy számban megjelennek. Ez utóbbi típus¹¹⁰ iskolapéldájaként szokás emlegetni Rousseau 1761-ben kiadott *Julie ou la Nouvelle Héloïse* című szövegét,¹¹¹ amelyben szintén pontosan érzékelhető a redukált történetséma. Alain Montandon a Saint-Preux levelében körülírt clarensi kertet¹¹² a Julie narrativikájának allegóriájaként olvassa: a zezugos vagy éppen párhuzamosan futó utak, az elidőzésnek kedvező kis rejtekhelyek és a kert egészének mégis a természetet megidéző művészi kompozíciója – vagyis az angolkert minden sajátossága – nagyszerűen tematizálják az elbeszélés módozatait, ugyanakkor utalnak a történetmondásban jelentős szerepet elfoglaló elmélkedés meghatározó jellegére.¹¹³

A történet minősítése azonban nem csak allegorikusan, hanem explicit módon is jelen van a levélregény második előszavában, amely a szöveghez kapcsolódó függelékben kapott helyett. Ebben a háttérbe szoruló paratextusban kiadó és szerző fiktív párbeszédét követhetjük végig az közlésre szánt levelekről, s egy látens poétika helyett egyértelműen értékelő szempontú megjegyzéseket találunk a történet jellegéről:

„Semmi figyelemfelkeltő sincs benne, mindenkinek érdektelen. Sem egy gonosz tett, sem egy rosszindulatú ember, aki miatt félténk a jókat, az események olyannyira természetesek és egyszerűek, hogy már túlságosan is azok, semmi megjósolhatatlan, semmi váratlan fordulat. Minden előre eltervezett, és be is következik. Érdemes-e azzal foglalkozni, amit naponta láthatunk saját

¹¹⁰ Frédéric Calas a „*Multiplikation des voix*” [a hangok megsokszorozódása] című alfejezetben tárgyalja az idetartozó polifonikus, vagyis többszólamú szövegeket, (vagyis a terminus természetesen független a bahtyini polifónia-fogalomtól). *I. m.* 32.

¹¹¹ Azt azonban szokás homályban hagyni, hogy Richardson *Pamélája* (1740) mennyire meghatározó erejű a *Julie* kompozíciójában és egyáltalán a levélregény népszerűvé válásában, vö.: Alain MONTANDON, *i. m.*, 279.

¹¹² A clarensi kert lényegében a XVIII. századi angolkert iskolapéldájaként olvasható, amely a franciakert barokk hagyományaihoz képest óriási változást jelent. Míg előbbi a geometrikus rendezettség által a fennálló hierarchikus államrend szimbóluma volt, addig a tájkertnek is nevezett angol típus egy emberközelibb, a valódi természet szabadságát, kurtítatlanságát jelenítette meg, újraértelmezve ember és természet kapcsolatát is. A z 1. függelékben látható rézmetszetek embertípusokat rendelne a két alapvetően különböző jelentésekkel terhelt kerttípushoz. A franciakert előterébe egy széptevő gavallér és hölgye mesterkélt viselkedését helyezi a művész, míg az angolkert egy egyszerű öltözékű szerelmespár bensőséges beszélgetésének ad helyet. Vö. Daniel Chodowiecki: „*Ízlés*”, a *Természetes és mesterkélt viselkedési formák* című rézmetszetsorozatból (1778-1779). Bemutatja, elemzi és a kérdéskört részletesen taglalja Adrian von BUTTLAR, *Az angolkert: A klasszicizmus és a romantika kertművészete*, ford. HAVAS Lujza, Budapest, 1999, 9–23., a függelékben közölt rézmetszetek: 15.

¹¹³ Alain MONTANDON, *i. m.*, 280., az idézett levél: Jean-Jacques ROUSSEAU, *Julie, ou la nouvelle Héloïse*, éd. par Michel LAUNAY, Paris, Garnier–Flammarion, 1967, Quatrième partie, Lettre XI. Saint-Preux à Milord Édouard, 352-375.

házunkban, vagy a szomszédunknál?”¹¹⁴

Ez a szembeötlő leplezetlenség így arra utal, hogy a levélregény látens poétikája ekkorra, tehát mintegy száz évvel a Portugál levelek megjelenése után nyilvánvalóan módosul, és az olvasóközönség naivitása sem marad egyértelműen változatlan. A változó poétika az implikált olvasó módosulásával jár együtt: a szöveg intenciója szerint a regények előbeszédeiben továbbra is előadott, mintegy kötelezővé vált történet, miszerint a levelek egy létező személy írásai és az elbeszélt események valóságok, játékká alakul szerző és olvasó között. Hiszen mind a szerző, mind az olvasó számára evidensnek kell lennie, hogy a regényt alkotó levelek fikción alapulnak, mégis mindketten felvállalják az előbeszéd által kínált paktumot, illetve játékot, azaz a szerző a kiadó-kompilátor, az olvasó pedig az indiszkrét leskelődő szerepét. Ezen leplezett kapcsolat ironikus megjelenítését kínálja Rousseau *Julie*-jének első előszava:

„A nagyvárosokban látványosságok kellenek és regények a romlott embereknek. Láttam saját korom erkölcsseit és kiadtam ezeket a leveleket. Bár egy olyan korban éltem volna, mikor tűzbe kellett volna dobnom őket!

S bár csak kiadóként vagyok jelen e könyvben, én magam is dolgoztam benne, nem is tagadom. Vajon az egész az én művem és az egész levelezés kitalált? Emberek, mit számít? Bizonyosan fikció számotokra.”¹¹⁵

Annak ténye, hogy az olvasó cinkosságot vállal a szerzővel, egyre világosabbá teszi a levélregény megváltozott helyzetét, amely ezzel a mindinkább rögzülő – diszkurzust, történetet, paratextusokat lehatároló – szabályrendszerrel egyértelműen a hivatalosan létező irodalomhoz sodródik közel. Varázsa és „vadsága”, ha ezzel nem is tűnik el teljes egészében, irodalmon kívüli pozíciója, nem-irodalmisága mindenképpen átminősül.

Ide kapcsolódva még lényeges megemlíteni, hogy úgy tűnik, ezzel párhuzamosan a regényben megjelenített valóság jellege is megváltozik s paradoxsá válik szövegen kívüli és belüli valóság viszonya: Diderot ugyanis Richardson *Pameláját* dicsérve arról beszél, hogy az angol levélregény igazabb a valóságnál, s a regényen kívüli világ csak egy hazugság:

¹¹⁴ *Julie, i. m.*: 573. Nehéz nem észrevenni Rousseau iróniáját ezekben a sorokban, illetve az egész második előszóban. Ráadásul ismeretes, hogy Rousseau, a színpadi műfajokhoz hasonlóan, megveti az egész regényműfajt, éppen az erkölcsökre tett romboló hatása miatt.

„Ó, Richardson! azt merem állítani, hogy a legigazabb történet tele van hazugsággal, és a te regényed tele igazsággal. [...] azt merem állítani, hogy gyakran a történelem csak egy rossz regény, és a regény, amelyet írtál, az igaz történelem. Ó, természet megfestője! te soha nem vagy hazug.”¹¹⁶

Nem lenne azonban helyes, ha az implikált olvasó ezen megváltozott helyzetét a tényleges olvasók teljes táborára vonatkoztatnánk, mivel nem feltételezhető, hogy az olvasók mindegyike megfelelőképpen felkészült volt az ebben a játékban való részvételre. Valószínűleg csak a nagyobb tájékozottságú, műveltebb emberek, akik sok esetben maguk is írók voltak, váltak képessé az implikált olvasó szerepének értelmezésére, vagyis a Rousseau által leplezett szerep nem törli ki a levélregények naiv olvasatát. Ez a kétoldalúság pedig az első levélregénytől kezdve benne rejtőzik a szövegekben, és az egyik vagy a másik oldal aktualizálódása a XVII–XVIII. században, úgy tűnik, hogy nem kiszámítható. Ez a kettősség azonban idővel persze lelepleződik, ami azonban nem eredményezi az olvasásélmény szegényebbé válását, hiszen teljes mértékben nyílttá teszi a szövegben rejtőzködő játék mozgását.

A valóságos felvállaló, illetve a valóságot hirdető két regénytípus egymástól való idegensége azonban mégsem ennyire erőteljes, hiszen egy figyelmesebb vizsgálódás azt mutatja, hogy végeredményben a galantéria hagyománya alapvető jelentőségű mind a barokk típusú, mind pedig a levélregényben. Közismert, hogy a francia királyi udvarban és az irodalmi szalonokban már a XVII. század elejétől kezdődően óriási kultusza volt a levelezésnek, amely a magánélet területéről a tudós vagy egyéb módon híressé vált emberek levélváltásainak megjelentetésével átkerült a szélesebb közönség körébe. A társasági érintkezés finomodása, a szalonélet és a précieuse-mozgalom nyomán kultikussá váló,

¹¹⁵ uo.: 3.

¹¹⁶ Denis Diderot, *Éloge de Richardson* [1762] = *Oeuvres esthétiques*, Paris, Bordas, 1988, 39–40. Diderot idézett szavai erőteljesen összecsengenek Charles Batteux szép természet-teóriájával, amely művészetelméleti értekezésének alaptézise (*Beaux Arts Réduits à un même Principe*, 1746). A szép természet elmélete ugyanis azt jelentette, hogy a művészek, Arisztotelész imitáció-tanából elvonatkoztatva, nem a valós természetet kell utánoznia, hiszen az tartalmazhat szokatlan, hiteltelenné tűnő dolgokat, hanem egy abból absztrahált ideális természetképet, mégpedig a tökéletes műalkotás létrehozásához. Vö. *Littérature française, Le XVIIIe siècle, vol. I., 1720–1750*, par Jean EHRARD, Paris, Arthaud, 1974, 68. Batteux idézett tana, valamint poétikája a század végéig nagyon ismert és népszerű volt Franciaország határain kívül is, elsősorban német nyelvterületen, ahonnan Magyarországra is átkerült. Vö. CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Budapest, 1990, 131–132. Talán ez az idézet is hozzásegít annak megvilágításához, hogy a regény hogyan sodródik közelebb a klasszikus műfajok köréhez.

magánszférát tematizáló levelezés először a végtelen hosszúságú heroikus-gáláns regényekben válik az elbeszélés kardinális helyeinek médiumává. Természetesen legtöbbször a szerelmi vallomás, illetve a rejtélyek feloldása kap helyet a levelekben. A levelezési kézikönyvekben, az úgynevezett *Secrétaire*-ekben¹¹⁷ a gáláns levelek csoportjában nem egyszer egy-egy népszerű regényből vett példák találhatók. A levél irodalmi szintű létjogosultságát a klasszikus időkben az antik és a reneszánsz hagyományok is magától értetődően megerősítik.

A levéldiszkurzus divatja ugyanakkor megfelelő alapot biztosított egy új műfajnak, vagyis a levélregénynek, amely autodiegetikus elbeszélésmódja révén a rokon műformák – például a memoár vagy a napló – számára is létjogosultságot jelent. Annál is inkább, mert a levélregények értekező csoportja továbbviszi a barokk regények erkölcsstani tematikáját. A levélregény tehát semmiképpen nem ítéhető radikálisan új megszólalási formának, az olvasóközönség számára nem idegen ez a típusú szöveg. Különbözősége nyilvánvalóan nem-irodalmiságában van, hiszen a fennálló kánon valóságosság-követelményét nem teljesíti.

mégis kell az elmélet

A nem-irodalmiság, illetve a barokk regénytől való távolságtartás vindikálása viszont, amint fentebb láttuk, szükségszerűen együtt jár a francia levélregények előszavában minden lehetséges hagyomány tagadásával, az elméleti kérdések eltűnésével. A XVIII. század második felére, amikor a valóság szövegszervező elemeinek hangsúlyozása funkcióját veszti, néhány megnyilatkozásban feltűnő törekvéssé válik a hagyománykeresés. A szerzők elméleti megfontolásai arra mutatnak, hogy ismét megfogalmazódik az igény a műfaj valahová tartozására, vagyis, akár csak a klasszicizmus időszakában, valamiféle legitimáció keresésére. Példát, mivel a regény elviekben kizárta magát a francia tradícióból, távolabbról kell keríteni, mégpedig egy olyan irodalomból, ahol a hagyomány kevésbé korlátozó hatalmú.

Ezt a lehetőséget pedig Anglia adja meg, amelynek irodalmában a francia szerzők mindenekelőtt a szabadságot csodálják. Angliában a kontinensnél szabadabb társadalmi hierarchia szélesebb körben teszi lehetővé az olvasás tevékenységének művelését, amelyben a városiasodás fejlettsége mellett nagy szerepet játszanak a folyóiratok. A *Tatler* 1709-től, a

¹¹⁷ Vö.: Frédéric CALAS, *i. m.*, 11.

Spectator 1711-től nyújt elsősorban egyszerű városi olvasóinak gyakorlati életvezetési tanácsokat és szórakoztató, gyakran igaz történeteket ízlésük művelésére. Az ezzel összekapcsolódó (levél)regénygyakorlat Ruth Perry szerint a nők változó társadalmi szerepével van szoros összefüggésben, akik számára a házasság és az ott megélt erkölcsös élet jelentheti a társadalomban az egyetlen fennmaradási lehetőséget.¹¹⁸ A francia galantéria és az udvari hagyományok diszkurzusán szocializálódó szerzők számára az angol regény egyszerű nyelvezete, hétköznapi szereplői (lásd Pamela) és témái óriási elmozdulást jelentenek még a barokk örökséggel szakítani kívánó szövegekhez képest is.

Az angol kultúra „egzotikuma” már a XVIII. század elejétől beszivárog a francia köztudatba. Míg az előző században teljes ismeretlenség veszi körül a kontinenstől elválasztott országot, addig az 1700-as évek elejétől élénk kommunikáció alakul ki a két ország és irodalmuk között. Franciaországban az angol folyóirat- és regényirodalom már a tízes évektől olvasható, sőt egész könyvsorozatok jelennek meg franciául az angol irodalom bemutatására.¹¹⁹ A nyelvezet szokatlan egyszerűsége, a szereplők közönséges származása kifejezetten felháborodást kelt a francia irodalom védelmezőiben, s az angol irodalom „nyersége” toposszá válik az 1730-as évek körül.¹²⁰ Ugyanakkor az új hangvétel elbűvöl számos szerzőt, akik ebben az irányban látják lehetőségét a regényirodalmi megújulásnak. Jó piaci fogássá válik egyúttal az „*angolból fordítva*” alcím, amely eladhatóvá teszi az új divat olvasóinak a francia szerzők műveit is.¹²¹

Prévost abbé az egyik első regényíró, aki hosszabb időt tölt Angliában, majd ottani tartózkodása végén, 1731-ben születik meg *Manon Lescaut*-ja a *Mémoires d' un homme de qualité qui s' est retiré du monde* hetedik, utolsó darabjaként. A többkötetes memoár az előző század elmélkedő-moralizáló hangnemében íródik, ám a hozzácsatolt regény, amely már a kerettörténet konklúzióján kívül esik, egészen idegen a „nemesember” történetétől. Manon Lescaut, az alacsony származású fiatal lány és a családját megtagadó Des Grieux lovag történetében a szerelem vallomások elbeszélése egészen radikális módon mutat rá a romlott társadalom áldozataivá váló erkölcsökre, a hétköznapi élet sokarcúságára. A szerző a

¹¹⁸ Ruth PERRY, *Woman, Letters and the Origins of English Fiction: A Story of the Early Epistolary Novel*, Ann Arbor, Michigan, 1974 (PhD-disszertáció), 3–4.

¹¹⁹ Például: *Bibliothèque anglaise ou Histoire littéraire de la Grande Bretagne*. Idézi Alain Montandon, *i. m.*, 15. A nem katolikus területekről érkező szövegek egyébiránt nem jelenhetnek meg ebben az időszakban a franciaországi kiadóknál a cenzúra már említett szigora miatt. A nantes-i ediktum 1685-ös visszavonásával a protestáns könyvkiadók főleg Hollandiában folytatják tovább tevékenységüket, s elsősorban innen áramlanak majd be Franciaországba az angol olvasmányok.

¹²⁰ Alain MONTANDON, *i. m.*, 10–11.

¹²¹ Uo., 19.

kisregény előszavában azonban hagyományosan az erkölcsi tanításra hivatkozik, Horatius és Boileau érveire utalva. Prévost 1751-ben lefordítja Richardson *Pameláját* és *Clarissáját*, majd 1755-ben a *Clevelandet*, *Angol levelek*, illetve *Új angol levelek* címen.

Diderot lesz 1761-ben az első, aki nyíltan megfogalmazza az angol regény alternatíváját az *Éloge de Richardson*ban:

„A regényen a mai napig álomszerű és frivol események szövedékét értettük, amelynek olvasása az ízlés és az erkölcsök számára veszélyt jelentett. Szeretném, ha találnánk egy másik megjelölést Richardson műveire, amelyek felemelik a szellemet, megérintik a lelket, mindenhol a jóság szeretetét pihegik, és ezeket is regénynek hívjuk. [...] Támadt egy gondolatom, miközben Richardson regényeiről álmodoztam. Vettem egy öreg kastélyt, s amikor egy nap végigjártam a szobákat, egy szegletben észrevettem egy szekrényt, amelyet rég nem nyitott már fel senki, és amikor belenéztem, megtaláltam nagy összevisszaságban *Clarissa* és *Pamela* leveleit. Miután néhányat elolvastam, mily hatalmas sietséggel raktam őket időrendbe a dátumozás alapján! Micsoda fájdalmat éreztem volna, ha hiányzott volna valamelyik! El lehet-e képzelni, hogy hogyan elviseltem volna, ha egy merész (majdnem szentségtörőt mondtam) kéz egyetlen sort is kitörölt volna.”¹²²

Diderot álma a klasszikus francia idealizmustól radikális távolságban elhelyezkedő angol regény új valóságképét fogalmazza meg, amely a francia regény és olvasás számára a változás lehetőségét nyújtja. Azt lehet mondani, hogy Diderot *Dicsérete* nyomán az előszavak funkciója, illetve a műfajról való gondolkodás ismét gazdagodni kezd: vagyis a szövegek valódiságát bizonygató érvelés helyett újra a poétikai meghatározás kap hangot az olvasók megnyerésére szolgáló helyeken.

A szintén 1761-ben megjelenő *Új Héloïse* már kifejezetten az angol regény richardsoni hagyományába illeszkedik, Diderot-hoz hasonlóan Rousseau is ünnepli Richardson új hangvételét. A nagyszabású levélregény előszavában érzékelhető az a megszakítottság, amelyet Rousseau bele akar írni a műfaj franciaországi történetébe:

„Nem fog tetszeni [a könyv] az ájtatos hívőknek, a libertinusoknak, a

¹²² *Idées sur le roman*, 176–178.

filozófusoknak; meg fogja döbbsenteni a gáláns hölgyeket és meg fogja botránkoztatni a becsületes asszonyokat. Kinek fog hát tetszeni? Talán egyedül csak nekem; de bizonyos, hogy senki nem találja majd közészerűnek.”¹²³

A regény második előszava a *Julie*-vel egy évben jelenik meg, de külön kiadásban. A *Beszélgetés a regényekről* címet viselő szöveg, amely a későbbiekben már a kötet függelékékként kap helyet a kiadásokban, egy fiktív párbeszédet tartalmaz a kiadó és a szerző szereplésével. Beszélgetésük magától értetődően a *Julie* képviselte regénytípus körül forog, s az első előszó gondolatait viszi tovább. A fiktív dialógusban a kiadót képviselő személy azt veti a szerző szemére, hogy a szöveg hétköznapi banalitása, a családi élet unalmas közege esetleg akkor kelthetne érdeklődést az olvasók között, ha valódi levelekről lenne szó, regényként viszont teljesen érdektelen.¹²⁴

Néhány évvel később Laclos, aki a libertinus filozófia szellemi közegében született *Veszedelmes viszonyok* című regény nyomán lett méltán híres, 1764-ben készít egy könyvbírálatot Fanny Burney angol szerző *Cécilia avagy egy örökös nő visszaemlékezései* című regényéről. Laclos kiemeli a XVIII. századi francia irodalom gazdagságát a regény műfajában, amely szerinte viszont együtt jár a többi műfaj gyenge képviseltetésével. Összekapcsolja nemzetének törekvéseit az angol regény új erkölcsiségével, majd a bírált szöveget beleilleszti az aktuális ízlés által kiemelt művek közé:

„Végülis úgy véljük, hogy ez a regény a műfaj legkiemelkedőbb alkotásai között tartható számon, elfogadva persze, hogy a Clarissában van a legtöbb zsenialitás, hogy a Tom Jones a legjobban felépített regény; és az Új Héloïse a legszebb munka, amely a regény címet viselve megjelent.”¹²⁵

Claude-Joseph Dorat, aki regényei mellett egyébiránt heroidái révén kerül a XVIII. század második felének népszerű szerzői közé, *A szerelem áldozatai* című, 1772-ben megjelenő regényének előszavában kortársai közül talán a legkomolyabban veti fel az angol mintára megváltozó regény elméleti meghatározását és elhatárolását. Lényegi eleme ars

¹²³ Jean-Jacques ROUSSEAU, *i. m.*, 3.

¹²⁴ Uo., 571–573.

¹²⁵ *Idées sur le roman*, 193. Emellett persze ismeretes, hogy 1782-ben a *Veszedelmes viszonyok*ban éppen ennek az új erkölcsiségnek a túlzott hangsúlyozását fordítja ki kegyetlenül a szerző, regénye olvasható egyfajta *anti-Julie*-ként is.

poetica-jellegű gondolatmenetének, hogy már nincs benne az a játék, amely még Rousseau-nál is erősen meghatározó, vagyis nem kérdés többé a szöveg eredete, nincs játék a szöveg valódisága, illetve fikatív volta között. Vagyis egyértelművé válik a regény műalkotás-jellege, így a műfajról való diszkurzus újra helyet kap az előszóban. Az értekezésjellegű előszó az angol regényhagyomány dicséretével a francia szövegek alapjaiban eltérő esztétikumára, illetve az angol tradíció nagyszerűségére hívja fel a figyelmet. Dorat az *Előzetes megjegyzésekben* történeti áttekintésre, illetve a korabeli regényirodalom jellegzetességeinek leírására vállalkozik, amely törekvést már az első mondatban megfogalmaz:

„Talán nem méltatlan vállalkozás egy jó ízlésű embertől a regényeinkben bekövetkezett változásokra egy szempillantást vetni, és kijelölni, ezen érdekes láncolat végigkövetése során, a nemzeti jelleg árnyalatait, az elszenvedett módosulásokat, az erkölcsök jelentős hatását az írásokra, az írásokét az erkölcsökre, a fejlődést, a forradalmakat, illetve galantériánk hanyatlását.”¹²⁶

Kiválóan írja le az önmagát valóságképző nevező barokk regényt, illetve a *Clèves hercegné* és a *Portugál levelek* által útjára indított valóságközpontú műfajtypust:

„A szinte mesés, heroizmussal és lovagiassággal teli századok után, amikor a szerelem inkább a vallási extázishoz, mintsem egy profán delíriumhoz volt hasonlatos, s inkább babona mint érzelem volt, szinte látjuk az összeomlását ezeknek a terjedelmes könyvtáraknak, amelyekben a valóságképzést meg sem közelítő jellemek élnek, ahol a hősnő mindenkivel, aki megjelenik, szellemes társalgást folytat, míg a hős, akinek bátorságát csak butasága szárnyalja túl, azt képzelet magáról, hogy mielőtt szerelme kezét megcsókolja, kötelezően meg kell hódítania néhány tartományt.

Elérkezünk azokig az időkig, amikor a férfiak és a nők már közelebbről látják és kevésbé tisztelik egymást, jobban élvezik az életet, de mindig tisztességgel leplezve, amely a régi kultúra utolsó maradványa; a regény meghódítja az életet, az érdeklődést és a valóságot. Már sokkal kevésbé bonyolult intrikákon időzik el az olvasó; a gyengeségért és a zsákmányért rajong a

¹²⁶ Uo., 185.

hódításban, a fájdalomért az ellenkezésben, a kudarc részegségéért, s főleg a szívhezszóló megbánásokért, amelyek a legédesebb győzelemhez vezetnek.”¹²⁷

Ezután bemutatja a libertinus regényben prezentált könnyű erkölcsöket, ahol az asszony megszerzése és az érzékek felborzolása válik elsődlegessé az érzelmek bemutatása helyett. Végül eljut ahhoz a szövegtípushoz, amely szerinte korára a leginkább jellemző, s amelynek kereteiben saját regényét is elhelyezi:

„Van egy sereg satirikus, könnyű, gáláns vagy szabados regényünk; viszont kevés olyan van, amelyben az erkölcsök és a mozgalmas szenvedélyek rajzát szemlélheti az olvasó, ahol az ember újra a természetben találhatja önmagát! Megalázkodva ezen érdekes és hatalmas erkölcsrajzok hiányától, szomszédainkhoz fordultunk segítségért, bár inkább divatból, mint őszinte vonzalomból. Bizonyos hogy ők győzedelmeskednek a jellemek megfestésében; az angol karakterben van valamiféle megmagyarázhatatlan energia, amely írásaikban megnyilatkozik. [...] Íme tehát az, ami megkülönbözteti az angol írókat. Ők a lélek mélyén búvárnak, mi csak állandóan körülötte játszódunk: ők mindig tetten érik a szenvedélyt, mi mindig csak homályosan tudjuk felidézni: ők mindig különböző és változatos jellemeket mutatnak be, mi csak egymáshoz hasonló maszkok alapján vázoljuk fel szereplőinket.”¹²⁸

Az angol regényírói attitűd dicsérete után Dorat védelmébe veszi a regény műfaját, amely szerinte minden kétséget kizáróan nagyszerűbb a történetírásnál, hiszen mindig közvetít megjelenésének jelene számára egyfajta gyakorlati erkölcsiséget. A továbbiakban a szerző regénye születésének technikai részletein időz el, amely fenntartja a műfajról való kritikai beszéd vonulatát.

mi lesz ebből?

A francia regényirodalomban mindössze egy évszázad alatt hatalmas változások

¹²⁷ Uo., 185–186.

történeket. A klasszicizmus rendszerezés-igénye a regényt is eléri, amely az elismert műfajokhoz idomulva próbálja megfogalmazni önmagát. A *Portugál levelek* és *Clèves hercegné* új poétikuma a valóságosítástól elfordulva a valóság illúzióját teszi meg a regény alapjává, amely viszont az elmélettől való teljes elfordulást eredményezi. A XVIII. század elején az udvari galantéria hagyományát kimondva nem vállaló, de diszkurzusában továbbvivő levélregény sokáig érvényes szövegtípus marad, elsősorban tartalmi és formai innovációja révén.

Változást hoz majd azonban az elméleti törekvés újbóli megjelenése, vagyis az irodalmi műfajként való önmegfogalmazás igénye. Az angol regény újszerű hétköznapiságának befogadása mégsem mutat egyértelmű módosulást, hiszen itt is a valóság és az erkölcs lesz az a közös referencia, amelyhez az újonnan születő francia levélregények kapcsolhatók. Jelentős viszont, hogy eltűnik az a játék, amely a szövegek nem-irodalmiságát volt hivatott működtetni, s ezáltal a levélregény újra irodalmi műfajként jelenti ki magát, így a valóság és az erkölcsi kérdések a poétikum szempontjából már egy másik síkon érvényesülnek. Az univerzális elméleti összegzések szándéka azonban eddigre már egyre kevésbé ható törekvés, amely szintén a regény és a levélregény irodalmi műfajként való érvényesülését segíti elő. Fontos azonban megjegyezni, hogy Charles Batteux összegzésének¹²⁹ köszönhetően megtörténik a klasszikus poétikai hagyomány átmentése a XVIII. századra, s a *szép természet* fogalmának teljes körű alkalmazásával még tovább feszül az örökölt rend szigorja elméleti szinten. Nem mellékes adat, hogy Batteux munkája a magyar írók teoretikus tájékozódásában a XVIII. század utolsó évtizedeiben szerepet fog játszani Johann Georg Sulzer közvetítésével, aki *Allgemeine Theorie der schönen Künste* címmel adja ki Batteux művészetelméletének átdolgozott és kibővített változatát 1771–1774-ben.¹³⁰

¹²⁸ Uo., 186.

¹²⁹ i. m.

¹³⁰ Sulzer és Batteux magyarországi népszerűségére nézvést lásd CSETRI Lajos, i. m., SZAJBÉLY Mihály, i. m., BÓDI Katalin, *Dayka Gábor kiadatlan Batteux-fordításai*, ItK 2000/3–4, 497–507.

III. Közelítések a magyar napló- és levélregényhez 1.: A valóság poétikája

Az előző fejezetben felvázolt történetben azt próbáltam megmutatni, hogy a francia irodalomban milyen összetett körülmények között vált a levélregény a XVIII. századra az egyik legnépszerűbb olvasmánnyá, illetve milyen szempontok vetődtek fel meghatározására a korabeli poétikai rendszerben. A műfaj európai divatot teremtve hosszabb-rövidebb periódusokban angol¹³¹ és német nyelvterületen is népszerű, s közvetlenül a francia vagy a német irodalom inspirációja nyomán a század végére Magyarországon is viszonylag jelentős mennyiségű levélregény születik, amely persze valójában meglehetősen szerény nagyságrendű nyugat-európai viszonylatban, azonban a teljes magyar regénytermésben egy markánsan elkülöníthető csoportként jelenik meg. Az alapvetőnek mondható szövegek recepciója meglehetősen változatos: vannak olyan nyugat-európai regények, amelyek nagy valószínűséggel el sem jutottak a magyar olvasókhoz, ilyen például a *Portugál levelek*, némelyik csak olvasmányként, eredeti nyelven kerül befogadásra (a *Pamela* vagy például a Kisfaludy Sándor által bizonyosan olvasott *Julie* és a *Veszedelmes viszonyok*), fordítása kéziratban marad (pl. Bíró László *Lettres d' une péruvienne*-fordítása, amely ráadásul el is kallódik). De a magyarul olvasható levélregények sorsa sem egyértelmű: van olyan, amelyik teljesen visszhangtalan marad (pl. Kónyi János fordítása), heves bírálat éri (Aranka György fordításának címszereplőjét Fazekas István nem éppen hízelgően véleményezi,¹³² Kazinczy pedig a sárospatakiak ellenérzéseiről számol be *Bátságmegyeje* kapcsán¹³³), vagy kultikus

¹³¹ Frank Gees Black monográfiájában az 1780–90-es éveket jelöli meg az angol levélregény prosperáló időszakaként. A kronologikus bibliográfiában viszont, amely az 1740 és 1840 között angol nyelven megjelent levélregényeket tartalmazza, az látható, hogy a 60-as évek végétől növekszik meg ugrásszerűen a levélregények mennyisége, 1767 és 1800 között van olyan év, amikor huszonhárom kötet jelenik meg (1769), de egyik évben sem kevesebb számuk kilencnél (1778 és 1800). A szerző a franciából és a németből fordított műveket is felsorolja, jelöli a névtelenül megjelent köteteket, illetve külön listát készít a folyóiratokban, folytatásokban megjelent szövegekről. Frank Gees BLACK, *The Epistolary Novel in the Late Eighteenth Century: A Descriptive and Bibliographical Study*, University of Oregon, Eugene, 1940, 112–173.

¹³² „Egy Barátomnak, Tiszt. Fazekas István Úrnak Diószegen Semjén és és Várad között magam adtam által Júliádat, mikor Váradra mentem, Vissza jövőmben azt mondotta, hogy fordításoddal contentus; de a munkára haragszik, mert Júlia a' Jullin, a' ki szemtelen kurva volt.” Kazinczy Ferenc Aranka Györgynek, KazLev. II., 143.

¹³³ „Az én szegény Bátságmegyeyem nem tetsze Patakon. Azt mondják, hogy azt a' haszontalan fityogást nem

szöveggé válik (*Bácsmegyey, Fanni*).

Éppen ezért lehet különösen érdekes végigkövetni a magyar levélregények poétikai elemzésén keresztül a műfaj architektuális rendszerének recepcióját, illetve genézisének nyomait. Az eredeti alakulástörténettől való esetleges eltávolodások pedig pontosan az egész regényműfaj magyarországi kezdetének karakterét mutatják meg. Ez a fejezet az előző részben tárgyalt szempont, vagyis a valóság fogalma felől próbálja áttekinteni a magyar anyagot, ezáltal rámutatva a műfaj hazai alakulástörténetének jellegzetességeire, illetve a különböző olvasási módok korabeli együttélésére.

A szövegelemzések előtt még érdemes számot vetni a korabeli magyarországi levélkultúrával, hiszen a rá vonatkozó kutatások azt mutatják, hogy a magyar szellemi életben is igen fontos szerepet töltött be a levél, egyik jelentős korszaka, amely a barokk irodalom idejére tehető, szinte egybeesik a francia levelezés virágkorával.¹³⁴ Míg eleinte csak a hivatalos teendők sokrétűségéhez kapcsolódott a levélírás aktusa, addig a XVII. század végére a magánélet féltett szférája szintén megjelent a levelezésekben, s a tollat ragadók között mind több hölgy mutatkozott, valamint a szövegek tematikája jelentősen kibővült.¹³⁵ Az oktatásban is helyet kapott a levélírás, a Magyarországon ez idő tájt használatos retorikai tankönyvek rendszerint tartalmazták a levélírásra vonatkozó elméleti tudásanyagot, sőt a műveltebb levélírók gyakran fordultak a francia *Secrétaire*-ekhez segítségül. Hopp Lajos szerint a magyar levélkultúra kifejezetten magas szinten állt a vizsgált időszakban, azonban alakulástörténetében nem következett be az a fázis, amelyet a francia irodalomban a hihetetlenül népszerű és óriási mennyiségben megjelenő levélregény jelent: a magyar levélkultúrából nem nőtt ki tetemes nagyságú világias szépirodalom.¹³⁶

Hiány – de csak a nyugat-európai regény horizontjából érzékelhető, illetve kifejezetten nem értékhiány – jelentkezett tehát a magyar irodalomban, annak ellenére, hogy a lehetőség adva volt a levélkultúra által. Egyetlen alkotás azonban mégis született, amely a kezdetét jelenthette volna a magyar levélregények történetének. A lehetőség azonban mégis beteljesületlen maradt, ugyanis Mikes Kelemen *Törökországi levelei* nem kerülnek nyilvánosság elé megírásuk idején. A leveleket először Kultsár István adta ki 1794-ben, egy olyan időszak közepén, amikor a regény már meglehetősen széles olvasóközönset

szenyvedhetik, és hogy tőlem nem Románt vártak. Így ítélt gyakorta igazában egy tizenhat esztendő Leány némelly nemű Írások felett az Eruditióval tellyes Criticusnál.” *KazLev.* I., 440.

¹³⁴ HOPP Lajos, *A magyar levélműfaj történetéből = Irodalom és felvilágosodás, Tanulmányok*, szerk. SZAUDER József és TARNAI Andor, Budapest, 1974, 501.

¹³⁵ Uo., 507.

tudhatott magáénak, sőt már a külföldön híressé vált levélregények is beszivárogtak az olvasmányok közé.

az önértelmezés lehetőségei 1.: a megnevezés

A XVII. századtól megjelenő új regénytípusok, amelyek indentifikációs törekvésekben a barokk hagyományt fenntartó szövegektől való elhatárolódásban, az irodalmon kívüliség státuszában fogalmazzák meg önmagukat, az örökölt műfajjelölést megtagadják többek között a barokk hagyománnyal történő szakítás bizonyos céljából, s ezért válnak gyakorivá a címekben a *története*, a *levelei*, a *visszaemlékezései*, az *utazásai* stb. kifejezések. Ugyanakkor ez a módszer alkalmas a cenzúra intézményének megkerülésére, amely ebben az időszakban, vagyis XIV. Lajos uralkodását követően különösen szigorú.¹³⁷ A magyar irodalomba integrálódó hagyomány, illetve a magyar irodalmi kezdemények összefonódása azt mutatja, hogy a levélregény műfaji recepciója látszólag teljes egészében megtörténik. Ezt igazolják a címlapokon itthon is rendszerint jelentkező, a valóságot hirdető kifejezések az első kiadásoktól kezdődően,¹³⁸ rendszerint egy személynévvel alkotott birtokos szerkezetben. Ez az eljárás természetesen a szerző anonimitását vonja maga után, amely egyszerre része a szövegek műfaji paktumának, illetve a szerző tudatos elhatárolódásának műve alantas poétikai helyzetéről. Az anonimitás azokban az esetekben pedig meg is duplázódik, ahol a címben szereplő személy nevét is elleplezi a szerzői akarat: ez az eljárás rendkívül gyakori a francia levélregényekben, illetve a memoárookban, amelyekben a főszereplők nevét csillagok jelzik, s csak nemesi rangjuk alapján válnak önazonossá.

A magyar levélregények esetében ez Mészáros Ignác fordításában, a *Montier asszonynak a' maga leányával el-férjezett xxx Mark-grófnéval közlött tanulságos igen jeles és mindenféle uri rendnek nemes mulatására nagyon alkalmas levelei* (1793) című levélregényben jelentkezik. A levélírók anonimitása ugyanakkor elvileg a szöveg hitelességét gyengíti, hiszen a referenciális textust éppen a megnyilatkozó személy pontos

¹³⁶ Uo.

¹³⁷ 1737-ben Aguesseau kancellár egészen egyszerűen betiltja az új regények kiadását, a nyomtatásra csak egészen kivételes alkalommal kerülhet sor. Prévost abbé például csak akkor adhatja ki a *Cleveland* fordítását, ha főhőse „áttér” a katolikus vallásra. Alain MONTANDON, *i. m.* 10–11.

azonosíthatósága, ezáltal létezésének bizonyossága igazolja.¹³⁹ Viszont a név ilyen módon történő elleplezése éppen a név viselőjére vonja a figyelmet, aki a szövegek fikciója szerint létező, a korabeli olvasókkal egy időben élő személy, ezért kilétének felfedése nem lehet kívánatos az elbeszélés módjának és tárgyának intimitása miatt. Mikes *Leveleskönyve* szintén lényeges lehet ebben a szempontrendszerben, hiszen a szöveget szerzője a következő címmel látja el: „Constantinapoly Groff P... E... irot levelí M... K...¹⁴⁰ Itt nyilván felvetődik annak kérdése, hogy jogosan soroljuk-e Mikes művét a levélregények csoportjába. Véleményem szerint mindenképpen, ha a szöveg megírását elválasztjuk a mű megszületésétől, amely Kultsár István tevékenységéhez kötődik, 1794-ben. A kiadó a címadással (*Törökországi levelek*) kompakt, lezárt szöveggé teszi a kéziratot, s integrálja a levélregény ekkorra már egyre jobban ismert hagyományába. Vagyis a legkorábban születő, az eredeti gáláns tradíciókat kiválóan integráló szöveg csak akkor lép be a levélregény magyarországi történetébe, amikor már lényegében hátrahagyottá és lassan elfeledetté válik a barokk prózaörökség, s az érzékenység beszédmódja válik erőteljesebbé a különböző irodalmi szinteken.

A címekben történő önmeghatározásokon felül érdemes kitérni a korabeli regények egy másik, az önértelmezés szempontjából szintén alapvető funkciójú paratextusra, az előszavak szerepére. A magyar levélregények előszavai is rendszerint olyan metadiszkurzív helyei az adott szövegnek, amelyek az általuk kísért textus műfajiságáról vallanak, ez pedig a levélregény esetében többek között a valósághoz való viszony deklarálását jelenti. A hagyománytagadás aktusa olyan evidens ezekben a regényekben, hogy természetesen szó sem esik az előszavak keretében az irodalmi múlttal való folytonosság lehetőségéről, ez pedig azt eredményezi, hogy ezek a paratextusok idővel radikálisan leegyszerűsödnek a végletetekig újramondott toposzok szerepeltetésével. A valós dokumentumok kiadása, a még élő szereplők személyének eltitkolása és a kiadói tevékenység részleteinek taglalása lesz az a korlátozott mező, amelyben az előszó mozog. Ha idővel ki is bővül a gondolatmenet azzal a játékkal, hogy tényleg valós-e a szöveg vagy pedig kitalált a történet, lényegében nem kerül új gondolat az előszavak meghatározó részébe. Emiatt nem lesz kérdés tehát az, ami az elmúlt századból eredve a klasszikus esztétika számára még kardinális jelentőségű: vagyis a rendszerezés igénye, az irodalmi műfajok közé tartozás örökösen visszhangzó vágya. Pedig a

¹³⁸ Lásd *Szépirodalmi művek jegyzéke* a függelékben.

¹³⁹ Gérard GENETTE, *Seuils*, Éditions du Seuil, Paris, 1987, 41

¹⁴⁰ MIKES Kelemen, *Összes művei I.*, szerk. HOPP Lajos, Budapest, 1966, 354.

hagyományos költői műfajokban egyfajta klasszicista örökségként az univerzális poétikai összegzés igénye továbbra is élő, ami a regény számára persze nem hoz változást.

à la hongroise

A címekben megjelenő műfajértelmező kifejezéseken felül tehát érdemes az egyes szövegek előszavaiban helyet kapó gondolatok metadiszkurzív jellegét körüljárni, amely tovább vihet a levélregények poétikai leírhatósága felé, még továbbra is a valósághoz való viszonyra korlátozva az elemzést. Kazinczy 1789-ben kiadott *Bácsmegyeyje* előtt magyarul olvasható levélregényről még nem igazán beszélhetünk teljes jogosultsággal. Mégis tanulsággal szolgál két korai fordítás, Báróczi 1775-ös *Erkölcsei levelei*, illetve Kónyi János 1783-as munkája, a *XIV-dik Kelemen Pápának ama' nagy emlékezetű Ganganellinek levelei*, amelyek elsősorban levélgyűjteménynek tekinthetők, a regény minimális cselekménye nélkül. Levélformájuk és témájuk révén azonban mindenképpen érdemes röviden áttekintenünk az előszavak poétikai szempontból jelentős vonatkozásait, illetve a teljes szövegek hozadékát a levélregények szempontjából.

Báróczi fordításának előszavában elsősorban a levelek tematikájáról, illetve a befogadás lehetőségeiről beszél:

„E szerént lévén a' szerelemnek az emberek szivén esméretes hatalma, a' mostani irok ezen édes indulattal fűszerszámozzák munkájokat, hogy annyival kényeseb légyen az izlésnek. Szerelmes történeteket költenek, mellyeket szomorú esetekkel, nagy tselekedetekkel, 's nemes gondolkodásokkal fel elegyítvén, ostromollyák általak az érzékenségeket, 's nagyra birják az indulatokat.

A magokat kedveltető tanálmányak fel ingerlik az olvasónak vágyakodását; kimeneteleket kívánnyá tudni, egyedül tsak mulattságnak kedvéért gondollya olvasni, 's azomban a' közziben elegyített szép erköltsi tudomány, mint az elevenítő balsamom, egészszen szivéig hat: mely koránt sem történnék, ha az iro egyedül tsak a' jo erköltsi tudománynak mostoha elő adásában határozná meg irását.

Az ilyen Iroknak számakbol valo ezen leveleknek szerzője is, Dusch, a' ki

esmérvén az embernek hajlandóságait, meg tudta az utat tanálni, melly egyenesen a' szivre viszen. Önnön maga fogja az Olvaso meg itélni, minekutánna munkáját meg olvasni méltóztatott, hogy nem tsak kellemetes idő töltéssel, hanem hasznos tanulással tudott kedveskedni. Szerentsésnek állitanám magamat, ha Hazám annyi gyümölsét tapasztalná gyenge fordításomnak, mint a' mennyi indulattal magam viseltetem szolgálattyához.”¹⁴¹

A téma hosszas hangsúlyozása, a szerelem apológiája, illetve új felfogása programszerű¹⁴² erővel jelenik meg Báróczi előszavában, ám lényegében nem mozdul ki a hagyományosnak mondható irodalomfelfogás kereti közül: az szövegnek küldetése van, mégpedig az olvasó erkölcsi tanítása. Lényeges viszont, hogy különösen nagy hangsúly esik az olvasói tevékenységre, hiszen az előszó egy erőteljesen naiv befogadást ír elő, amely egyszerűen felfüggeszti a fikció és a valóság elválasztásának létjogosultságát.

Kónyi fordításának előszavai sokkal egyértelműbben, egészen pontosan egymást fokozva nyilvánítják ki a levélregény műfaji paktumának alapját, vagyis a szöveg nem-irodalmiságát. A *Rövid tudósítás* a levélgyűjtemény eredetét pontosítva bizonygat:

„Jóllehet, ezen levelek eredetképpen Olasz nyelven irattattak, de Gróf Carraccioli, ki ezeket öszve gyűjtötte, Frantzia nyelven adta-ki; mire nézve-is már az eredetnek neve erre száll.

Ezeknek pedig Ganganellitől való igaz származásit ez-is erősíti, mivelhogy egy Angliai Iró felőlök így emlékezik, mondván: »Noha Gróf Carraccioli egy derék okos ember-is; mindazonáltal közel sem alkalmas illy ékes leveleknek ki-találásokra, mint a' mellyeket Ganganelli itt ír.«”¹⁴³

A második előszó (*A' Frantzia első ki-adónak Carraccioli Gróf Urnak Elöl-Járó-Beszédje*) tovább fokozza a levelek valódiságának igazolását, s a következő megjegyzés műfaji kontextust teremt a szövegnek a galantéria levelezéskultuszának megidézésével, ami éppen túlhajtott affirmációjával ássa alá a megnyilatkozás intencióját:

¹⁴¹ BÁRÓCZI Sándor, *Erköltsi levelek, Elöljáró beszéd*, Bécs, 1775

¹⁴² BÍRÓ Ferenc, *i. m.*, 22.

¹⁴³ KÓNYI János, *XIV-dik Kelemen Pápának ama' nagy emlékezetű Ganganellinek levelei*, Buda, 1783, 2–3.

„Ezen leveleknek ékes valósága a' többi közt abbúl-is ki-tetszik, mivel mindenikét ugyan azon egy erő, és hang élteti, a' melly Luisének Frantzia Dámának irt levelében tapasztaltatik, mellynek valóságárúl már ugyan senki sem kételkedhetik.”¹⁴⁴

Bár Kónyi fordításának előszavai példaszerűen közvetítik a levélregények valóságpoétikáját, továbbá a levelek a szerteágazó tematikai bőséggel külön utat jelenthettek volna a szerelem kialakuló kultusza mellett a regényirodalomban, a műfaj története mégis Báróczi recepcióját igazolja. A Kónyi fordítói tevékenységében érzékelhető koncepcióhiány, illetve az őt körülvevő visszhangtalanság zárványossá teszi a levélgyűjtemény sorsát, a Báróczi-féle irány, amelyet a szerelem emberi természetet rehabilitáló hatalma,¹⁴⁵ valamint a kísérletező prózaformák jellemzik, 1789-ben, Kazinczy fordításában, a *Bácsmegyeynek öszveszedett leveleiben* talál folytonosságot. Az első hatástörténetileg jelentős magyar levélregény első előszava Báróczinak tiszteleg, a *Jelentésben* pedig már kifejezetten lényeges poétikai kérdéseket érint. Az, hogy Kazinczy az előszóban *magyarrá tett románnak* nevezi alkotását, majd a *Werthert* és az *Adolf leveleit* említi a *Bácsmegyey* születését magyarázva, szempontunkból azért is jelentős, mivel behelyezi a szöveget egy hosszú időn keresztül alakuló hagyományba, amely Nyugat-Európában ekkorra már eléri saját korlátait. A két német regény egyben a műfaj paradox helyzetének allegóriája is, hiszen az a priori irodalmon kívüli szövegcsoporthoz egy csupán induktív módon létező poétikával megkülönbözteti önmagán belül is az emelkedettebb és a populárisabb, vagyis a kánonba kerülő és az onnan kizárandó szövegeket.

1789, a megjelenés éve is arra enged következtetni, hogy a *Bácsmegyey* a nyugat-európai levélregény alakulástörténetének befejeződő szakaszában jelenik meg, egy olyan időpontban, amikor a kvázi kanonikussá vált szövegmodell már egyre inkább működésképtelen. Látszik ez abból a nyíltságból, ahogyan a szerző az előbeszédben a műfaj helyzetéről szól, mellőzve a korábban szokásos, autentikusságot deklaráló diszkurzust:

„[...] a' Poésis' fentebb neme, az-az az *Epoepa* és a' *Melpomene sarus játéka*, az egészen el nem készült dísz meg-nem-szenyvedik.. De ellenkezőképpen van a' dolog az alacsonyabb rendű írásokkal, 's nevezetesen az én *Románommal*.

¹⁴⁴ Uo., 15.

Ebben nem a' történet-költő, hanem maga Bácsmegyey szóll, mégpedig levelekben [...] 's szinté el-hiteti az Olvasót, hogy levelei nem valamely Belletristának, hanem magának a' meg-vetett Szerelem' gyötrelmei közt fetrengő Bácsmegyeinek tollából folytak."¹⁴⁶

Vagyis mindezzel a magyar levélregény történetének első jelentős darabja nem irodalmon kívüli műfajként vonultatja be a hazai irodalomba ezt a szövegcsoporthoz a francia irodalomban tapasztaltakkal ellentétben, hanem közvetlenül bejuttatja azt a poétikai leírásokban szereplő műfajok társaságába. Nyilván nem a *Poésis fentebb* nemével azonos kategóriába, hanem az őt megillető, alacsonyabb stílusminőséget és származást képviselő szintre.¹⁴⁷ Érzékelhető tehát, hogy a *Bácsmegyey* e kijelentés által a poétikai meghatározás alapján az irodalom alatti kategóriából felkerül az irodalom körébe, amivel alantasságának megítélése mindenképpen csökken, s fenntartja a lehetőséget a regény műfaja egészének erre a szintváltásra. Az előszó idézett részlete a befogadásról szólva szinte Báróczit visszhangozza a naiv és érzékeny olvasás előírásával, végeredményben azonban visszavonja ezt a típusú recepciót, hiszen nyíltá teszi a levélregény fikcióját a valóságról.

Aranka György fordítása, a *Júlia' levelei Ovidiushoz* név nélkül jelenik meg egy évvel a *Bácsmegyey* után, s a Kazinczy által nagyra értékelt levélregény¹⁴⁸ előszava példaszerűen, a műfaj eredeti intencióját megidézve közvetíti a valóság poétikáját az olvasónak:

„A' kiknek továbbá az idő, személyek 's történet eránt valami ellenvetések vólna, azokkal nem perel. Igazítja őket arra a' kézírásra, mellyből ez a' munka, midőn nem régiben a' föld' gyomrából ki-ásatott, az Anglusok által, hogy világ eleibe botsáttathassék, le-íratott."¹⁴⁹

Kazinczy barátja, a *Bácsmegyey*ért extatikusán rajongó¹⁵⁰ Horváth Ádám 1792-ben névtelenül jelenteti meg a *Fel-fedezett titok* című regényét, amely lényegében egy keretes

¹⁴⁵ Bíró Ferenc, *uo.*

¹⁴⁶ KAZINCZY Ferenc, *Bácsmegyeynek össze-szedett levelei*, Kassa, 1789, *Jelentés*, oldalszám nélkül

¹⁴⁷ A *Bácsmegyey* ezen sajátos műfajhonosítása a regények népszerűvé tétele mellett felkeltette a figyelmet az Albrecht Christoph Kaysertől származó német eredeti iránt is, ezt mutatja Téjfalusi Csóka József 1800 körül keletkezett kéziratos fordítása is, *A' meg csalatott szerelem' gyötrelmének áldozatjává lett Adolf' Levelei. Németből találós szaporítással által szerkesztette ...*, OSzK, Oct. Hung. 393.

¹⁴⁸ Vö.: KazLev. I. 448., II. 51., 143., 191. 261.

¹⁴⁹ *Júlia' levelei Ovidiushoz. Németből. Szabad fordítás*, Kassa, 1790

¹⁵⁰ Vö.: KazLev. I., 387–391., Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, 1789. június 18.

szerkezetű vallomás. Az eszmetörténetileg nem kizárólag az érzékenység horizontjából, hanem a szabadkőművesség megfontolásai felől is olvasandó szöveg a levélregény műfaji paktumával működik, a Kazinczynál tapasztalt leleplezés helyett Horváth azonban a valóság fikcióját választja. A *Fel-fedezett titok* szerzői név nélkül jelenik meg, s a vallomást bevezető *Jelentés* tovább pontosítja a szöveg valódiságát. A megszólaló maga a szöveg kiadója és egyben lejegyzője, aki személyesen ismerte a vallomástevőt. Pontosan elmeséli, hogy annak történetét lejegyezve elküldte a kéziratot egy szabadkőművesnek, végeredményben azért, hogy fényt derítsen a már halott férfi pontos kilétére. A „*frajmaurer*” válaszlevelének beiktatása a *Jelentés*be azért is lényeges, mert voltaképpen a szöveg recepcióját írja elő:

„*Ha a haldokló nem lett volna a te barátod, akinek szája vallása után írad e könyvet, azt vélném, hogy ő neked egy költött históriát beszél.*”¹⁵¹

Első pillantásra kizárólagosnak érezhető a valóságpoétika fenntartásának szándéka, viszont a levélben megjelenő gyanakvás a naiv (vagy a *Bácsmegyey* nyomán megjelenő érzékeny) olvasástól eltávolodó befogadóban megerősítést nyerhet. Vagyis ez a megnyilatkozás úgyis felfogható, mint az ilyen típusú szövegek műfaji paktumának leleplezése, illetve játékuk nyíltá tétele. A mondatban megjelenő „*költött história*” kifejezés pedig éppen ebből a szempontból juttathatja eszünkbe a *Bácsmegyey Jelentésének* megfontolásait, illetve a regény alcímét.¹⁵²

A poétikai leírás szempontjából lényegi önértelmező diszkurzussal bíró következő levélregény az 1793-ban megjelenő *Montier asszony' levelei*.¹⁵³ Német szöveg alapján készült a fordítás, amelynek eredetije viszont francia,¹⁵⁴ de különösebb ismertségéről, kedveltségéről Magyarországon nem tudunk, s ez is talán a magyar levélregény szervesnek mondható fejlődésével magyarázható, annak ellenére, hogy a nők erkölcsi nevelését, házasságát érintő témája, problémafelvetése egyáltalán nem ismeretlen a hazai olvasónak.¹⁵⁵ Mészáros fordítása

¹⁵¹ HORVÁTH Ádám, *Felfedezett titok*, kiad. NÉMETH József, Budapest, 1988, 27.

¹⁵² Éppen ez a kettősség jelenik meg Horváth fentebb említett levelében, az író a *Bácsmegyey*vel kapcsolatos olvasási élményeit a szerzővel megosztva játszik el a levélregény irodalmiságával, illetve valódiságával. Vö.: 150. lábjegyzet.

¹⁵³ Fordítója, Mészáros Ignác, a levélregénnyel együtt jelenteti meg *Magyar Szekretáriusát*, amely többek között szerelmi tárgyú levélmintáival explicit poétikai példákat kínál a műfaj olvasásához és írásához.

¹⁵⁴ Marie LE PRINCE DE BEAUMONT, *Lettres de Madame du Montier à la Marquise de sa fille, avec les réponses*, Francfort et Mannheim, 1761

¹⁵⁵ *Pulkeria és Amalia' két ismerős Leányzónak, minek utána férjhez mentek volna, egy más között folytatott beszélgetések. Mellyet Fársángi mulatság helyet, egy némelly nemzetének kedvezni kívánó, az olvasóknak nem*

ugyanis kevésbé illeszkedik az érzékenység vonulatába, amely kizárólagosan a szerelmi diszkurzusból kinövő alkotásokat képviseli, s amelyet Báróczytól elindulva Kazinczyn keresztül Arankáig levélformában már megismerhettek az olvasók. Mészáros Ignác fordítása a levélformát kifejezetten didaktikusan használja fel a kitüntetett téma, vagyis a boldog házasság tárgyalására, amellyel elsősorban az erkölcsstani irodalom körébe sorolható. Shelly Yahalom szövegelemzése a regény kérdés–felelet struktúrájára hívja fel a figyelmet, amely anya és lánya, a tudást birtokló és a tudatlan között alakul ki.¹⁵⁶ Így nem lehet idegen a katekizmus diszkurzusától sem ez a szerkezet. Nyilvánvaló mindemellett, hogy a morális diszkurzus az érzékeny levélregényekből sem hiányzik, azonban véleményem szerint egyértelműnek tűnik, hogy míg a *Bácsmegyey* képviselte vonulat a szerelemről való beszéd újratemtését kísérli meg, addig a *Montier asszony' levelei* sokkal inkább része a XVIII. század második felében virágzó profán erkölcsstani irodalomnak, amelynek háttérében a barokk hagyományok sejlének fel.¹⁵⁷

A fordításon keresztül megmutatkozó francia példa mégis szolgálhat tanulságokkal, mivel megmutatja a levélregény eredetileg irodalmon kívüli helyzetét, azokat a rejtőzködő kódokat, amelyek a *Bácsmegyey*ben is jelen vannak. A francia levélregények egy viszonylag jelentős részében, amint azt a *Montier asszony' levelei* példázza, alapvető szövegalkotó elem az erkölcsi kérdésekről való beszéd.¹⁵⁸ Mészáros fordítói előszavában kifejezetten nagy hangsúlyt kap ez a moralizáló jelleg, mégpedig úgy, hogy a szöveg előrevetített értelmezését adva összekapcsolja a regényt a szintén általa fordított *Kártigámmal*, amely a korábbi évtizedek regényírásához igazodva ugyancsak az erkölcsstani hagyományokat követő művekhez sorolható:

„Kartigámnak történeti oda példáznak voltaképen, minű okossággal kell a hajadon személynek egy férjfiúval való esmértségbé, szeretetbe, és házasságba ereszkedni. [...] Es ugyan azon kötelességeket akarom én itt Montier Asszony

kevés multságokra, sőt hasznokra is Deákból Magyarra fordított, s ugyan maga költségén ki is nyomtattatott. Temesvár, 1782; G. M., *Pater Hemilian, kaputzinus és Trési Kis Asszony. Esztendénkből-való történet. A' gyermekeket nevelő némelly szülőknek okosítására*, Bécs, 1787; *Az asszonyokról*, Minden Gyűjtemény, 1789. július 18., 6. sz. 83–84.; Horváth Ádám, *A férjfiak felelete az asszonyhoz*, 1790, *A magyar asszonyok prókátora*, 1790; Farkas András ford., *Elisa' Testamentoma a 'maga kedves Leányához, vagy olly Anyai Oktatások, mellyekben a' Szép Nemnek Házastársi, gazd'asszonyi, anyai és nevelői főbb kötelességei rövideden előadattanak*, Pozsony és Pest, 1803

¹⁵⁶ Shelly YAHALOM, *i. m.*, 419.

¹⁵⁷ Az erkölcsstani irodalomra, illetve annak a regénnyel való kapcsolatára nézvést vö. BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Budapest, 1995, 193–198.

*leveleiben előadni, mellyekkel házasságba lépett egy személy (ha az Istent mindenkor úgy szeméi előtt viseli, mint e könyvben megírott ifjú Mark-Grófné viselte) férjéhez való okos maga-viselése által igaz földi szerentséjét lelki vigasztalásával együtt szerezheti. Éljen hasznodra, ékes nemű Olvasó!”*¹⁵⁹

A műfaji vizsgálódások szempontjából ennek a ténynek akkor lehet hozadéka, ha felismerjük a moralizálásban, az erkölcsi tanításban eredendő irodalmon kívüliségét, s visszaillesztjük az egyházi írásbeliség tartományába. Hangsúlyozandó tehát, hogy a levélregény így többszörösen is nem irodalmi forrásokból táplálkozik, s ekként kerül be lassú poétikai formálódás nyomán a szépirodalmi műfajok kategóriájába. Mindezt viszont a magyar levélregény sajátos alakulása nem mutatja meg nyíltan, csupán nyomokat ajánl e sűrített történet kibontásához.

A szintén 1793-ban megjelenő *Egy külföldön utazó magyarnak jó barátjához küldetett levelei* név nélkül jelennek meg, és az olvasót megszólító előbeszédben a levelek írója kiadása hasznosságáról, az idegen országok bemutatásáról szól, illetve a külföldi példák előtti tisztelgéssel szerényen ajánlja saját próbálkozását. Végeredményben implicite fenntartja a levélregény valóságpoétikáját, egészen pontosan úgy, hogy a műfaji kérdések teljesen kimaradnak, helyüket a mentegetőzés szavai és a tanítás szándéka foglalják el:

*„Ezen külföldi leveleimet, vagy is Útazásaimnak Le-írását tsak azért teszem nyomtatás által közönségessé, mivel Barátimnak kívántam eleget tenni. [...] S noha jól tudom, hogy, a' ki a' Német vagy Frantzia nyelvet érti, az olyan könnyen el lehet ezen Leveleim nélkül, 's azon Országoknak, a' mellyekről írok Leveleimben, sokkal bővebb Leírásokra akadhat; ezekre való nézve magam-is úgy vélem, nem heába való dolgot tészek, ha ezen Leveleimet közre botsátom. Hagyd legyen szabad egy Magyarnak is azt elő hozni, a' mit két szeme látott, 's két füle hallott.”*¹⁶⁰

A *Bácsmegyeyben és Mészáros Ignác fordításában jelenlévő explicit és implicit műfaji*

¹⁵⁸ Vö.: Shelly YAHALOM, *i. m.*, 420.

¹⁵⁹ *Montier aszszonynak a' maga leányával el-férjezett *** Mark-Grófnéval közlött tanúságos igen jeles, és mindenféle mi rendnek nemes mulatására nagyon alkalmas levelei*, ford. MÉSZÁROS Ignác, Pozsony, 1793, *Rövid emlékeztetés*, oldalszám nélkül

¹⁶⁰ [SÁNDOR István,] *Egy külföldön utazó magyarnak jó barátjához küldetett levelei*, Győr, 1793, 3–4.

diszkurzust, illetve poétikai tapasztalatot törli az 1794–1795-ben az *Uránia* három számában megjelent *Fanni' hagyományai*. A valóságot szimuláló szöveg és a szerző leleplezése ezúttal nem működő olvasásmód ebben a folytatásos regényben, amely, bár alapvetően naplóbejegyzésekből építkezik, leveleivel és beszédmódjával mégis a levélregényekhez sorolható. A *Fanni' hagyományaiba* a műfaj magyarországi történetének tanulmányozása szempontjából két irány felől léphetünk be, egyrészt érdemes a paratextusok (elsősorban az előbeszéd), másrészt pedig az olvasók felől közelíteni a szöveghez.

A naplóbejegyzések és a levelek előtt található három szövegegység¹⁶¹ mindenekelőtt rögzíti azokat a kereteket, amelyek közé a Fanniról szóló szöveg elhelyezhető. A szerkesztői előszó a hétköznapi emberek sorsát emeli a hősök magasságába:

„Azok a' Szeretetre méltók, a' kik el-felejtetnek, mert nem ültek Királyi-székre', vagy – nem szerettettek olyanoktúl, a' kik Thronusban ültek...”¹⁶²

A T-ai Józsinak tulajdonítható két szövegrész is elsősorban a szöveg autentikusságát hangsúlyozza, tehát fő célja az olvasóközönséget megerősíteni abban a hitben, hogy az olvasandó történet nem irodalmi mű, hanem maga a valóság:

„Ezt a' Kedves Lelket hozta előmbe egy szerentsés Törénet, tízen-hatodik Esztendejében. Ő, és én, egyszerre érzettük a' Szeretetnek boldog Fel-indulását. Hogy-is ne örültt volna ez a' Szánakozásra méltó kedves Lélek azon, hogy van még Teremtés a' Nap alatt, a' ki őtet szeretei?”¹⁶³

Maga a szerkesztői munka nyílttá tétele az első előszóval szintén fontos részét képezi a

¹⁶¹ Debreczeni Attila hívja fel a figyelmet arra, hogy az *Uránia* első kötetében helyet kapó *Egy Szó az Olvasóhoz* és a *Fanni (Az Uránia' Szerzőinek Bóldogságot)* című szövegek – a folyóirat kontextusában olvasva – eredendően nem integráns részei a második és harmadik számban közölt *Hagyományoknak*. A szerkesztői diszkurzus biográfiákról beszél, szó sincs tehát egyelőre naplóról vagy levelekről, s az ezután következő szöveg Fanni életrajzát, vagyis az előzőleg felvázolt biográfia műfaját tartalmazza. A második számban a naplót bevezető előbeszéd értesít Fanni életrajzának népszerűségéről, illetve ezáltal a *Hagyományok* közzétételének jogosságáról: „*Forróan köszönöm, hogy ti-is Fannimat kedvellitek; ... hogy azt Urániátokba befogadtátok, 's így fenn tartottátok Emlékezetét, onnan fellyül háládó Mosolygással köszöni Ő... Óh melly Meg-elégedéssel láttam érette már egynéhány Könnytseppet hullani. Mivel ezek reménylvetik velem az Olvasó Közönség' Résztételét, hátramaraadt Írásait, mellyek mint szent Hagyományok, Hólta után nálam le-téve voltak, imé itt küldöm... Ha jónak állítjátok, tegyétek közönségessé.” = *Első folyóirataink: Uránia*, szerk. SZILÁGYI Márton, Debrecen, 1999, 179. Vagyis a szöveg csak visszamenőleg teremti meg az egységet, tehát a történetet a szerkesztői gondolatok, a biográfia, illetve a napló és a levelek között.*

¹⁶² Uo., 68.

levélregény műfaji paktumának, ugyanis a szerkesztő jelenléte és megnyilvánulása szintén az autentikusság megerősítésének eszköze. A *Fanni' hagyományaiban* (szintúgy mint a korai, tehát a Julie előtti francia levélregényekben) a szerkesztői előszó olyan hangként van jelen, amely hangsúlyozza a kiadott szövegtől való távolságát, és kimondatlanul is egyértelművé teszi, hogy a szövegközlést megelőzte valamiféle szerkesztői előmunka, ami lehetővé tette a megjelentetést. Az előzetes beavatkozás a szöveg elrendezését jelenti a kézirat alapján, ebben az esetben tehát a levelek és a naplóbejegyzések megfelelő diszpozícióját a későbbiekben, a történet kikerekedése céljából. Ebben a gesztusban benne rejlik a szövegtől való távolságtartás is, amellyel az irodalmon kívüli műfaj szerzőségét nem kell felvállalni. Ez a distancia pedig olyannyira sikeres lesz a Fanni esetében, hogy néhány évtized múltán az olvasóközönség tapasztalatát kifejezve Toldy Ferenc is a nyomában megszülető magyar irodalomtörténetírás először létező személyként, később már íróként kezeli Fannit.¹⁶⁴

A *Fanni' hagyományai* tehát, a *Bácsmegeyey*vel szinte egyidőben, a *Júlia' levelei*hez hasonlóan teljesen különböző elméleti megfontolásról tanúskodik. Hiszen míg a *Bácsmegeyey*vel a levélregény műfaja elvileg minden poétikai jegyét nyíltan megmutatja, felvállalja a valóság illúzióját és irodalmon belüli műfajként deklarálja helyzetét, addig az *Urániában* megjelenő szöveg megszünteti ezt az olvasási tapasztalatot. A francia levélregény alakulástörténetéhez képest tehát egészen más a magyar levélregény valóságpoétikája, hiszen nem genetikus alakulás eredményeként követi egymást időben a naiv olvasásmódot kívánó textus és a nyílt poétikai önleírást kínáló szöveg, hanem szinkronikusan él egymás mellett a két, egymástól idegennek és időben távolinak mondható olvasásmód.

Érdeemes még néhány gondolat erejéig elidőzni a Kisfaludy Sándor *Napló és francia fogságom* című, egészen 1882-ig kiadatlan szövegén, amely a napi eseményeket naplószerűen rögzíti, de mindvégig fenntartva a levél retorikai megszerkesztettségét. Közismert, hogy a szöveg valóban az író kényszerű külföldi tartózkodása idején született katonakorában, vagyis a *Napló* magától értetődően azt a valóságpoétikát közvetíti, amelyhez a korabeli levélregények igazodni próbálnak. A szöveg bizonyos helyei azonban olyan szerzői szándékról adnak számot, amelyek azt erősítik, hogy alakítottsága a levélregény műfajához igazodik. Kisfaludy az eredetileg két lány iránti érzelmeiről valló szövegeket egységesíti, Szegedy Róza nevére igazítja érzelmei tárgyát, a levelek címzettje egy helyen pedig

¹⁶³ Uo. 69.

¹⁶⁴ A probléma részletes kifejtésére nézvést vö. SZILÁGYI Márton, *i. m.*, 57–79.

kimondva is a „*kegyes olvasó*” lesz.¹⁶⁵ Az eredendően adott irodalmon kívüliséget egyébiránt a szerzői utómunka viszi az éppen ez idő tájt kedvelt prózai műfaj felé, s törekvésétől nyilván nem választható el a néhány évvel később készülő, de végül befejezetlen *Két szerető szívnek történetétől*.

A befejezés nehézségei

Kisfaludy érzelmes levélregényét Vitkovics szövegével érdemes együtt tárgyalni a poétikai elemzésnek ebben a szakaszában, hiszen mind a kettő lezáratlan marad, illetve még az érzékenység szellemi hatókörében íródik. Éppen befejezetlenségük miatt kell természetesen korlátoznom kijelentéseim érvényességét a fejezet fő vizsgálati iránya szempontjából, hiszen nem lezárt textusokról van szó, ugyanakkor mindez mégis igen beszédes lehet a műfajértelmezés folyamatában.

A két textus a fentebb tárgyalt levélregényekhez képest – nyilván lezáratlanságuk miatt – kevésbé hangsúlyosan képviselnek olyan poétikai jellegzetességeket, amelyekből pontosan kiderülne, hogy egy irodalmon belüli, illetve azon kívüli szöveggént kívánják magukat deklarálni. A töredékekhez nem kapcsolódik olyan paratextus sem, amelynek diszkurzusa egyértelművé tehetné a szövegek által felkínált olvasási módokat. Annyi mindenestre bizonyos, hogy nem monologikus formát, hanem némiképpen komplikálódott változatokat használnak fel a történetmondásban. A *Két szerető szívnek története* két levélíró dialógusa, a *Tárkányi remete [A költő regénye]* pedig összesen öt levélíró szerepeltet. Mindkét töredékben megtalálhatók egyébiránt olyan nyomok, amelyek lehetőséget adnak arra, hogy láthatóvá váljék a két szöveg műfajhoz tartozási szándéka és olvasási stratégiák közvetítése. Azokban a részletekben keresendő ez a kapcsolódás, amelyekben a levélírók mondanivalójuk megerősítéseként levélregényekből idéznek, illetve utalnak abban az időben már ismert szövegekre.

Vitkovics töredéke a *Fanni' hagyományai* említésével teszi egyértelművé azt a szöveghagyományt, amelyhez kapcsolódni szándékozik. Kisfaludy töredékében viszont hangsúlyosabbá válik a műfajhoz való tartozás azzal, hogy a levelekben számos idézet szerepel Rousseau *Julie*-jéből, emellett a két szereplő is többször hasonlítja magát a francia

¹⁶⁵ Vö. KISFALUDY Sándor, *Szép prózai művek*, szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen, 1997, *Jegyzetek*, 234–235.

levélregény szerelmes párjához. Így talán kaphat némi hitelt az a feltételezés, miszerint *Tárkányi remete [A költő regénye]* inkább folytatta volna a *Fanni* által képviselt, irodalmon kívüli státuszt deklaráló levélregényt, míg a *Két szerető szívnek története* azt az irányt követhette volna, amely Rousseau *Julie*-je óta kezdett magának irodalmon belüli pozíciót keresni.

Ám továbbra se felejtsük el, hogy ez a két szöveg, amelyek lényegében már az érzékeny levélregény műfajának időbeli határán állnak, bevégezetlenek. Ez persze eleve izgalmas olvasási tapasztalattal szolgálhat,¹⁶⁶ hiszen a műfaj egyik alapvető poétikai ismérve a töredékesség, amelyet tovább bont sok esetben az intertextusok sokasága. Más szempontból is beszédes e felfüggesztett lét, hiszen a két soha meg nem születő szöveg az érzékenység tapasztalata felől egyszerűen már nem alkalmas a befejezésre, mivel nem követik azt a történetsémát, amely eladdig az érzékeny levélregényt mind nyugat-európai, mind pedig magyar változatában jellemezte. Vitkovics töredékének főszereplője számára a szerelemben való mélységes csalódás nem lesz végzetes, a Kisfaludynál szereplő fiatal pár boldogsága pedig némi zökkenő után beteljesedik.

A dolgozat által vizsgált periódust lezáró *Bácsmegyeinek gyötrelmei* (1814) egyben összegzése a magyar levélregény poétikai önértelmezésének, hiszen a szöveg a *Toldalékban* számot vet irodalom és nem-irodalom, a fikció és a valóság (fikciója) problémájával. Vagyis úgy tűnik, hogy Kazinczy számára fontos a levélregény műfajának, illetve olvasási módjának újratárgyalása, ami a megelőző évtizedek levélregények recepcióját ismerve lehet elengedhetetlen az írónak. Míg az 1789-es változat *Jelentésében* felveti a szöveg naiv befogadásának lehetőségét,¹⁶⁷ a *Toldalékban* olvasható levél egyértelműen kimondja, hogy kitalált történetről, irodalomról van szó. A levelet író Szalie Júlie-nek számol be több fontos találkozásról, amelyek a *Bácsmegyeivel* kapcsolatosak. Először is megismer egy idősebb férfit, akit olvasási élményei teljesen megrendítettek:

¹⁶⁶ Vö. Michel GAILLARD, *Le fragment comme genre*, Poétique 1999/novembre, 396.: „Plus on cherche le fragment, plus on trouve la lecture et le lecteur. Pour l'essentiel, le fragment pris comme un genre trouve son unité dans la réception, dans ce plaisir du sens qui survient sans calcul, ni enjeu, par des textes qui présentent la particularité d'être autrement centrés.” (Minél jobban kutatjuk a töredéket, annál közelebb jutunk az olvasáshoz és az olvasóhoz. Lényegében a műfajként kezelt töredék a befogadásban találja meg egységét, az érzés örömeiben, amely számítás és tét nélkül van jelen olyan szövegekben, amelyek abban különlegeseek, hogy másként vannak rendezve.) [ford. tőlem, B. K.]

¹⁶⁷ Lásd a már idézett passzust: „Ebben nem a történet-költő, hanem maga Bácsmegyey szól, mégpedig levelekben [...] s szinte elhíveti az olvasót, hogy levelei nem valamely belletristának, hanem magának a megvetett Szerelem gyötrelmei közt fetrengő Bácsmegyeynek tollából folytak.” Lásd 146. lábjegyzet.

„Félre tette a' könyvet, 's szemüvegeit elrakván, nyájasan idvezle. – Gyermekeké tevé ez a' könyv, úgymonda, 's egy gyönyörrel éltetett, melly előttem már sok esztendő óta isméretlen – sírtam – 's lányka! Júlie! találd mi vala a' könyv? – A' te Bácsmegyeid! – ”¹⁶⁸

Majd egészen egyértelmű ítéletet mond a szöveg olvasásáról, amelynek szerinte nem a levélregény poétikai intenciója a lényege, hiszen irodalmisága egyértelmű, hanem sokkal fontosabb a szöveg kiváltotta élmény, ami lényegében újramondja és megerősíti az 1789-es kiadásban olvasható önértelmezést:

„Az effélék költemények, 's olly könnyedén kell vennünk, mint költeményeket venni illik. Az Olvasó nem gondol vele, való történetet olvas e vagy költeményt; néki elég, ha szíve az édes-keserű' érzései közt kedvére gyötrettetik.”¹⁶⁹

Erre a megnyilatkozásra reagál Szalie sétatársa, Belényesiné, aki természetesen nem is lehetne más, mint maga Surányi Mancsi/Nincsi mintája, s elmeséli a jelenlévőknek a regénybeli szerelmi háromszög valódi történetét, ellensúlyozva a Bácsmegyei-féle narráció egyoldalúságát:

„Így én magam 's szüléim az állhatatlanság', hívtelenség', fortélyos bánás' vétké alól alkalmasan mentek volnánk; mert bizony az élet nem Román és a' Román nem élet; egyedül férjem terheltethetnék hálátlansággal, barátságatlansággal; mert, ha a' Kiadó azt világosan nem mondja is, ki nem érti hogy a' férjem, vagy a' maga Románi nevével Szent Péteri, tudta hogy a' leányt a' kit ő veszen, bírni, Bácsmegyei is óhajtotta?”¹⁷⁰

¹⁶⁸ KAZINCZY Ferenc, *Bácsmegyeinek gyötrelmei*, Pest, 1814, *Toldék.*, Szalie Júliehez., 170–171. Ez a bizonyos Vasvári ezután arról is beszámol, hogy a könyvet ott, a fürdőhelyen kapta egy fiatalembertől, aki egyébként olvasás közben szorgalmasan kijegyzeteli a regényt: „az ifju felelt, hogy a mint excerptái bizonyítják, ő a románban nem a románt olvassa”, vagyis itt derülhet fény a szöveg intenciójára: nem a naív olvasás kiprovokálása, hanem egy bizonyos beszédmód, egy különleges ízlés elsajátítása az elsőrendű, uo. Kazinczy nem sokkal levélregénye átdolgozása előtt adta ki Dayka verseit és írta meg az életrajzát, s a fiatalon meghalt költő hagyatékát gondozva bukkant *Bácsmegye*je néhány sorára, amelynek így adott címet a kéziratban, a sárospataki Református Kollégium Könyvtárában található Sárga Kötet 88. oldalán: *Excerpták az én Bácsmegyeimből. K. F.* Talán nem független a *Toldalék* fiatalembere Dayka Gábertől, akinek a mester így állíthatott emléket. A dolgozat végéhez csatolt 2. függelékben közlöm a Sárga kötet említett részletét.

¹⁶⁹ KAZINCZY Ferenc, *i. m.*, 172–173.

¹⁷⁰ Uo., 177–178.

Nem lényegtelen azonban az sem, hogy Kazinczy ezúttal nem fordítói előszóban, hanem egy levélben, vagyis az azt megelőző szöveg narratív sémáját alkalmazva tér vissza a korábban elméleti igényel megközelített problémához. Vagyis ebben a játékban még erőteljesebben érzékelhető az önmagát értelmező szöveg mozgása, amely lényegében (újra) felülemelkedik a valóság és az irodalom elválasztásának problémáján és az olvasásélmény, illetve a szöveg esztétikuma felé vezet az olvasót.

Az önértelmezés lehetőségei 2.: a levél

Bármilyen mértékben is nyitott vagy elfedett a levélregényben a fikció az olvasói tapasztalat előtt, van még egy olyan vonatkozása az ide tartozó textusoknak, amely az említett szövegszervező eljárásokon túl, ha lehet, tovább fokozza a valóság illúzióját. Ez pedig magából a formából adódik, abból az alaphelyzetből, hogy levelekből, illetve egyéb intim megnyilatkozási formákból épül fel a regény, s az egyes darabok nem kizárólag a történet formális tagolására korlátozódnak, hanem folytonosan utalnak saját maguk anyagszerűségére. Azzal, hogy az egyes levelek, illetve naplóbejegyzések materiális jellegükre vonják a figyelmet, megkísérlik a szöveg egészét elidegeníteni minden irodalmi meghatározottságtól. Így lesz a materialitás hangsúlyozása is annak a játéknak a része, amelyet a szerző az olvasónak ajánl egy alternatív normaképzés folyamatában.

A levelek kézzelfoghatóságának kiemelése elsődlegesen azon paratextusok által valósul meg, amelyek a levél, illetve a naplóbejegyzés megírásának idejére, helyére, valamint címzettjére utalnak. Emellett fontosak még a levélben a megszólító és az elköszönő kifejezések. Ezen formálisnak nevezhető elemek mellett rendszerint előfordulnak olyan helyek a szövegben, amelyek kifejezetten a levelek vagy a napló kézzelfoghatóságára, anyagi mivoltára hívják fel a figyelmet. A valóság illúziójának erősítése mellett ezek a részek ugyanakkor olyan metadiszkurzív jellegű reflexiók is, amelyekben a levélregény önnön műfajiságát írják le.

A francia levélregényekben hasonlóképpen lényeges a levél mint tárgy szerepeltetése. Azokban a szövegekben, amelyekben a narráció meglehetősen komplikálttá válik a több tucatnyi levélíró bevezetésével, a levél funkciója is összetettebb lesz. Egyrészt lehetőség

nyílik egy személy különböző kapcsolatainak bemutatására, másrészt pedig bonyolultabb feladatnak mutatkozik a nagy mennyiségű levelet egy történet köré csoportosítani. Rousseau *Nouvelle Héloïse*-ában Saint-Preux és Julie között a levél nem csupán kommunikációs eszköz, hanem tárgyyszerűsége olyannyira kiemelt, hogy fétisként értelmezhető jelenléte:

„A leveled érkezése akkora gyönyört hozott számomra, mint a jelenléted; és, az örömmön kitörésével, csupán egy hiú reményt keltő papír helyettesített téged.”¹⁷¹

Ezzel a megjegyzéssel a levél saját funkciójáról beszél, arról a kommunikatív szándékról, amelynek célja a hiány, a távollét megszüntetésére irányuló törekvés.¹⁷² Choderlos de Laclos libertinus hagyományokat őrző levélregényében, az 1782-ben megjelent *Veszedelmes viszonyokban* a levél viszont már nem csupán közvetítő eszközként van jelen, hanem ő maga válik az események irányítójává. Marquise de Merteuil és Vicomte de Valmont szövetkezésében a kiszemelt áldozatok meghódítása, megtévesztése, manipulációja vagy akár a megsemmisítése érdekében a levél cselekményként tételeződik. Elemzői¹⁷³ a levelek ezen tárgyiasságát a szöveg erotikus karakterével is összekapcsolják, hiszen az erotika alapja a nézés alanyának és tárgyának különös öröme egy olyan kultúrában, ahol meglehetősen erős a bűnösség hagyománya is. Így a keresztény hagyományban gyökerező gyónás kultúrája is felsejlik a bűnt és a vallomást egyesítő levelekben. Laclos regényében tehát a levelek fétisjellege szintén érzékelhető, tárgyyszerűségének ábrázolása pedig leleplezi a *Julie* érzékenységében rejtőzködő érzékiséget is:

„Nem is tudom, milyen későn aludtam el, és abban a pillanatban, amikor fölbredtem (borzasztó korán), rögtön elővettem a levelet, úgy vágytam újra elolvasni. Bebújtam vele a takaró alá, és elkezdtem csókolózni a levéllel, mintha... Belátom, nem illik egy levéllel csókolózni, de nem bírtam visszatartani magam.”¹⁷⁴

Éppen a mindentudó elbeszélő uralta *Szigvártból* érdemes az első magyar példát

¹⁷¹ ROUSSEAU, *i. m.*, 170., Première partie, XVI. lettre, Saint-Preux à Julie

¹⁷² A levél definíciójára nézvést vö. Frédéric CALAS, *i. m.*, 14. és HOPP Lajos, *i. m.*, 501–502.

¹⁷³ Robert MAUZI, Sylvain MENANT, *Littérature française, Le XVIIIe siècle, vol. II., 1750–1778*, Paris, Arthaud, 1977, 233.

¹⁷⁴ Az eredeti szövegben a *baiser* ige olvasható [ölelni, csókolni], amelynek jelentése a vulgáris jelentéstartományban a szexuális aktust takarja. Choderlos de Laclos, *Veszedelmes viszonyok*, ford. ÖRKÉNY István, Budapest, é. n. (Fehér Holló Könyvek), 48.

megmutatnom, ugyanis a második kötetben található egy terjedelmes levélformájú szakasz, amelynek formája és beszédmódja a *Bácsmegyey* és a *Fanni* érzékeny diszkurzusával cseng egybe. Az idézendő részt tehát egyes szám harmadik személyű narráció uralja, azonban mivel éppen a levél anyagszerűségéről, illetve az olvasójával való kapcsolatról beszél, mindenképpen lényegesnek tartom idézni. A napok és órák szerint tagolt levelet Máriaána, a reménytelen szerelmes írja Szigvárhoz, s az érzékeny levélregények forgatókönyve szerint bele is hal fájdalmába. Szigvárt a levelet kvázi független befogadóként elolvasva kerül annak hatása alá, hiszen a lányba nem volt szerelmes, vagyis ebben a passzusban a *Szigvártot* kezében tartó olvasó saját tevékenységét láthatja tükröződni a szövegben:

„Szigvártnak többször mint ezerszer félbe félbe kellett hagyni ezen levélnek olvasását: gyakran egygy egészsz könyvhúllatás Tó feküdt a’ papírosan, szemeitől ki ömölvén, úgy hogy már többé egygy betűt se tudott a’ másiktól megkülömböztetni: gyakran annyira kezdett reszketi, hogy már a levelet nem tarthatta a’ kezében: gyakran szeme’ világa is el veszett, fülei bé dugódtak, és a’ hideg veréjték el lepte a homlokát, annyira, hogy fél el el ájúltan tsak le esett hátra a’ székre: gyakran fel fel ugrott, kezeit törte, és kiáltá: Isten! Isten! Istenem!”¹⁷⁵

A *Bácsmegyey*ben a levél anyagszerűségén való elidőzés kevésbé érzékletes: rendszerint a levélküldés és -fogadás mozzanataira, illetve a levélírás körülményeire utalnak a szöveghelyek:

„Alig küldtem el tegnapi leveletem, midőn a második postán egy csomó levelet kaptam. ” (26)¹⁷⁶

„Valahányszor tegnap pennához nyúltam, hogy néked írjak, ugyanannyiszor vettem el azt.” (62)

Aranka György fordítása viszont kiválóan közvetíti a levél reprezentáló funkcióját, vagyis a levél megírójának kvázi megtestesülését, egyben a levélregény által implikált naiv olvasásmód is kifejezést nyer:

¹⁷⁵ BARCZAFALVI SZABÓ Dávid ford., *Szigvárt’ klastromi története, második szakasz*, Pozsony, 1787, 507.

¹⁷⁶ A továbbiakban a *Bácsmegyey*ből származó idézetek után szereplő számok a *Bácsmegyeynek össze-szedett levelei. Költött történet*, Kassa, 1789-es kiadás oldalaira utalnak.

„Szakadatlan’ olvasom leveleidet; vonásait könnyeimmel már majd ki-mostam. A’ mint kezeimből le-tésem, tégedet mindenütt, a’ hol másszor találni szoktalak vólt, kereslek, de azon haszontalan munkából éppen olly vígasztalás nélkül térek most meg, a’ millyen örömmel hajdan téged láttalak.”¹⁷⁷

A *Fanniban* is valamennyire érzékletesen válik fontossá a papír, ebben az esetben napló materiális jellege:

„Utoljára teszem reád Titkaim’ Meghittye! Sorvadó Kezeimet – és tsak azért, hogy véle szóllyak... Eggyetlenem! midőn ezek a’ Jegyzelékek Kezeidbe jutnak, akkor már engem’ a’ híves Föld takar... Bepetsételve hagyom neked azokat a’ Könnyeket, a’ mellyeket ide húllattam, ezeket a’ Gyötrelmeket, mellyeket ide öntöttem... és néked hagyom azokat.”¹⁷⁸

Horváth Ádám szabadkőműves regényének *Jelentésében* megszólaló szerkesztői hang a főszereplő történetével kapcsolatos dokumentumokról tesz említést a papírokon megjelenő írás küllemét részletesen jellemezve:

„Mivel én a boldogult barátom könyvei között az alább emlegetett kézírást pecsét alatt megtaláltam (melyben az elragadtatáskori gondolatait írja le), és nemcsak az magát, hanem mellette egynehány levélből álló különös kézírást, amelyet én sem olvasni, sem annyival inkább érteni nem tudtam (valamint ő ama könyvét, melyet öreg bátyjának ajándékozott), noha deák s magyar betűkkel vala írva; próbáltam a betűcserélgető mesterségen is, de azzal sem mehettem semmire – ismerek pedig egy főrangú frajmaurert, akit sokan ismernek s tudnak annak lenni, kísértésképpen általküldöm annak is mind a nevezett két rendbeli írásokat, mind ezen könyvet, megírván, hogy én az egyiket érteni és olvasni nem tudom, és bizonyosan ennek az egynehány levélnek az én barátom könyvei közé az öreg bátyjának könyvesházából kellett keveredni s maradni, hanem adja tudtomra, ha ő

¹⁷⁷ Aranka György, *i. m.*, 122–123.

¹⁷⁸ *Uránia*, 279–280.

érti-e azt vagy nem, s az én könyvemről is mit ítél.”¹⁷⁹

A magyar levélregények közül egyedül Kisfaludy Sándor befejezetlen szövegében, a *Két szerető szívnek történetében* kapnak a levelek bonyolultabb funkciót, mégpedig a cselekmény alakulásában lesz szerepük. Imre első levele, amely vallomását közvetíti Lízának, elkeveredik, s a lány csak a második, szemrehányó levélre tud reagálni, amely némi félreértést okoz a pár kialakulni készülő kapcsolatában. A későbbiekben is megessik, hogy a szövegek nem levél–válaszlevél láncolatában követik egymást, hanem gyakran a kialakult kommunikációt megzavarva jönnek egymás után, ezzel fokozva helyenként a történet fordulatosságát. A szerkesztői lábjegyzetek tudósítják az olvasót a levelek sorsáról, közölve, hogy az adott levélhez melyik válaszlevél kapcsolódik.

A levélhez való viszony érzékiségéről tanúskodik viszont Csokonai Vitéz Mihály Vajda Juliannához írott egyik legendás levele, amely a megírása után számos másolatban kezd terjedni. A levél eredeti funkciójától eltávolodva szövegmintává válik, mégpedig a szerelmi diszkurzus részeként, fontos példajaként értelmeződik. Az egyik, 1830-as másolat már csak „*Edj érzékeny Levél*”-ként, szerző és címzett megemlítése nélkül lajstromozza. A levél ugyanis kifejezetten a levélregény-irodalom, illetve a levelezőkönyvek retorikai és tematikai jellegzetességeit hordozza.¹⁸⁰ Az alábbi részlet a levél azon tárgyasulását mutatja, amely a francia levélregényekben erőteljesen erotikus és fetisiztikus jelentést hordoz:

*„Egész utazásomba mindég a kezembe tartottam leveledet, s elérkezvén mostani szállásomra, kebelembe dugtam azt, s annak angyali íróját képzettem magamnak – az éjjel is szívem mellett háltattam – három ezer betű van abba a kevés írásba, én pedig minden betűt ezer csókkal terítettem be – gondolod-e mennyi volt az a csók? pedig még a tisztáját is sorra csókoltam, mert ott is járt az a grátiai kéz, a mellyet én bálványolok!”*¹⁸¹

¹⁷⁹ HORVÁTH Ádám, *i. m.*, 28.

¹⁸⁰ Vö. CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Levelezés*, sajtó alá rendezte és jegyzeteket írta DEBRECZENI Attila, Budapest, 1999, 498., 502.

¹⁸¹ Uo., 65., Csokonai – Vajda Juliannának, Bicske, 1797, október 21.

Sűrű történet

A levélregény poétikai meghatározásának első szakaszában, vagyis a valósághoz való viszony tanulmányozásában a *roman* etimológiai és történeti elemzésének eredményeiből indultam ki. Az irodalmon kívüliség szituációja a *roman* elnevezésben, amint fentebb már kifejtettem, tehát ab ovo jelen van, de természetesen az egyes kötetek fedőlapjai a legritkább esetben tartalmazzák ezt a gazdag jelentésű műfaji jelölést. A *roman* és a magyarrá váló *román* megnevezésekben egyaránt elhalványul az eredeti jelentés, a nem-irodalom, ehelyett kizárólagossá válik a műfajjelölés. Ezt tagadják a címben megjelenő valóságot igenlő szavak, amivel érzékelhetővé válik a XVIII. századi regény paradoxona: az irodalomhoz tartozás vágya és annak majdani megvalósulása, illetve ennek kimondott tagadása a címben, s később mindezek konvencionális játékká válása olvasó és szerző között.

Visszatekintve a francia és magyar levélregények poétikai párhuzamaira és egymástól való eltávolodásaira, világosan körvonalazódhat a magyar szövegek sajátos helyzete a XVIII–XIX. század fordulóján. Míg a francia levélregények alakulástörténete¹⁸² elvezet az irodalmon kívüli textustól az irodalmi műfajok között helyet kereső szövegig, addig a magyar nyelven megszólaló műfaj mellőzi ezt a linearitást. A rövid periódusban megjelenő szövegek némelyike nyíltan beszél saját megalkotottságáról, ugyanakkor jelen van az irodalmon kívüliség hirdetése is a paratextusokban.

Látható tehát, hogy a magyar irodalomban a levélregény (és általában a regény) alakulástörténete nem tekinthető szervesnek, amelynek oka az időbeli kiterjedtség korlátozottsága is, az a mindössze két-három évtized, amelyben kvázi szinkronikusan próbál leképeződni a műfaj történetisége. Ezért helye lehet annak a kijelentésnek, hogy a magyar levélregény az idegen nyelvű (elsősorban a francia és a német) szövegek transztextuális játékanak végpontjának, egy hosszú folyamat összegzésének tekinthető, amelyben még utoljára meghatározó jellegű az érzelmes cselekmény ötvöződése a levelek és a naplóbejegyzések egyedi narratívikájával.

¹⁸² A francia levélregény bő másfél évszázada a *Portugál levelekkel* kezdődik s a XIX. század elejére merül ki a *Julie*-utánzatokkal (pl. Madame de Staël *Delphine*-je) és travesztiákkal (pl. Choderlos de Laclos *Veszedelemes viszonyokja*).

IV. Közelítések a magyar levélregényhez 2.: történet, poétika, narratológia

Ebben a fejezetben a narratológiai elemzés irányába szeretném továbbvinni a magyar levélregények poétikai leírását, mivel a műfaj értelmezését az elbeszélés módozatainak és az ebből adódó műfaji problémáknak a részletes tanulmányozása sokban kiegészítheti. Gondolatmenetemben, értelmezve a levélregények műfajértelmező szöveghelyeit, a narratíva ismertetésével rámutatok a fragmentáltság és az egységteremtés dinamizmusára, valamint az olvasási stratégia összetettségére, majd elsősorban az egyes szám első személyben megszólaló nyelv felől közelítve a „jellemrajzhoz”, a szereplő fogalmának értelmezési lehetőségeire helyezem a hangsúlyt. Végül kísérletet teszek a szöveg által megkonstruált olvasó leírására.

beszélés és elbeszélés – avagy levél és naplóbejegyzés: megsokszorozódás és elaprózódás

narratív séma

A levélregények alapvető narrációs sémája a levelek, illetve a naplóbejegyzések sora, ami eleve feltételezi az egyes szám első személyű megszólalást. Meglehetősen rövid, prózában írott szövegek egymásutánisága építi föl a regényeket, úgy, hogy a hagyományos értelemben vett történetmondás ismételtlen megszakad. A szövegek minden darabja kettős arcú: egyrészt önálló gondolatsor, másrészt az egységek sorából kikristályosodó történet része. Az írás aktusa egyfajta ürügy az önmegeteremtésre, az érzelmek és a gondolatok kimondására. Benkő Krisztián a levél kettős arculatáról a következőképpen ír a prozopopeia XVIII–XIX. századi magyar irodalmi létesüléseit vizsgálva: „nemcsak a személyes találkozás pótlására, hanem elkerülésére is alkalmas, éppúgy szolgálhatja a világba vetettség

*élményéből adódó magány, mint a reprezentáció iránti igényt.*¹⁸³ A levél és a napló beszédmódja tehát igen közel van egymáshoz, illetve a vallomás aktusához, hiszen a szövegegységek a magány metaforái: a levél a távolság áthidalása, a jelen nem lévő, gyakran homályos körvonalú másik megszólítása vagy teljes szem elől veszítése; a naplóbejegyzés pedig az abszolút egyedüllét nyelvi leképezése.

A levélregényekben a diszkurzus az elbeszélést háttérbe utasítva, de nem megszüntetve válik a műfaj meghatározó elemévé. A *discours*¹⁸⁴ genette-i értelemben maga a nyelv (*langage*) természetes létezési formája (*mode naturel*), szubjektív megszólalás, amelyet egyedül nyelvi kritériumok határoznak meg. *Discours* ott van a legisztáiban, ahol explicit módon jelen van az én (*je*), amely elsősorban beszélője és nem *el*beszélője, mondója és nem *el*mondója a szövegnek. A *discours*-ban megszólaló beszédhelyzete lesz a legfontosabb jelentésképző fókusz (*le foyer des significations les plus importants*). A tiszta *récit* ezzel szemben objektív, az én implicit módon van benne jelen, itt nem a beszédre, hanem az általa elbeszélte *histoire*-ra, vagyis történetre helyeződik a hangsúly. A diszkurzus uralta szövegegységek darabokra szakítják a történetmondást, a beszélők váltakozása a kikristályosodó történet elaprózódását, megsokszorozódását s így hangsúlyvesztését eredményezi. Ez a szövegépítkezés meghatározó narratív jegye a levélregényeknek, ami poétikai és befogadási következményeket generál.

A francia levélregények alakulástörténetének bemutatásakor egy előző fejezetben már felvázoltam a levélregények redukált történetsemáját, amely a levélírók rendszerének bonyolultabbá válásával sem változik. A jellegzetes narrációs eljárás elvonható Kazinczy leveléből is, aki még megjelenésre váró levélregényét mutatja be röviden idősebb Ráday Gedeonnak. Bár ez az összegzés nem nevezhető kifejezetten a műfajjal együttjáró történetsema tudatos reflexiójának, mégis fontos szerepe lehet a levélregény alakulástörténetének leírásában, hogy érzékletesebbé váljon a *Portugál levelekkel* való alapvető folytonosság:

Most eggy más munkám vagyon készen nyomtatás alá. Esméri reményilem nagyságod azt a' kis Románt, a' mellyet Sonnenfelsének is mondanak lenni: Adolphs gesammelte Briefe. – Ez a' Göthe Wertherének példája szerint van írva. A' Festegetések benne patheticusok. Én ezt le-fordítottam, 's Magyarra tettem; azaz,

¹⁸³ BENKŐ Krisztián, *i. m.*, 210.

a' személyeket és a' történetet Budára hoztam által; Adolph nállam Bácsmegyei, Sophie Surányi Mantzi 's a' t. A' történet ez: Bácsmegyei Surányi Mantzival szerelemben és tsak nem jegyben van: Szentpétery Secretáriussá lesz a' L[locum] t[enentia]le Consiliumnál, meg esmerkedik Mantzival, meg kéri a' szüléitől, 's ezek a' Lyányt hozzá adják. Bácsmegyei ezenn annyira el-tsügged, hogy minekutánna egykor véletlenül véle össze-akad, beteggé lesz, 's meg-hal."¹⁸⁵

A továbbiakban a kiválasztott magyar szövegekben vizsgálom meg részletesen a fejezet elején felvetett problémát, a *discours* és a *récit* viszonyát, illetve annak következményeit.

a megnevezés újraértelmezése

Borbély Szilárd írja a *Fanni hagyományai* műfaji problémáiról, hogy „*műfaji besorolása következtében az olvasatok a regényszerű világgalkotás igényével, a lélektani következetesség, a narráció megoldottsága vagy megoldatlansága, a tér-idő szerkezet referencializálhatósága vagy szimbolikus kiterjeszhetősége stb. elvárásával közelítenek a szöveghez.*"¹⁸⁶ Ez az elfedő értelmezői stratégia lényegében az egész műfajjal kapcsolatban fennáll. Kétségtelen, hogy a korpusz mindegyike tartalmaz olyan narratív megoldásokat, amelyek a regény felé mutatnak, ám egy tüzetesebb poétikai vizsgálat a narráció, a paratextusok, illetve a műfajmeghatározó önreflexív utalások terén olvasási szokásaink megváltoztatására és poétikai kategóriáink pontosítására hívja fel a figyelmet. A paratextusok minden esetben a fragmentáltság és a szakaszokból kikristályosodó történetegész kettősségére mutatnak rá, a gyakran felbukkanó önreflexív utalások pedig sok esetben a *román* fogalmiságát hangsúlyozva a témát és nem az elbeszélésmódot, illetve nem a műfajt jelölik, vagyis lényegében egy önálló regényfogalom létezését erősítik.

A levélregények műfaji paktumából, vagyis a valóságként olvasás előírásából nyilván eleve adott a szövegek nem irodalomként történő olvasása, így elvileg a műfajról létrejövő tudatos reflexió nem lehetne jelen az egyes regényekben. Ezt a prekonceptiót egyedül a *Bácsmegyei* első kidolgozása nem igazolja, amelynek előszavában kifejezetten hangsúlyos a

¹⁸⁴ Gérard GENETTE, *Frontières du récit = Figures II.*, Paris, 1969, 61–69.

¹⁸⁵ Kazinczy Ferenc Báró id. Ráday Gedeonnak, 1788. május 19., Kazlev. I., 188–189.

¹⁸⁶ BORBÉLY Szilárd, *Műfaji minták a Fanni hagyományaiban = Studia Litteraria XXXVI.* (1998), 175.

műfajválasztás témája, sőt a tárgyalt poétikai kategóriákat a szerző a regényhez csatolt függelékben külön meg is magyarázza. A címben „*öszve-szedett*” levelek, alcímként „*Költött történet*” megjelölés szerepel, egyszerre emelve ki a szakadozottság és az egység dinamizmusát. A *Jelentésben* Kazinczy négyszer használja a *román* kifejezést, három esetben alkotására vonatkoztatva, egyszer pedig a *Siegwarttal* kapcsolatban. Magában a regény szövegében is többször előfordul a *román* szó, itt azonban már nem irodalmi kategóriaként tételeződik, hanem Bácsmegyey élettörténetének egyfajta önmeghatározó funkciójában jelenik meg, a sorsát kijelölő események bekövetkeztekor:

„*Szent-Pétery az én közben-járásom által Secretáriussá lett a' Consiliumnál, 's meg-kértte Mantzit. [...] – 's Mantzi hozzá ment. – Nem jó volna e' ez egy Románnak?* (26)¹⁸⁷

„*Szent-Pétery azon kér, hogy [...] én legyek Vőféje. Mintha a' menny' köve tsapott volna belém, mikor ezt a' kérését olvastam. Hogy a Román jól sűljön el, rá kellene állanom.*” (36)

„*Talám jól üt-ki, édes Marosym! talám el-tsendesedik hevedésem vagy két napra, 's akkor majd olyan magam' meg-győzésével, olyan el-tsendesedéssel vezetem Mantzit az Óltárhoz, a' mellyen magad is tsudálkozni fogsz. – Gróf K... ez előtt egynehány nappal ide érkezett, meg-hallotta mitsoda Románt élek, fel-hajhásztatott, 's addig kért, addig rimánykodott, hogy lehetetlen kérésének nem engednem.*”(77–78.)

Borbély Szilárd szerint a *Bácsmegyeyben* mindannyiszor „*szomorú, tragikus szerelmi történet*”¹⁸⁸ jelentésben fordul elő a *román* kifejezés, vagyis a francia terminus eredeti jelentése itt már valójában nem műfajt, hanem egy jellegzetes elbeszéléstémát és beszédmódot jelöl. A szónak ez a jelentésváltozása Magyarországon valószínűleg nem független az érzékenység rövid történetétől, hiszen a század utolsó évtizedeiben a magyarul olvasható növekvő regénymennyiség jelentős része, illetve a legnépszerűbb olvasmányok éppen ehhez az eszmetörténeti jelenséghez, illetve rokondiszkurzusaihoz¹⁸⁹ kapcsolódnak.

Műfaji önértelmezések a *Bácsmegyey*n kívül mindössze további két szövegben jelennek

¹⁸⁷ A idézetek utáni oldalszámok a *Bácsmegyey* fentebb is használt első, 1789-es kiadására utalnak.

¹⁸⁸ BORBÉLY Szilárd, *i. m.*, 176.

meg, egyébiránt éppen a érzékeny hagyományt folytató alkotásokban, a *Fanniban* és a *Két szerető szívnek történetében*.¹⁹⁰

A *Fanni' hagyományai*, az eredeti műfaji paktum szigorú betartásának eredményeképpen természetesen szintén nem regényszerűségéről beszél, viszont a Toldy Ferenc-féle szövegkiadás, amely az egy kötetbe helyezéssel, illetve a szerzői név feltüntetésével legitimálja a regényként olvasást.¹⁹¹ Éppen ezért érdemes a szöveg önértelmezését figyelembe venni, hiszen az eredeti kiadási forma többszörösen elbizonytalanítja a regényként olvasást. A szöveg eredetileg szerző és egységes cím nélkül jelenik meg három részben az Urániában. Az első szám tartalomjegyzékében *Fanni* címmel szerepel, a második számé *Fanni' Hagyományaiként* jegyzi, a harmadik száméban pedig mint a *Fanni Hagyományai' Folytatása* van jelen, itt a levelek „külön tételként”¹⁹² is olvashatók. Vagyis egyrészt háromfelé törik a szöveg, először a biografikus vonatkozású írás jelenik meg a szerkesztői előszóval, másodsor a bevezetés és *Fanni* huszónhét bejegyzése, harmadszor *Fanni* további bejegyzései illetve levelei kerülnek a folyóiratba. Másrészt a „folytatásos regény”,¹⁹³ örökös megszakítottsága és újrakezdése következtében nem tekinthető egyértelműen lezártnak, hiszen a szöveg utolsó tömbje *Fanni Hagyományai Folytatása* címmel szerepel. Bár az utolsó bejegyzés első mondata a következő: „*Utoljára teszem reád Titkaim Meghittye! Sorvadó Kezeimet -*” (279),¹⁹⁴ azért érdemes azon elgondolkodni, hogy a harmadik szám után az *Uránia* nem jelenik meg többször, így *Fanni* története nyitva marad, viszont örökre le is zárul, hiszen a létét biztosító intézmény megszűnik. A *Fanni* hagyatékát bevezető paratextus részlete lényegében pontos műfajdefiníciót ad a levélregényről, különösen az olvasó szerepének hangsúlyozásával:

„*El-szakadozott Töredékek, apró Gondolatok – de a' mellyekből egy szép Egészet öszverakhat a' – Gondolkozó.*” (179)

A *Két szerető szívnek története* is megkérdőjelezi a regény műfajába tartozást, annál is

¹⁸⁹ Itt az erkölcsstani irodalom regényekben továbbélő hagyományára gondolok, illetve a szerelmi tematika vonulatára a heroikus-gálans regény műfajában.

¹⁹⁰ A *Bácsmegyei gyötrelmeihez* alcím és előszó már nem kapcsolódik, de a levelek az első változathoz hasonlóan háromszor használják a *román* kifejezést.

¹⁹¹ *Kármán József írásai és Fanni hagyományai*, bev. és kiad. SCHEDEL [TOLDY] Ferenc, Pest, 1843

¹⁹² SZILÁGYI Márton, *i. m.*, 370.

¹⁹³ Uő., *A deKONcepciók szabadsága*, Jelenkor, 1998/7–8, 841.

¹⁹⁴ A zárójelenben szereplő oldalszámok a már idézett Szilágyi Márton-féle kiadásra utalnak a továbbiakban.

inkább, mivel a szöveg töredékes.¹⁹⁵ A cím és az alcím (*Eredeti Levelekben A' múltt Francia Háborúból*) a levélregény műfajára utal, kiemelve a mozaikszerűséget felidéző olvasás, illetve a levelek kapcsolódásából konstituálódó egység megteremtésének szükségességét. A befejezetlenség azonban a címben szereplő történet szó létjogosultságát vonja kétségbe. A levelek egyik részletében a románról történő reflexió egyúttal a szöveg önmeghatározásaként értelmezhető: „szíveinknek története hasonló egy Románhoz: a' vége még hátra vagon.” (172).¹⁹⁶ A román az érzelem szómezejéhez kapcsolódik, felvetve a tragikum lehetőségét, vagyis akárcsak a *Bácsmegeyey* esetében, itt is az elbeszélte történetet jellemzi, amely egyúttal az érzékeny hagyományhoz történő csatlakozás kiemelése. Egy másik levélben lényegében a műfajt kísérő kritikai diszkurzus rövid összefoglalása szerepel a románról, illetve a hozzá kapcsolódó olvasási szokásokról:

„Valóban, ha leányom volna, soha nem engedném néki a' Románok' olvasását. Mert valamint a' válogatott könyvek hasznosság, sőt szükségesek a' szív' 's a' lélek formálására, úgy sok és számossabb könyv éppen ártalmas, veszedelmes – kész, megorvosolhatatlan méreg a' fiatal szívnek.” (173)

A műfajjelölő paratextusok és az önmeghatározó reflexiók tehát az értelmezői hagyomány gyakorlatát módosításra készítetik. A szaggatottság és az egységteremtő törekvés dinamizmusát előtérbe állítva egy különleges, gondolatisággal telített prózai műfaj körvonalazódik a szövegekkel, amelyekben az én megteremtése és a tudat megjelenítése válik elsődleges feladattá. A tradicionális olvasatok egyoldalú, a regény horizontjából közelítő módszerei az elnevezés elfedő értelmű használatából erednek. A levélregény nevében a *regény* szó kap hangsúlyt, amely elsősorban a prózai műfaj hagyományait, illetve a jelenkori olvasói elvárásokat veszi figyelembe, a levélforma hozadéka nincs jelen az értelmezésben. Ahhoz, hogy a műfajt a szövegek által igényelt olvasási stratégiával közelítsük meg, szükséges tehát az elnevezés újraértelmezése. Ha nem is lehet egy konnotációmentes fogalmat találni a megjelöléshez, ki kell használni a megnevezés a priori kettősségét azzal, hogy a

¹⁹⁵ Fenyő István szerint a *Kesergő* és a *Boldog Szerelemmel* egyfajta történetegésként trilógiát alkotott volna e töredék (FENYŐ István, *Kisfaludy Sándor*, Budapest, 1961, 174.). A csonka alkotást először Toldy Ferenc adja ki, aki ezáltal műalkotássá teszi a lezáratlan szöveget (*Kisfaludy Sándor Hátrahagyott Munkái*, kiad. TOLDY Ferenc, Pest, 1870–1871).

¹⁹⁶ Az idézetek után szereplő számok a következő kiadás oldalszámaira utalnak: KISFALUDY Sándor, *Szép prózai művei*, szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen, 1997

regény szóról a *levélre* helyezzük a hangsúlyt. Ezt az eltolódást a levél formájából adódó narratív technika kívánja meg, amely eltér egy hagyományos értelmű történetmondástól. A fogalom használatában egyszerre kell érteni és érzékeltetni az egység és a töredezettség, az elbeszélés és a diszkurzus széttartó egységét, amellyel nem feltétlenül a regény kategóriájának átlépése, hanem a műfaj pontosítása a cél. A következő két fejezetben arra kívánok rámutatni, hogy a műfajjelölő szöveghelyeken túl miként mutatkozik meg a levélregényekben a fragmentáltság és az egész képzetének jellegzetes kettőssége.

fragmentumok halmaza?

A szövegegységekben jellemzően egy beszélő nyelve fogja össze a gondolatfolyamot, amelynek irányító szerepet betöltő fogalomcsoportja a hiány, a megfosztottság és az ott nem lét szömezeje. A levél a másik felidézésének eszköze a levélíróban, amely viszont a másik vonalainak fokozatos elmosásával, önmaga egyre mélyebb felkutatásával jár együtt, így a másiktól csak az általa feltámadó érzelmek marad, vagyis egyben a reprezentáció iránti igényről van szó.¹⁹⁷ A naplóbejegyzések pedig az abszolút magány kifejezői, itt a másikkal szólás csupán vágy marad. Mindez szükségképpen apró gondolatfoszlányokra bontja a szöveget az eseménysor háttérbe szorításával. A gondolatiság felerősödése és a feltételezett egység örökös megszakíttottsága különböző módon és mértékben valósul meg a vizsgált regényekben, ami a műfaj továbbfejlődésre vagy inkább meghaladására is enged következtetni. Ez a forma persze nem azonos módon jelenik meg az egyes szövegekben, az érzelmes levélregényekben lényegében gyakorlatilag ez válik történetkonstituáló alappá, az értekező típusban viszont a gyakorlatias cél, vagyis valamiféle tudás átadása sokszor háttérbe szorítja a levélíró személyét. A levélregények fragmentumjellege mindazonáltal műfajkonstituáló jellegzetesség mindkét típusban, amely elsősorban a hiány kifejezésének és az önmegteremtésnek lehetőségei, a paratextusok és a retorikai megszerkesztettség, illetve az elmélkedések irányából érthető meg.

Az érzelmes levélregény jellegzetesen szakadozott narrációs technikája és alapvető énközpontúsága különböző variációkat mutat a hiány és az önmegértés sokféleségére. Bácsmegyey mindvégig Mantzi hiányában létezik, minden megszólalásnak a szerelmes ott

¹⁹⁷ BENKŐ Krisztián, *i. m.*, 209.

nem léte lesz az alapja. A megfosztottság kiemeli az állapotszerűség dominanciáját:

„El nem tudom hitetni magammal hogy el-váltunk egymástól; pedig minden pertzentésben – minden pillantásban érzem hogy nem vagy itt, – hogy én nem vagyok melletted.” (1)

A Marosyval való levelezés célja viszont a papíron történő önmegértés lesz:

„Én nem lehetek-el panaszkodás nélkül; [...] panaszim' hallgattatásával kínozlak, hogy szívem' leg-kissebb szennyvedésit is elidbe terjesztem.” (114-115.)

A Júlia' leveleiben a szerelmesek Ovidius száműzetéséig, vagyis a történet lezárulásáig több-kevesebb nehézséggel megküzdve titkon egymáséi lehetnek, így a levelek sokáig az egyes találkozások összekötőiként, a másik felidézésének és az öröm újraélésének lehetőségeiként működnek:

„Melly nagy vala tegnapi meg-elégedésem! Láttalak, múlattam veled – – tsak a' Szerelem szerezheti azt a' kellemetes el-ragadtatást, melly beszédidben uralkodott.”¹⁹⁸

A mély reflexió állandó jelenléte és a hiány folytonos újrafogalmazása a Fanni' hagyományaiban is a szakadozottság érzetét erősíti, annál is inkább, mivel a szöveg túlnyomó részét a naplóbejegyzések teszik ki, amelyekben a beszéd alanya, tárgya és címzettje egyazon személy: *„tulajdonképpen a napló, a folyamatos önelbeszélés az, ami a szubjektumot önmagát nyelvileg kijelentő szubjektummá teszi. A napló tehát a szubjektivitás nyelvi konstituálódásának legerősebb példája: a naplóíró szubjektum a jegyzeteken keresztül végül is csak önmagának kíván jelen lenni, önazonosságát legitimálja.”¹⁹⁹* Az önmagába forduló beszéd mégsem mozdulatlan állapotként, hanem önmagába visszatérő mozgásként értelmezhető. Fanni már az első naplóbejegyzésekben önazonossága meghatározásának lehetőségeit kutatja: *„valami hiánnyal küszködik, amelynek megnevezésére nem képes. Ezért*

¹⁹⁸ ARANKA György, *i. m.*, 14.

¹⁹⁹ KISS Attila Atilla, *Forró hideg falatok: A Fanni-féle szubjektum-generátorról = Fanni hagyományai. DEKONFERENCIA II.* szerk. ODORICS Ferenc és SZILASI László, Szeged, 1995, 81.

önmagát megkísérelti e hiány tükrében szemlélni.”²⁰⁰ A társ hiánya önmaga hiányosságaként jelenik meg:

„Ő! – talán ő betöltené a Szívem Hijjánosságát. Szeretne ő engem’, én őtet!
[...] De így – egyedül! (181)

Az önmagába zártság fokozatosan kinyílik az ötödik bejegyzéstől, Fanni odafordul egy másik szubjektumhoz, ám ez csak egy látszólagos nyílás, valójában önmegértésre törekvés:

„De talán szégyenled, – hogy nyomorúlt vagy. Jer Karjaim közzé, kedves Bóldogtalan! én is a’ vagyok!” (181)

A harmincnyolcadik szövegegységgel megtörik a naplóbejegyzések kizárólagossága. Fanni levélben szólítja meg Báró L-nét, de a megváltozott forma továbbra is önmaga megírásának eszköze marad. Az írást motiváló erőt a megszólalás égető vágyában, önmaga kimondásában jelöli meg:

„Únalmas, tudom! a’ Szerelmesek’ Tsevegése. Tűrd el az enyimet jó Lelkű Barátném. Megreped a Melyjem, ha azt ki nem üresíthetem...” (267)

A másiknak való önelbeszélés azonban fokozatosan megszűnik, Fanni ismét a napló lapjaiba zárul, újból csak önmaga megszólítására képes:

„Ne nyögj, Tündérképektől elámított Szív! Ez a’ Borzadás, a’ melly Hátamot általfutja, ez, az a’ jövendőelő Sejdítés, hogy őt’ – örökre elvesztetted.”
(278)

A *Fanni hagyományai* így a másikhoz szólás lehetetlenségét, a befelé fordulás szükségszerűségét példázza, ami az érzelmes levélregények mindegyikére érvényes lehet, hiszen az önmegteremtés folyamatában a másikhoz való fordulás nem cél, hanem az önmegértés eszköze.

²⁰⁰ SZILÁGYI Márton, *i. m.*, 377.

A *Két Szerető Szívnek Története* némileg új beszédhelyzetet teremt: a két beszélő folyamatos szerepcserével hol írja, hol olvasója a leveleknek. Ez a változó beszédhelyzet azonban méginkább szétfeszíti a regény mint olyan általában feltételezett egységét, hiszen egyszerre két szubjektum próbálja megírni önmagát a levelekben. A levél-válaszlevél alkotta konstrukcióban viszonylag nagy szerep jut a másikkal való odafordulásnak, hiszen a dialógus kialakítása a hiány legyőzésére irányuló szándék:

„Te szívemnek közepében ülsz, és benne egyedül, minden határ nélkül uralkodol; hogy elmém’ minden gondolattya, szívem’ minden érzeménye néked hódol, áldoz, tömjénez.” (149)

illetve a másikkal való azonosulás lehetősége:

„Megnyitom Maga előtt Szívemet, mert nem vélhetem, hogy szükség volna Maga előtt tartózkodnom; mert érzem, hogy lelkeink értik egymást” (132)

A másik jelenvalóvá tétele az önértelmezést célozza, melynek eredményeként a címzett alakja sokszor háttérbe szorul:

„Millyen kevés, millyen szegény az emberiélet egy részt vevő szív nélkül! – itt ülök, és gondolkodom,– sohajtok, és képzeletim mindig ugyan azon egy pontban állapodnak.” (137)

A narráció kétosztatúsága, a szöveg megszakadása és újakezdése mellett megfigyelhető egy olyan ismétlődés a levelekben, amelynek következtében fellazulnak a szövegegységek határai. A hatodik levéltől jelentkeznek azok a részletek, amelyek az egyik levélíró szövegéből kiemelve a másik levélíró szövegében idézetként szerepelnek. Ezek egyrészt részleges-literális autotextusként,²⁰¹ a szövegen belüli idézés egyik fajtájaként definiálhatók,

²⁰¹ „Az autotextualitás övezete, melyet egy szöveg önmagához való lehetséges viszonyainak összessége határol körül, két kritérium-pár összeszorásával jelölhető ki. Amint úgy határozzuk meg az autotextust, mint egy belső megkettőződést, amely literális (szigorúan szöveggként értett) vagy referenciális (fikcióként értett) dimenziójában részben vagy teljesen kettéosztja az elbeszélést (récit), a következő rácsozathoz jutunk [...] ön-idézet (részleges literális), rézümé vagy kicsinyítő tükör (teljes referenciális) és variáns (részleges referenciális).” Lucien DÄLLENBACH, *Intertextus és autotextus*, ford. BÖNUS Tibor, Helikon, 1996/1–2, 51–52.

másrészt viszont metatextusként²⁰² is értelmezhetők, hiszen a megváltozott szövegkörnyezet és a kapcsolódó reflexiók az eredeti levél értelmezését, illetve újraírását célozzák. Ez az idézéstechnika a szöveg önmagához való viszonyaként is olvasható. A levélírók a huszonnégy levélben tizenegyszer idéznek a másik leveléből, az újramondott gondolatokat magyarázva a levélírás és -olvasás aktusát modellálják:

„*«Csak két szót még, – és Maga – tellyességgel megnyúghatnék; de – emelyle-fel Magát önnön erejével – én hallgatok» Így ír maga nékem szánakozásból; de éppen ez az, a' mi Magát előttem mindenek felett irgalmatlanná teszi»* (124)

A levelek így egymás visszhangjaivá válnak, egymásba csúsznak, megkérdőjelezve ezzel önnön integritásukat. A levelek a szövegegész megbontása, a narráció elaprózódása és megsokszorozása felé billenek, a metatextuális szerepet is vállaló autotextusokkal pedig egymásba íródnak a szövegegységek.

A *tárkányi remete [A költő regénye]* már sokban előlegezi az érzelmes levélregények implicit poétikai szabályainak lebontását. Ebben a szövegben ugyanis a történetmondás már felerősödik a diszkurzussal szemben, így igazából nem beszélhetünk gondolategységek alkotta laza szövegfüzerről, mivel az elbeszélés nem másodlagos többé:

„*Tudod te azt is, ha mi ollyas valamelyikünket érdeklő történet adta elő magát, azonnal futottunk egymáshoz és nagy tűzzel elbeszéltük. Távozásunkkor is fognak történni illyesek, mivel pedig nem futhatunk egymáshoz, leveleink legyenek tudósító kuríraink.*” (207–208.)²⁰³

A szerelmeztől való elválasztottságra vonatkozó elmélkedések nem hiányoznak teljesen a levelekből, ám dominánsnak nem nevezhetők, jobbára ott fordulnak elő, ahol a történetmondás érzékeny vonatkozásai megkívánják jelenlétüket. A szerelmes elvesztése okozta hiány már nem olyan végzetes erejű, mint Bácsmegyey, Júlia vagy Fanni esetében: a

²⁰² „az az általában kommentárnak nevezett kapcsolat, amely egy szöveget ahhoz a másik szöveghez köt, amelyről beszél, de amelyet nem feltétlenül idéz. [...] Ez a par excellence kritikai kapcsolat.” Gérard GENETTE, *Transztextualitás*, Helikon 1996/1–2., 85.

²⁰³ A Lőkös István-féle kiadás oldalszámaira utalok: *Vitkovics Mihály válogatott művei*, szerk. LŐKÖS István, Budapest, 1980

megfosztottság fájdalma feloldódik, a világ rendje helyreáll:

„Másnap virradóra az én bús kedvem is virradni kezdett.” (253) „Nem ostromol már olly hatalmasan Lidim emlékezete.” (317)

A szövegegész szaggatottsága azonban itt is jelen van, ám nem a gondolatiság, hanem az eseménymondás levelekbe tördelése miatt.

Az értekező típusú levélregények fragmentumjellege még egyszerűbben érzékeltethető, hiszen ezekben a szövegekben lényegében levelenként újabb és újabb tudáskör kerül ismertetésre, amely nyilván minden esetben az adott levélregény tematikájához kapcsolódik, legyen szó utazásról idegen kultúrák bemutatásáról vagy erkölcsi tanításról. Vagyis ezek a szövegek jellemzőbben kompendium-jellegűek, a fragmentumokat természetesen a levélíró tartja össze, lényegében valamiféle praktikus tudás átadása céljából. Kónyi fordításában Kelemen pápa vallási-életviteli tanácsokat, teológiai magyarázatokat közöl levélíróinak, a Mészáros fordítása, a *Montier asszony' levelei*, sokkal célirányosabb: a levelek gyakorlatilag a kérdés–válasz szerkezetre épülve a házasság helyes megélésének vonatkozásait járják körül, középpontban természetesen a nő viselkedésének leírásával. Mikes vagy Kisfaludy szövege, illetve a névtelenül kiadott *Egy külföldön utazó magyarnak...* kevésbé didaktikus megfogalmazásai²⁰⁴ a tanítani akarás vagy a hasznosság szándékának. Az elsődleges olvasás mindhárom szöveget egyszerűen az idegen kultúrák hagyományait, szokásait bemutató olvasmányként értékelheti, epizódjellegű és anekdotázó alapszerkezettel, amely nyilván az

²⁰⁴ Mind Kónyi, mind Mészáros fordításának előszava előrevetíti az olvasandó levelek jellegét és célzatosságát: „Noha azt, a' mi jó, és a' jőzan értelemmel egygyez, a' Világ' épületire pedig hasznos, nem tsak egyedül azért kellenék kedvelleni, hogy az valamelly ditsősséggel fénylő karban valótúl származott légyen, hanem tsupán azért kellenék kedvesnek tartnai, hogy az magában jó, ámbár akárkitől vette is eredetét. (KÓNYI, i. m., 3.) „Ezen leveleket nem mindenütt az idő-forgása szerént rendeltem, hanem némellykor a' fel-váltásra-is tekintettem, úgy hogy az Olvasó az erköltsi levelek után fel-ébresztőket-is olvashasson. (KÓNYI, i. m., 17.) „Montier Ur leányának illy véletlen nyertes házasságát, melly minden reménységét fellyül haladta, örömet meg-engedte, és ezzel a' Mark-Gróf, kit othon lévő szükséges dolgai kéméltlenül Szabaudiába hívtak, mind a' Jegyesével való meg-egyesülését, mind el-menetelét sietette: Imígyen az ifjú Mark-Grófné meg-nem várhatván azt a vigasztalását, hogy az Annyát végső bútsúzásával meg-ölelhette volna, mivel idgen, és esméretlen Országba hirtelenséggel viettetett, szörnyű nyughatatlanságokat érezett szívében; mert az forgott eszében, hogy azok ellen a veszélyek ellen, emllyeknél magát környül vétettetnek lenni vélte, sehol, és senkinél se találhat bizonyosabb segítséget, hanem tsak az Annyának tanátsiban, kinek, mint meg szokott tanító Mesterének nyomdokit, és intésit kész engedelmességgel követni, gyönyörűségének, és kötelességének tartota. A' mellyekhez magát ezen ifjú Aszszonyáság tanátskérő levelei által távul léve-is olly okosan alkalmaztatta, hogy mind Férjének, mind azoknak, kik őtet esmérték, tellyes gyönyörűsége léve. (MÉSZÁROS, i. m., oldalszám nélkül)

egységes struktúra hiányának érzetét kelti.²⁰⁵ Mikes és Kisfaludy írása azonban a kényszerű külhoni élet megtapasztalásán túl sokkal inkább a tudat kalandjáról, illetve a szubjektum integritásának megőrzéséről beszél. Vagyis a valóban megtörtént, illetve a fiktív események érzékletes elősorolását gyakran elfedi az a törekvés, amely a külvilággal történő kapcsolatfenntartásra, illetve lényegében az én integritásának megőrzésére koncentráll:

„Szinte ki esett itt Virgil a’ kezemből – sokáig gondolkodtam Zaláról; és szivem azt jövendőlé, hogy ottan fog valaha tsírázni boldogságom, ha tsak a’ Párka itt el nem metszi életem’ fonalát. Ugy vagyon, – égek, és valameddig Hymen nem boldogít, égni fogok.”²⁰⁶

„annyi levelet irok kédnék, és olyan hoszu leveleket. hogy még esze teszi kéd a két kezit, és ugy fogg kérni, hogy ne irjak annyit, mert énnekem nincsen nagyobb gyönyörüségem. mint mikor kédnék irok.”²⁰⁷

A levelek által felszabdalt regények így végeredményben a velük párhuzamosan jelentkező levelezőkönyvek konstrukcióját imitálják, amelyek a levelezés antik, illetve barokk retorikai²⁰⁸ tudáshalmazát popularizálják. A XVIII. század végére az iskolai retorikaoktatás továbbviszi a levélkultúra hagyományát, viszont néhány, általam „*secrétaire*” típusúnak nevezett levelezőkönyv megjelenése azt mutatja, hogy ez a nem irodalmi műfaj a lassan szélesedő olvasóközönség számára is tudást közvetíthet. Ha belepillantunk ezekbe a levelezőkönyvekbe, rögtön láthatjuk, hogy mit is jelent a *secrétaire* és az átadható tudás. Négy valóban hétköznapi gyakorlati célú kézikönyv jelenik meg Magyarországon az érintett időszakban, az első Femer Kilián *Mindennapi közönséges és barátságos levelei*, egészen korán, 1776-ban, majd Wályi K. András *Levél írója* 1789-ben,²⁰⁹ ezután Mészáros István

²⁰⁵ Hopp Lajos elemzése például kiválóan megmutatja, hogy Mikes a *Leveleskönyv*be mozaikszerűen szőtte bele korábbi olvasmányélményeit, illetve szerteágazó tematikájú fordításainak részleteit, amelyeket lényegében a levél mint fikciós keret tart össze. Vö.: uő., *A fordító Mikes Kelemen*, Budapest, 2002, 23–71.

²⁰⁶ KISFALUDY Sándor, *Napló és Francia fogságom* = uő., i. m., 62.

²⁰⁷ MIKES Kelemen, i. m., 12–13.

²⁰⁸ A magyar levélkultúra a XVII–XVIII. század fordulóján európai színvonalon állt, nyilván elsősorban a főúri réteg körében, a családi levélgyűjtemények, levelezőkönyvek, a levélíráshoz kapcsolódó luxus berendezési tárgyak és eszközök, illetve a retorikai hagyományok alapvető iskolai szerepe mind erről tanúskodnak. Vö.: HOPP Lajos, *A magyar levélkultúra történetéből*, i. m., 504–522.

²⁰⁹ Ebben a levelezőkönyvben érvényesül pedagógiai szempontból a legerőteljesebben a levélírás megtanításának szándéka. Mivel ez a kötet kifejezetten tankönyvként, az iskolai oktatás részét képezendő levélírás útmutatójaként készült. Vö. Wályi K. András, *Az újj tanítás módja és A’ levél író*, Kassa, 1789, *Előszó*, majd 87.

1793-as *Magyar Szekretáriusa*, majd pedig Kis János 1809-ben megjelent s még további két kiadást megért *Levelezőkönyve*. A hivatalos, a köszöntő, a jogi, a kereskedelmi, illetve a családi stb. eseményekhez kapcsolódó levélminták mellett mind a négy kötetben helyet kapnak a szerelmet tárgyazóak. Vagyis itt érvényesül a XVII. századi *secrétaire*-hagyomány, amely köztudottan az 1607–1627 között megjelenő *Astrée* című pásztorregény-folyam nyomán erősödő galantériakultusz terméke. Az első ilyen típusú levelezőkönyvek az említett regényben olvasható szerelmes leveleket gyűjtötték egy kötetbe, amely fontos kézikönyvvé vált a hódításnak, illetve a szerelemről való beszéd igényes formájának. Itt érdemes hivatkozni a Báróczi Sándor fordításában 1775-ben megjelent *Erkölcsei levelekre*, amely nem a fenti magyar nyelvű példákban látott levelezőkönyvként exponálja magát, hanem erkölcsi tanításként:

*„A’ magokat kedveltető tanálmányak fel ingerlik az olvasónak vágyakodását; kimeneteleket kíványa tudni, egyedül tsak mulattságnak kedvéért gondollya olvasni, ‘s azomban a’ közziben elegyített szép erköltsi tudomány, mint az elevnitő balsamom, egészszen szívéig hat: mely koránt sem történnék, ha az iro egyedül tsak a’ jo erköltsi tudománynak mostoha elő adásában határozná meg irását.”*²¹⁰

A hasznosságelv klasszikus toposzának jelenléte mindegyik kötet esetében hangzatos, ám nem elsősorban a leginkább lényeges, sokkal jelentősebb a szerelemről való beszéd lehetőségeinek megteremtése, egy új önkifejezés nyelvének létrehozása.²¹¹ Ha a fragmentumjelleg felől próbáljuk olvasni a levélregényeket, abban az esetben is a levelezőkönyvek, illetve azok szerelmi tárgyú leveleinek hozadékát érzékelhetjük, nyilván egy kidolgozott fikciós keretbe ágyazva és történettel összekapcsolva. Mindez viszont együtt jár ebben az esetben a szubjektum önmegfogalmazásának/önmegteremtésének lehetőségével.

Az egyes levelek, illetve naplóbejegyzések kvázi önálló szöveggént olvasását az adott szöveg beszédmódnak viszonylagos egysége és lezártága mellett elősegítik bizonyos

²¹⁰ BÁRÓCZI Sándor, *i. m.*, *Előljáró beszéd*

²¹¹ Kis János levelezőkönyvnek előszavát ebből az irányból olvasva a levél mint megújuló kommunikációs forma értelmezhető: „A’ Levél semmi nem egyéb, hanem két távul lévő személyek közt bizonyos feltett tzeletről való gondolatoknak írásban tett közlése. Innen természetesen következik, hogy annak beszéd formának kell lenni, az az igen közel kell járnai a’ beszéd természetes folyamatjához.” Uő., *Legújabb megbővített és megjavított magyar és német Levelezőköyv. Vagy részszerént regulákból, részszerént példákból álló okatás*. Pest, 1816, *Első szakasz. Rövid oktatás. Miképen kellessék leveleket írni.*, 1.

paratextuális és retorikai elemek, amelyek egyébiránt természetesen a műfaj valóságpoétikájának elemei. Általánosan jellemző a levelek feladójának és címzettjének, a megírás helyének és idejének jelölései, a kezdő- és záróformulák valamiféle jelenléte. A magyar barokk levélkultúra színvonaláról mondottak után talán nem véletlen, hogy éppen Mikes *Törökországi leveleit* említem első példaként, hiszen az egyes szövegek különösen finoman alkalmazzák a levélírás szabályrendszerét. Ezt pedig elsősorban a Benkő Krisztián által kitűnően árnyalt etimológiai elemzés hozadéka mutathatja meg: a levelezés francia nyelven *correspondance*, amely egyben megfelelést, vagyis a címzett személy elvárásaihoz történő alkalmazkodást jelent.²¹² A Laclos levélregényéből, illetve a Mikestől hozott idézetek²¹³ kitűnően igazolják a levelezés–megfelelés szópár szövegszervező erejét, amely a *Veszedelemes viszonyok* esetében a bonyolult intrika alapja egyben. Mikes minden egyes levelének természetes része a címzett megszólítása, a vele történő évődés, az elbeszélte események átélésébe való bevonása, az iránta történő érdeklődés, illetve a meglehetősen változatos elköszönés. Az értekező típusú levélregények némelyikének²¹⁴ kivételével, amelyekben gyakorlatilag információközlésre korlátozódik a megnyilatkozás, jellegzetesen az érzékelhető, hogy az egyes szövegdarabok retorikai értelemben vett levélszerűsége a lehető legminimálisabbra csökkentett. Általában minden levelet a feladó és a címzett neve, valamint gyakran az írás helye és dátuma jelöli.

Az említett érzelmes és értekező típusú levélregények paratextuális ellátottsága viszont szint egyáltalán nem, illetve a minimálisra redukáltan jelentkezik *A tárkányi remete [A költő regénye]* című szövegben. Mindez nyilvánvalóan a befejezetlenség eredménye lehet, amelynek egyik valószínűsíthető oka a levélregény műfajának hosszútávú működésképtelensége. Vidényi leveleinek nagy része jelöletlen, mindössze nyolchoz tartozik valamilyen paratextus: az első négy levélhez kapcsolva az írás helye és ideje olvasható, a második négy levelet pedig már csak a megírás ideje szituálja. Vidényi leveleit ettől kezdve mindössze üres sorok választják el egymástól. Eleinte jellemző a „*Barátom!*” megszólítás, ám ez is fokozatosan elmarad. Az elköszönés viszont következetesen jelen van, leggyakrabban *Isten hozzád!*, *Élj békével!*, *Élj!*, *I.h.*, *É.b.* formában. A regény utolsó harmadában néhány levél erejéig Jani és Pali foglalják el a beszélői pozíciót, nevük a

²¹² Benkő Krisztián, *i. m.*, 209–210.

²¹³ Uo., 217., 20. lábjegyzet

²¹⁴ Ilyen például a Kónyi János-féle *XIV. Kelemen Pápának...* vagy a névtelenül megjelent *Egy külföldi magyarnak...* című szövegek.

paratextusban mindig jelölt. A regény befejező részében ismét Vidényi levelei olvashatók.²¹⁵

A többi szöveget áttekintve viszont az érzékelhető, hogy a paratextusok többnyire pontos jelenlétén kívül,²¹⁶ hogy a levelet mint olyat nem a klasszikus retorikai minta alkotja,²¹⁷ hanem első olvasatban mindössze a két paratextus közötti elhelyezkedés. Ezáltal a levelek elsősorban a hétköznapi írás és az elemi megnyilatkozás lehetőségét biztosítják. Egy másik, ennél rejtőzködőbb, de legalább ennyire jellemző a regényeket felépítő egyes levelekre az első mondatokban a címzethez való közvetlen odafordulás, illetve a címzett gondolatfolyamba történő bevonása. Mindez pedig egy irányba mutat, mégpedig az én konstituálásának, a szubjektum önmegfogalmazásának igénye felé. Vagyis a paratextusok lényegében egyszerű keretet jelentenek egyrészt az önelbeszélés vagy az értekezés örvényszerű folyamatában, illetve szituálják minden megnyilatkozás alanyát és a megszólított személyt.

Érdeemes néhány példa áttekintésével az értekező és az érzelmes levelek paratextusait, illetve retorikai megszerkesztettségét megfigyelni, ami az egyes szövegdarabok önmagukban megfogalmazható lezárságukat, függetlenségüket erősíti. Az érzelmes típus levélretorikája rendszerint nélkülözi a nyitó- és záróformulák pontos alkalmazását, jellemzőbb egy erőteljes felütés választása, amely egyfajta érzelmi kiáradás, egy jellegzetesen elégikus vagy bölcselkedő hangulatjelentés. Ez a közlési-önkifejezési vágy persze elmosza a paratextusban pontosított címzett arcát. A lezárások is mellőzik az elköszönés aktusát, lényegében a levelek vége inkább tekinthető megszakadásnak mint lezárásnak. Az alábbi példák – elsőként a kezdésekből, majd a zárásokból idézve – a különböző levélregényeket jellemző, lényegében azonos diszkurzív eljárásról tanúskodnak:

„Mantzi, én tsak róllad gondolkozhatom.” (Bácsmegyey 4.) „Nem tudom, édesem, mit írjak, olyan kínok, olyan hánykodások közt fetrengek, melynek nincs

²¹⁵ Itt érdemes utalni arra, hogy Vitkovics szövegében a *Vidényi* név használata nem következetes, a levelekben többször szerepel a *Vitkovics* név/Vitkovics neve. Feltételezhetően a következtelen névhasználathoz kapcsolódik Vidényi/Vitkovics Imrének szóló, három egymás után következő levele a szöveg befejező szakaszában. Imre neve minden előzmény nélkül bukkan fel a szövegben a Palihoz szóló levelek között, úgy, hogy sem a levelek modalitása, sem tematikája nem változik (tehát nincs semmiféle funkciója a címzett megváltozásának, mint ahogy azt például a *Bácsmegyeyben* és a *Fanniban* a történetmondás megkívánja). Valószínűsíthető tehát, hogy az *Imre* név azonos a *Pali* névvel. A névkeveredések is valószínűleg a befejezetlenség következményei.

²¹⁶ Feltűnő egyébiránt, hogy a *Két Szerető Szívnek Történetében* a levelek paratextusai kínosan pontosak, ami valószínűleg a műfaj formai konvencióinak önmegerősítő használatából, a meghaladás, az érvénytelenedés felé sodródó, de azt „beismerni” nem akaró szöveg természetéből adódik. A feladó, a címzett, a hely és az idő jelölése mellett a levelek sorszámozottak, gyakran az is kiderül, hogy hány órákor, melyik napszakban íródtak.

mása.” (Bácsmegyey 25.) „Szokatlan, új játékpiazt van körülöttem, édes Barátném!” (Fanni 263.) „Ez az Állapotom, rendkívül-való Állapot, óh de – bódlog – Állapot” (Fanni 268.) „Környülállások határozzák-meg az Embert!” (Két szerető 123.) „Menny és Pokol! Idvesség és Kárhozat!” (Két szerető 124.) „Egy óltárt építettem, mellyen te vóltál az Istenség egyedül; kívánságim és sóhajtasim a’ tömjén; és szívem az áldozat. – Oh mint szeretlek Ovid’!” (Júlia levelei 9.) „Írjak é még néked? Immár minden leveleim tsak újabb újabb okai lesznek a’ bánatnak.” (Júlia levelei 86.)

„Most a’ tessz nyomorúlttá, a’ kit én bódloggá akartam tenni.” (Bácsmegyey 65.) „Tartóztass-meg eggy omló patakot karoddal, ha meg-tudod tartóztatni.” (Bácsmegyey 81.) „Lassan jövök magamhoz; felveszem könyves Szemekkel Gesznert és olvasom, és ismét olvasom azt az elfelejthetetlen Helyet, mellyet ő olvasott, és újra sírok... Oh Barátném segélj! Most segélj Tanácsoddal Szegény Fannidon.” (Fanni 266.) „Istenem! Azért voltam é kevés Ideig boldog, hogy örökre bódogtalan legyek.” (Fanni 273.) „Vajha az egész teremtést magammal, és Magával együtt, - mint egy hangyafészket, elszórhatnám!” (Két szerető 121.) „Oh kedves Ovidiusom! Mennyibe nem került ma nékem az én hozzád való szerelmem? – Az én kétségbe esésem, és nyomorúságom határ nélkül valók!” (Júlia levelei 100.)

Ezek a szövegteremtő eljárások a *Fanni’ hagyományaiban* és a *Szigvártban*²¹⁸ a naplóbejegyzésekben is megfigyelhetők, vagyis megfordítva a következtetés irányát, a levél, a naplóhoz hasonlóan, elsősorban az önmagához szólás és az önmegértés helyszínének tekinthető.²¹⁹ A *Fanni* hagyományaiban a naplóbejegyzések egymástól vízszintes vonalakkal vannak elhatárolva, a szövegegységeken belül az egyes bekezdések között pedig egy-egy üres sor található. A formai tagoltság mellett azonban a bejegyzések retorikája is a lezárttság, a

²¹⁷ A levél eszerint a következő tartalmi és formai egységekből álló építmény: *salutatio, captatio benevolentiae, narratio, petitio, conclusio*.

²¹⁸ Valójában a *Szigvártból* idézett naplószerű részlet egy hosszú, öt dátummal ellátott, napokon keresztül írott levél, amely az idő múlását krónikaszerűen feljegyezve a szöveget író lány, Máriaanna vallomását tartalmazza érzelmeiről *Szigvárt*nak. Itt érzékelhető talán a legjobban a levél és a napló lényegi hasonlósága, amely az írást mint önmegértést tételezi az érzelmes levélregényekben.

²¹⁹ Benkő Krisztián a prozopopeia, vagyis az ‘arcadás/arcrongálás’ alakzatában látja a napló, a levél és a memoár diszkurzusának azonosságát. Uő., i. m. 206.

képszerűség érzetét erősíti, aminek kapcsán Borbély Szilárd az idill poétikáját illeszti a naplóbejegyzések mellé.²²⁰ Báró L-né megjelenéséig lényegében az ilyen idillszerű megszerkesztettség jellemzi az egyes naplóbejegyzéseket.

A paratextusok, valamint a naplóbejegyzések és a levelek bizonyos retorikus elemei, illetve alapvetően a levél funkciója (prozopopeia vagy értekezés) tehát az egyes szövegegységek lezártágát erősítik. Ezek a szöveghelyek határokként működnek, amelyek egyszerre választják el és kötik össze az egyes darabokat, a lezárás és újakezdés ciklikusságát eredményezve. A paratextusok mindemellett még azért is lényegesek, mivel megnevezik a beszélőt, hiszen „*elvileg az én-t mondó szereplőnek nincsen neve*”,²²¹ és ezt a névnélküliséget a műfaj konstituáló szövegek fikciója, a valóságként olvasás felajánlása nem tűri meg, vagy csak annyira (például nevek kezdőbetűinek említésével), amennyire lehetséges marad az adott szereplő azonosítása az olvasó számára. A fragmentáltság hangsúlyozása persze nem elsősorban az elbeszélés egységteremtő lehetőségét vonja kétségbe, inkább a forma természetéből adódó szövegszervező elemek kiemelését célozza, amely egy tágabb értelmezői horizont megnyitását eredményezheti azzal, hogy nem a regény műfajához kapcsolódó cselekmény, hanem a mindenkori megszólalás válik elsődlegessé.

A XVIII. század végén és a XIX. század elején megjelenő levelezőkönyvek, Fémer Kilián, Wályi K. András, Mészáros Ignác és Kis János alkotásai ilyen szempontból sem függetleníthetők a levélregényektől, ám mindenképpen lényeges meg lehetőségen különböző művelődés- és szerelemfelfogásuk. A barokk levélkultúrában már közismert kézikönyv típusa, ha nem is alapvető, de a levélregény műfaja szempontjából lényeges változáson megy keresztül. Egyrészt a korábbi családi levélgyűjteményekből kialakított kéziratos kötetek²²² helyett nyomtatott kiadások teszik hozzáférhetőbbé a levélkultúrát, illetve a francia nyelvű *Secrétaires*-ek helyett, amelyek szintén a század eleji főúri levelezést segítették, magyar nyelvű a példaadás.

Mind a négy kötetben egyaránt külön fejezetben szerepel a szerelmes levél, egyenként változó mennyiségű levélmintával, amelyek diszkurzusa erőteljesen érintkezik az érzelmes levélregénnyel.²²³ A levelek egy-egy szituációt ragadnak ki a férfi-nő kapcsolat köréből, az

²²⁰ A műfaj architextualitásának érvényesülését természetesen a tanulmány összefüggésbe hozza Kazinczy Gessner-fordításával, illetve a regényben szövegszerűen is idézett Gessner-idillel, ami végeredményben a szerelmi diszkurzusok azonosságát és a műfaj önértelmezését is jelenti. BORBÉLY Szilárd, *i. m.*, 178., 182.

²²¹ Roland BARTHES, *S/Z*, ford. MAHLER Zoltán Budapest, 1997, 93.

²²² HOPP Lajos, *i. m.*, 502.

²²³ Az 1793-ban megjelenő *Magyar Szekretárius a Montier asszonnyal* egy időben jelenik meg, azonos szerzőtől, az együtt értékesítésre való felhívás feltüntetésével: „*Montier Asszonynak Leveleivel együtt árútatik ez a'*

egymás után következő, de egymástól független darabok önmagukban is képesek kifejezni a bennük megfogalmazott helyzetismertetés és a levélregényekből is ismert beszédmód által a rendszerint nehézségekbe ütköző vagy éppen ellehetetlenülő kapcsolat szomorúságát. A levélregényekkel történő összeolvasásuk arra mutat, hogy mindkét szövegcsoporthoz túllép a tanító szándék klasszikus toposzán a szerelmet tematizáló nyelv kidolgozása felé. Vagyis a levelezőkönyv szemszögéből a levélregényre tekintve: ez utóbbiak diszkurzusteremtő ereje, akár a kompozíció teljességének mellőzésével egyetemben is érvényesül.

Persze nem mosható egybe a négy levelezőkönyv közönsége és a szerelmes levelek azonosságáról sem beszélhetünk. Femer 1776-os munkájának latin nyelvű előszavában fordul az olvasóhoz, vagyis eleve egy magasabb műveltségi szint elvárását írja a szövegbe. A magyar nyelvű levélminták így elsősorban az anyanyelven történő megszólalás lehetőségére adnak példát. A *Szerelmes levelek* csoportja elsősorban a házasság kérdése, a leánykérés, a szülők meggyőzésének lehetőségei köréből választ tárgyat, bár helyenként előtűnik a bensőséges érzelmek kifejezésének igénye. Wályi kötetében mindössze egy szerelmi tematikájú levél áll példaként, mégpedig a lajstromban *Sohajtozó Levélként* feltüntetve, vagyis az érzelmek megélésének, a szerelem bizonyos típusának valamiféle pontosítása jelenik meg ebben a leleményes címben.²²⁴ A példaként hozott levél lábjegyzetében a szerkesztő a következő megjegyzést teszi: „Az *ilyen stylusú Levelek ugyan már nintsenek módiban az új Román-íróknál: de sok Leánykák' zsebeiben találhatnánk még ilyeneket, ha azokat fel-hányini meg-engednék.*”²²⁵ Vagyis a regényírói gyakorlat és a hétköznapi levélírás különbségeire figyelmeztet, amelyet viszont az olvasható levélminta nem igazol.

A levelezőkönyvekben szereplő vallomásos jellegű szerelmes levelek²²⁶ túlnyomó része egyébiránt férfiak megszólalása, akik rendszerint a levélregényekből is ismert helyzetek nyomán panaszkodnak, íme néhány példa:

„*Ha lehetne, hogy szívemnek indulatját annak elevenése, és belső vólta szerint szemei eleibe terjeszhetném, bár atzél vólna-is a' Szive, rajtam meg-esne.*”

Könyv Pesten, és Budán Waingand Könyves Bóltjaiban, és Trattner Mátyás Könyvnyomatónál Pesten. Magyar Szekretárius, 453.

²²⁴ Margócsy István *Szigvárt*-tanulmányában a nehezen megszólaló érzelmes nyelv bemutatása során arra figyelmeztet, hogy ez idő tájt a *szerelm* és a *szerelmes* szavaink még a *szeretet* szavunkkal azonos jelentéstartalommal bírtak. Uő., *i. m.*, 162.

²²⁵ WÁLYI K. András, *i. m.*, 153.

²²⁶ A szépirodalmi művek jegyzékében Femer, Wályi, Mészáros és Kis kézikönyvének szerelmi tematikájú leveleit paratextusaik szerint felsorolom.

Melly nehéz legyen szeretni, és kétségesnek lenni, csak az, a' ki így szeret, és szenyved, tudja. Ez az a súly, melly alatt mint hiv rabja régen nyögök, fohászokodom, gondolkodom és iparkodom gyönyörűséges Kintsemnek kínos ügyemet egynehányszor panaszzanom. De mintha minden éltető állatok gátlásomra támadtanak volna, sem mód, sem idő, sem alkalmatosság e' szándékomnak szolgálni eddig nem akartak. (Femer 75–76.) *„Te nem gondoltál véle hogy érted epedtem; jól láttam mint szaladtál minden meg-illetődés nélkül a' többiek közzé, 's nevetted kínjaimat. Ezt érdemli é a' leg-forróbb szeretet? – Oh Kassai! Kassai! nem vólt ma te nálladnál bódogabb teremtése az Egeknek. Szív /153/ szakadva néztem a' kert-ajtón, mint sétáltál egy szép Angyal karján. Hányszor akartam utánnatok iramodni! de mit tehettem volna, ha meg-leptelek volna-is? – Juliska! Angyali szépség! ne vesd-meg szerelmemet! nézd mint eped utánnad a' leg-hívebben szerető szív. Engedd-meg hogy láthassalak, hadd vallhassam-meg előtted mennyire szeretlek én Téged.”* (Wályi 153–154.) *„Én szeretek; én félek; én kételkedem; én reménylek, és ezen egyetlen levelelmen áll életemnek vagy kezdete, vagy szomorú vége.”* (Mészáros 327.) *„Más dolgokban szabad akaratumk vagyon, de a' szeretetben az eszünk rabja az indulatnak; és mennél inkább igyekezünk vak képzéseinket helyes okokkal el-nyomni, annál több gyötrelmekbe merülünk.”* (Mészáros 328.) *„Én még sokkal nehezebben szenvedem tőlem való távollétedet, mint te az enyimet. Reménylem, hogy mihelyt lehet, ismét tudósítasz engemet állapotod felől 's csak az az egy reménység enyhítheti távollétedből származó fájdalomat.”* (Kis 88.) *„Óh melly kimondhatatlan szép és gyönyörűséges élet lehet az, midőn két egymást szerető szívek egymás örömeit édesíteni, 's egymás bajait enyhíteni tellyes tehetségek szerént igyekeznek.”* (Kis 93.)

elbeszélés teremtette egység?

Az egymástól paratextuálisan és/vagy tipográfiaailag elhatárolódó szövegegységek úgy építik föl a napló- és levélregényeket, hogy a beszélők száma és egymáshoz való viszonyuk hálózata válik meghatározóvá, jelezve a narráció megosztottságának mértékét. A napló-

és/vagy levélírók viszonyrendszere az egyes szövegdarabok időrendbe állításának felmutatásával a sovány cselekményszálú történet vázát reprezentálja. A szövegekben egy, illetve egy esetben két megszólaló nyelve uralja a beszédet, amely a történet elbeszélésében időnként elégtelenné válik, így szükség lesz idegen hangok bevonására és egyéb narrációs megoldások alkalmazására. E közbeékelődő hangok és/vagy narratív technikák erősen funkcionálisak, érvényesülésük pedig éppen szerepük lerombolását eredményezi, hiszen a történet kerek elbeszélését célozva erős zökkenéseket okoznak a narrációban, megkérdőjelezve ezzel az egységteremtés lehetőségét.

Az értekező típusú szövegek esetében evidens a történetformálás nehézsége, illetve súlytalansága és alapvetően szétszóródása, hiszen a levelek a tanítás, az információközlés folyamatát tagolják. A történet ilyenformán a végtelenségig folytatható vagy akár meg is szakítható, hiszen kifejezetten azzal a funkcióval bír, hogy témát és okot adjon az értekezés elhangzásához. Vagyis lényegében az előszóban, esetleg az első levelek egyikében az olvasó orientálása, tehát az egyes szövegdarabok szituálása végett rendszerint található egy hosszabb-rövidebb elbeszélés, amely az egész regény történetét felvázolja, indokolja a levélírás motiváltságát, valamint pontosítja a szereplők/levélírók személyét. Ez a keretnarrációnak nevezhető eljárás a *Montier asszony' leveleiben* érzékelhető a legtisztábban: a regény erkölcsnemesítő olvasatának hangsúlyozása után, az *Elől-botsátott tudósítás a következő Levelekről* címet viselő fejezet lényegében azt a fikciós keretet ismerteti, amelynek viszonylatában az elkövetkezendő levélváltás értelmezhetővé válik. A néhány oldalas elbeszélés az anya és leánya „előtörténetéről” beszél s megindokolja levelezésük motiváltságát, az anya távollétében hirtelen bekövetkezett házasság körülményeinek elbeszélésével és az anyai tanácsok elengedhetetlenségének hangsúlyozásával. A Mark-Grófné által írt első levél megerősíti ezt az alaphelyzetet a bibliai képzetkör megidézésével:

„Meg-nyugtatnám magamat, ha bízhatnék hozzá, hogy Asszony Anyám engemet e' világnak fergeteges tengerében Eszther hivatalja szerint igazgatni magának időt vehetne.

Kérem! tanítson-meg Asszony Anyám, mikép' viseljem magamat, hogy Uramnak azon szerentsés szív-adományait, mellynek tsak el-szunnyadtak, benne ismét fel ébreszszem.” (3.)

A levélváltás folyamata egységes elbeszélői modellhez igazodik, a szülői háztól távolra szakadt leány minden esetben a vele megtörtént eseményekre reflektálva kér tanácsot, azaz minden történést lényegében a szövegmodell generál. Vagyis az értekező levélregények tétje a közlési vágy felől érthető meg, amely elsősorban a tudás és az információ átadását célozza. Az érzelmes típus esetében a történetnek viszont azért nincs tétje, mert minden levélregényben ugyanazt a narratívát olvassuk. Ennek ellenére azonban a levelekből kiformalódó, a végletekig természetesen nem bonyolított eseménysor teleologikus: mindig az a cél vezérli, hogy valamiféleképpen elbeszélhetővé váljék a főszereplő tragikum, a szerelem ellehetetlenülése és a rendszerint bekövetkező halál. Ebből a szempontból érdemes egy pillanatig elidőzni Pálóczi Horváth Ádám *Fel-fedezett titokján*, hiszen ebben a regényben a vallomást tévő fiatalember szomorú történetének elbeszélését lezárva lép ki az életből. Vagyis az elbeszélés helyzete, a halálos ágyon tett vallomás színre viszi ennek a narrációs helyzetnek a korlátozottságát a korabeli regénnyel szemben támasztott történet szerkesztési normákkal szemben, amelyek végeredményben a mindentudó elbeszélő igényét írják vissza a szövegbe. Mindez a narráció szemszögéből úgy értelmezhető, hogy halála egyben önelbeszélése végét jelenti, vagyis a vele megtörtént szomorú eseménysor értelmezhetetlenné teszi annak túlélését. Nyilván ennek a halál révén korlátozott elbeszélői pozíciónak a következményeképpen van szükség a keretes elbeszélés alkalmazására, amely lényegében egy felsőbb narrációs szintről lesz képes magyarázni, motiválttá tenni, illetve lezárni, azaz történetté formálni a szöveget.

Példaszerű egyértelmű narrációs megoldással bír a *Bácsmegyey*, amelyben az előző fejezetben fragmentumszerűnek ítélt levelek elrendezése, a fiktív szerkesztői válogató munka eredményeképpen, elbeszéli a tragikus történetet. A szöveg túlnyomórészt a címszereplő leveleit tartalmazza, a válaszlevelek rendszerint nem kapnak helyet, vagyis elsősorban a Bácsmegyey önreprezentációja a lényeges. A levelekbe tördelt beszélő három, érzelmileg más-más jelzővel illethető személynek küldi leveleit, írásmódja a címzetthez való viszonyának függvénye. A Marosyhoz írt levélmennység a szövegegész törzse, a többi levelet a történet és az egyetlen narrátor elégtelensége kívánja meg. A Mantzihoz szóló öt első levél helyzetismertető szerepű, kijelöli a levelezés egészének tematikáját: a szerelem kimondhatatlanságát és a hiány okozta szenvedést. A Marosyhoz szóló leveleket e szenvedések elmondása köti össze. A gondolatiság ereje mellett persze felfedezhetünk néhány jellegzetesen elbeszélői intenciójú, eseménymondó részletet is, ám azok szintén a levélíró

szubjektumára reflektálnak.

Előfordul, hogy Bácsmegyey egy levélen belül sokszorozza meg narrátori pozícióját, amellyel önmaga diszkurzív egységét bontja meg. Mantzihoz írott második levelében önmagát kívülről szemlélve egyfajta megosztottságban van jelen, a másikhöz való odafordulás egyszer Mantzihoz, másszor pedig saját magához szól:

„*Tegnap egy patak' partján mentem le-felé, 's veled együttl töltött bódog óráimról emlékeztem; 's el-gondoltam, miként jönnek azok ismét vissza: 's sokára ez a mérges gondolat ötlött elmémbe: hát ha Mantzit még más' karjai közt kell látnod; 's egész életedet a' szerint töltöd-el nálla nélkül, mint ezeket a' napjaidat?*
(5.)

Az egy levélen belüli narrátori megsokszorozódás nyíltabban jelentkezik ott, ahol Bácsmegyey olyan levelekből idéz, amelyek külön szövegegységként nincsenek jelen, ám a történetmondás megkívánja jelenlétüket. Ilyen például az a levél, amelyben Bácsmegyey bátyja leveléből idéz. Hatásosabb az egy levélen belüli narrátorváltás Erzsus Jászhöz írott levelének idézésével, amely *mise en abîme*-ként²²⁷ olvasható, hiszen a megidézett pár története Bácsmegyey sorsát reprezentálja ezzel a sűrítéssel:

„*Édesem! mi egymást olyan híven, olyan tisztán szerettük, 's még is ímé el van tépve az a' kötél, a' mellyel bennünket a' Szerelem öszve-kötött.*” (239)

Endrédy leveleinek beékelődése Bácsmegyey levélfolyamába szükségszerű és tisztán funkcionális, mivel egyetlen egyes szám első személyű diszkurzus nem elégséges az események fordulatainak elbeszélésére. Így helyzete a mindentudó elbeszélő pozíciójával rokonítható. Bácsmegyey levele Gróf K... Therézhez más szempontból nevezhető funkcionálisnak, a levél a történet regényszerűségének igazolását szolgálja egy szintén beteljesíthetetlen szerelem elbeszélésével. Az utolsó két levél pedig lényegében epilógusként működik, jelenlétüket szintén az egyetlen hang elégtelensége kívánja meg. Endrédy tudósítja Marosyt Bácsmegyey haláláról, a történet lezárása nem oldható meg másként. A szövegegész tagolódása, a levelek viszonylagos lezárttsága, a beszéd állandó újakezdése és befejezése,

²²⁷ Referenciális teljes autotextus, vö. 201. lábjegyzet.

valamint az eseménymondás igényelte narrátorváltás elaprózza az elbeszélés folyamatát, ugyanakkor egyértelművé teszi a kerek történetté formálás igényét, illetve az aktív olvasói szerep kijelölését, amely ennek a folyamatnak a beteljesüléséhez szükségeltetik. Hiszen a levélregény valóságpoétikája szerint egyedül az indiszkrét olvasó rendelkezik az összes levél ismeretével, az ő *voyeur* pozíciója ad lehetőséget a történet kialakításához.

A *Fanni'* hagyományaiban a napló- és a levélforma keveredése lényegében az architextuális kódokból már eleve felismerhető történet elmesélhetőségére ad lehetőséget. Fanni írásának kezdetben nincs címzettje, naplószerű bejegyzésekről lévén szó, a szövegek laza füzért alkotnak. Az egységeket az egyes szám első személyű beszélő tartja össze, akit az önmeghatározás vágya hajt. A báróné megjelenésével Fanni addigi határozatlan törekvései irányt kapnak. A tapasztalt asszony „*indukálja Fanniban a szerelem érzését, a korábban iránytalannak látszó, az emlékezésnek alávetett vágyakozásban ő mutatja ki a szerelemnek mint érzelmi reakciónak az eredendő meglétét.*”²²⁸ Fanni továbbra is önmagának ír, de tárgya konkrétabbá válik, a társ jelenléte hangsúlyt kap: a történetmondás elemei ekkor kezdenek megerősödni. Fanni fokozatosan nyitódni kezd a másik felé, ez először a naplóbejegyzésekben történik meg:

„*Mi könnyebbek azólta a' Szenvedések, hogy azokat kiönthettem.*” (185.)

E kinyílás úgy fokozódik, hogy Báró L-né szavai idézetként jelennek meg a bejegyzésekben, megbontva ezzel Fanni hangjának kizárólagosságát:

„*A' kitsinyek alusznak; Barátném Károlyának Képeére függeszti Szemét, 's lassú Sohajtással szenteli emlékezetét. «Oh barátném, [...] a' Gyötrellem és Gyönyörűség határossak, és minden szempillantásban öszve találkoznak.»*” (187.)

Ez a nyitódás abban a pillanatban válik explicitté, amikor Fanni R-czra utazik, ahonnan kilenc levelet küld bizalmasának. Egyik levelében a narráció többszörösen megbomlik. Kezdetben Fanni beszél,²²⁹ ám T-ai hamarosan átveszi az elbeszélő pozíciót, és azzal, hogy „*a férfi [...] egy szöveg felolvasásával fejezi ki érzelmeit*”²³⁰ tovább osztódik a narráció.

²²⁸ SZILÁGYI Márton, *i. m.*, 379.

²²⁹ „*Együtt hagytál minap velem; az T-ai Társaságáért elhagytam a' Tiédet...*” (264.)

²³⁰ SZILÁGYI Márton, *i. m.*, 376.

Gessner idilljeinek egyikét felolvasva T-ai „*magára vonatkoztat egy szépirodalmi textust, azaz voltaképp egy hermeneutikai aktus keretében vall magáról.*”²³¹ A legerősebb zökkenőt az elbeszélésben Gróf É-né Báró L-néhez írott levele okozza, amely pusztán funkcionális érvekkel magyarázható. Szilágyi Márton szerint „*ennek a megoldásnak – különösen narrációs szempontból – nincs pendant-ja a művön belül. Indokoltsága pedig elsősorban egy lineáris, ok-okozati lélektaniségra ügyelő történetészövés oldaláról lehet.*”²³² Mindez – egy metonimikus elbeszélés koncepció felől olvasva – Fanni elbeszélői pozíciójának erőtlenségét, valamint a napló- és levélregények önromboló narratív technikáját bizonyítja. Fanni még két levelet ír otthonról bizalmasának, megnyilatkozásai ezután fokozatosan naplójegyzeteibe zárulnak, ismét önmagának írja önmagát. Utolsó bejegyzésében, két egymást követő mondaton viszont két megszólítottja van. Az egyik az írásban megkonstruált énjeként működő napló:

„*Utoljára teszem reád Titkaim’ Meghittye! Sorvadó Kezeimet – és tsak azért, hogy véle szóllyak...*” (279.),

a másik T-ai Józsi:

„*Eggyetlenem! Midőn ezek a’ Jegyzelékek Kezeidbe jutnak, akkor már engem’ a’ híves Föld takar...*” (279.)

Mivel az epilógus elmondására Fanni hangja eleve elégtelen, a történet lezárását más hivatott elbeszélni. A szokványos történetek linearitását és a *Bácsmegyey* megoldását elkerülve itt a T-ai által az Urániába beküldött biográfia legendás mondata²³³ tartalmazza a befejezést: a szeretett férfi helyezkedik tehát narrátori pozícióba a még el sem kezdődött történet lezárásáért. A biográfia így nem kizárólag paratextusként olvasható, hiszen az elbeszélésből (és a jellemrajzból) jelentősen kiveszi a részét. Az egyetlen beszélő elégtelensége miatt tehát a *Fanni hagyományai*ban is többszörösen megbomlik a narratív egység.

Szintén sajátosan oldja meg *A Két Szerető Szívnek Története* a történetmondást, hiszen

²³¹ Uo.

²³² Uo.

²³³ „[...] *el-hervadott a’ Szeretet’ édes Melege alatt.*”

itt az osztottság már eleve adott, a cím is arra utal, hogy a regényt két beszélő diszkurzusa építi fel. A huszonhét levélből tizenkettőnek Liza, tizenötnek Imre az írója, akik önmagukat folyamatosan kimondva konstruálják meg saját történetüket, amely mindig megtörik és újrakezdődik, hiszen a két szerető levelei általában egymásra következőre rendeződnek el. A szaggatottságot tovább fokozza az, hogy a levelek csak a tizenhatodik levéllel megkezdve követik egymást levél-válaszlevél láncolatában. Ezt megelőzően, gyakran a kialakult kommunikációt megzavarva következnek egymásra, ezzel fokozva helyenként a történet fordulatosságát. A lábjegyzetek tudósítják az olvasót a levelek sorsáról, közölve, hogy az adott levélhez melyik válaszlevél kapcsolódik. Ez azonban korántsem oszlatja el azt a kommunikációs zavart és a szegmentáltságot, amelyet a rendezettség hiánya okoz. Végeredményben éppen ez a kavarodás lesz az intrika alapja, hiszen az Imre szerelmi vallomását tartalmazó első levél kései megérkezése okoz egy kezdeti bonyodalmat, illetve félreértést a kapcsolat kialakulásában.

Ha az érzelmek beteljesedését és kölcsönösségét végpontnak tekintjük a metonimikus elbeszélés jellemezte regényszerűség szempontjából, akkor a *Két Szerető Szívnek Történetében* az epilógus már az ötödik levéltől jelen van. Így a további huszonkét levélben már csak az újramondás kap helyet, minden szövegegység a szerelem kimondásának dokumentumává válik, azaz a történetszerűség ettől kezdve véglegesen háttérbe szorul. A megszólalás így mindig beszédteként értelmezhető, a kimondás, illetve a kimondás vágya lesz a kizárólagos tartalma a levélláncolatnak, amely így bárhol megszakíthatóvá válik. A huszonhetedik levéllel meg is törik ez a folyam, amely egyértelműen a folytatás lehetetlenségét példázza, hiszen az epilógus már hosszú leveleken keresztül, folyamatszerűen jelen van. A szöveg szaggatottságát tovább fokozzák az intertextusok,²³⁴ amelyek az egy levélen belüli narrációt bontják meg autonóm szövegek egymásba íródásával. Elsődleges szerepük itt a levélírók gondolatainak igényes megfogalmazása, illetve az önigazolás lehetőségének felmutatása. Az intertextusokat gyakran foglalja keretbe olyan gondolat, amely az idézett szöveg szerzőjét is megnevezve a levélíró lelkiállapotára reflektál. Olykor viszont olyan tökéletes a beleolvadás, hogy az idézet keveredik a levélíró szavaival:

„*As-tu pu, dis Julie*» mondá St: *Preux, as-tu pu, dis Élise, mondom én «as-*

²³⁴ „Az intertextualitást én a magam részéről – kétségkívül korlátozó módon – két vagy több szöveg együttes jelenlétéből fakadó kapcsolatként, azaz – eidetikusan és leggyakrabban – egy szövegnek egy másik szövegben való tényleges jelenléteként határozom meg.” Gérard GENETTE, *i. m.*, 82–83.

tu pu renoncer pour jamais? – Non, non, ce tendre coeur m' aime; je le sais bien: malgré le sort, malgré lui-même, il m'aimera jusqu'au tombeau» [Képes voltál, mondd Julie, mondd St: Preux, képes voltál, mondd Élise, mondám én, képes voltál örökre lemondani? – Nem, nem, e lány szív szeret engem; jól tudom: a sors ellenére, ő maga ellenére, a sírig szeretni fogom. (Kisfaludy betoldását kurziváltam.)] (175)

A narrációs nehézségek ellenére a regény háttérben felsejlik a Kisfaludy-életmű korai szakaszának alaptörekvése, a *Himfy' szerelmei* versesköteteinek, a *Kesergő* és a *Boldog szerelem* egységéből kikerekedő történet, amely a reménytelen szerelem kilátástalanságától a házasságban való megnyugvás epilógusáig vezet. A Csokonai által *poétai románnak* nevezett *Himfy* narratívájától tehát egyáltalán nem független a töredékben maradt levélregény cselekményvezetése, ami természetesen a *Két szerető* regényszerűségét erősíti.²³⁵

Az érzelmes levélregény hagyományának megbomlása a történet alakításában is megmutatkozik Vitkovics Mihály *A tárkányi remete [A költő regénye]* című töredékes levélregényében. A narráció elaprózódása itt még erőteljesebb, a történet öt levélíró nyomán próbál kikerekedni. A narrátori pozíció kezdetben, közel hatvan levél láncolatában Vidényi privilégiuma, címzettje egy bizonyos Pali, aki a levelezés fikciója szerint válaszol is barátjának, ám e levelek csak utalás formájában vannak jelen. A szövegegységek a beszélő változatlansága következtében egybemosódnak, amit a már említett paratextuális hiány is elősegít. Ez az egységes narrátori pozíció azonban két esetben megtörik Lidi leveleinek közbeékelődésével. Ezt a váltást az érzékeny történet nyomatékosítása ösztönzi:

„Lidi, az a hitszegőnek látszott Lidi, barátodat visszakívánja. Öriülj és olvasd ezt: Vidényi! [...] A te eltévelyodott Lidid.” (261-262.)

A regény legnagyobb zökkenést okozó narrátorváltása Vidényi leveleinek ideiglenes megszakadásával következik be. Itt veszi kezdetét Jani és Pali levelezése. Vidényi hangjának kizárólagossága az események fordulatosságának érzékeltetése miatt szűnik meg, mivel a történet teljességének bemutatása a főszereplő cselekedeteinek külső szemmel történő

²³⁵ A versgyűjtemények narratíváiról, illetve Kisfaludy ciklusalkotási törekvéseiről lásd bővebben ONDER Csaba, *A klasszika virágai*, Debrecen, 2003, illetve DEBRECZENI Attila, *Kisfaludy Sándor érzékeny évtizede = Kisfaludy Sándor, i. m.* 211–225.

láttatása csak erről a – lényegében – metaszintről lehetséges. De Jani és Pali levelezése után visszatér Vidényi kizárólagos narrátori pozíciója. Ezt a szövegtömböt egyszer szakítja meg egy idézetként beékelődő levél Liditől.

A történetté formálás törekvésének nyomait érzékelhetjük a kézirat tanulmányozása során, hiszen a csomó első oldalán egy néhány soros félbehagyott történetet olvashatunk, amelyet egy üres oldallal elválasztva követ Vidényi története az ismert levelekben. Amennyiben innen értelmezzük ezt a kezdőlapot, illetve ezzel együtt felidézzük a levélregények paratextus-hagyományát, az előszó funkciója, vagyis a valóságpoétika és a történetté formálás lehetősége ismerhető fel ebben a töredékben (az áthúzott szavakat < > közé tettem):

„A Eger városán felül az Éjszaki részről csoportosan emelkednek a Tárkányi <er> Bértzek; mellyeknek közepette kies völgyek terülnek. <Itt állott valaha Barkotzi A Hegyek> E hegyek’ <n> elején mingyárt állott hajdan egy felséges Kastély, mellyet istenben boldogúltt Barkotzi Ferentz Egri püspök építhetett. Előtte a nagy tó, a kissebb Halfolyamok terültek, <felol mellette> mellette a számtalan kibuzogó források, ‘s fellyebb a völgy felé a tekergő patak, melly mellett menve nagy megdűltt Kőszírtek <hajlanak> remítő <m> hajlások közt a legszebb, <mellyek> azok közül mellyet a természet kigondólhatott, völgy terjed – <Ennek> egy <részén a hegy tövében állott egy> Ennek egy részén <a hegy tövében> egy hegy ered, ennek melyében remete gúnyhó. A moh egészen be nőtte a szalmás fedelét – körülte két ágy diofa, <a e> és apró gyümölsös fák – ezt a helyet igen ritkán ember járta. Egykor egy fiatal”

A szöveget *A tárkányi remete* cím vezeti be, s bár a levelek nem közvetlenül, hanem egy üres lap közbeékelődésével következnek e félbehagyott és számtalanszor átjavított fogalmazványra, feltételezhető összetartozásuk. Ezért indokolható a Szvorényi József-féle 1879-es címadás hagyománya mellé emelni ezt a kézíratos címet, amely teljes bizonyossággal azonban nem fogadható el a levelek paratextusaként. A választott olvasási stratégia tehát nyitott és/vagy beteljesítetlen marad a befejezetlenség miatt. Ráadásul *A tárkányi remete* [A költő regénye] narrációja – vagyis a történet egységének esélye – szintén többszörösen megosztott, a narrátori pozíció itt is a történetmondáshoz igazodva sokszorozódik meg.

Mindez pedig elaprózza a történetmondást, annál is inkább, mivel a megszakadások jól elhatárolható tömbökre osztják a szöveget. Ráadásul e nagyobb darabok egységképzete is megkérdőjeleződik a tömbön belüli idegen hangok közbeékelődésével.

Az értekező és az érzelmes levélregények tehát egyaránt szétszórt és elaprózott narratív technikát teremtenek meg a folyton lezáródó és újakezdődő szövegdarabok sorával. Az elbeszélés elsősorban a didaxist, illetve az önmegértést és az önmegteremtést, nem pedig egy fordulatos eseménysor elbeszélését célozza. Az egyéni diszkurzusok elbeszéléssé kapcsolásában a történet és a történetmondás aktusa szünet nélkül diszlokálódik, így az egyes elemek összeillesztése az olvasói feladatok körébe utalódik. Ha az olvasó elfogadja a regények fikciójának játékát, akkor bepillantást nyerhet egy par excellence intim szövegvilágba,²³⁶ amelynek így ő is aktív részesévé válik. Ugyanakkor a szövegek napló- és/vagy levélírója „*is olvasó, leplezetlenül és nyíltan, aki a következő levelet az előző [...] olvasatának a birtokában írja. Az olvasás és az írás, az olvasó és az író szerepei elmosódottan, egymást modulálva vannak jelen a szövegben.*”²³⁷ Ez az összemosódó szerepjáték a regény olvasóját is jellemzi, aki a levelek recepciójával egyrészt elfogadja az egyes szám második személyű megszólítás által felajánlott címzetti pozíciót; másrészt viszont íróvá, a történet megírójává válik azáltal, hogy a töredezett elbeszélés-technika és a diszkurzus kettősségéből cselekvő részvétellel működésbe hozza a szöveget.²³⁸

A szövegeknek a metonimikusan felépülő történet ellen dolgozó alakíttósága a műfaj narrato-poétikai jellegzetessége, amely végeredményben nem a történet elbeszélhetetlenségét, hanem annak nehézségeit jelenti. Az érzékeny levélregényekben működő narratíva különös módon még a levelek teljes önállóságát felmutató levelezőkönyvekben is működni látszik, ugyanis a szerelmi tematikát választó csoportban az adott témára írt levélhez gyakran válaszlevél kapcsolódik. A – regények szempontjából – rövid levélváltás azonban képes megmutatni az érzékeny történetek alakíttóságát, egyrészt a diszkurzus, másrészt pedig a narráció sarokpontjainak megidézésével. Báróczy Sándor kötete, amely a *levelezőkönyv* kategóriájába elsősorban erkölcsi tanítás és nem a formai példaadás szempontjából sorolandó,

²³⁶ Kiss Attila Atilla ezt a helyzetet a *Fanni hagyományai* kapcsán a következőképpen definiálja: „A szerző által kiválasztott forma, a napló és a levél nem egyszerűen a reprezentált szubjektum jelen/jelbenlétének, a szöveg autenticusságának látszatát erősíti. Sokkal fontosabb szerepe az, hogy az olvasót tulajdonképpen voyeurré, kukkolóvá teszi, bepillantást enged neki Fanni magánéletébe, belső gondolataiba.”, *i. m.*, 81.

²³⁷ BORBÉLY Szilárd, *i. m.*, 183. A levélregények klasszikus szerkezetét a francia szakirodalomban egyébként a két következő szerepcsoporttal szokás leírni, amiben a sorrendnek és az így kialakult pároknak is természetesen jelentése van: levélíró/szerkesztő/szerző – címzett/a szerkesztő által megszólított közönség/olvasó. Vö. Frédéric Calas, *i. m.*, 1996, 18.

²³⁸ Vö.: Roland BARTHES, *A műtől a szöveg felé = A szöveg öröme*, Budapest, 1988, 67–74.

két ilyen levélváltást tartalmaz, az egyik az egymástól elválasztott szerelmesek szenvedéseit, a másik az elutasított szerelmes összeomlását zárja egy történeté:

[Kléoné Czinéáshoz] „*Ha el hagyszis engemet, leg alább ne felejtkezzél el rollam egészszen. Hát annyira meg hidegleltélé én hozzám, hogy még tsak egy gondolatod sem emlékeztet a’ te Kléonédra, vagyis léányodnak vigasztalhatatlan annyára?*”

[Czinéás Kléonéhez] „*Nyughatatlanul szakasztottam fel ‘ sokszor tsokolt levlet, melynek petséttye mutotta hogy az én Kléonémtól jön. Heves vágyakodásom el nyelte szomoru értelmét; sohajtásra sohajtással felelt szivem; szemeim pedig könyveket könyvekkel viszontaglaltanak.*”

[Séréna Smirnonhoz] „*Igenis, Smirnon, háládatlant szerettsz, pirulok meg vallani, ‘s önnön magamtolis szégyellem, hogy oly nemes erkölsü, oly érdeemes embert mint magad vagy, tsak nagyra betsüllek és tiszttelek, de nem szeretek!*”

[Smirnon Sérénához] „*Leveled halálomat jelenti! O! Séréna, kívánhattzé oly áldozatot tőlem? Gondolhatodé hogy oly otso légyen szerelmem. – Én mondgyok le te rollad! Kérsz engemet, ‘s szerelmememt kísérted; a’ nemes sziv fel áldozhat valamit, azt mondod. – Ah! Ha oly drága árran kell nemes szivünek lenni, mitsoda nehéz így nemes szivünek lenni! –*”²³⁹

A *Himfy* és a *Lilla* nyomán megismert *poétai román* olvasási tapasztalata,²⁴⁰ vagyis az egyenként is élvezhető szövegdarabok történeté alakításának lehetősége működtethető a levélregény befogadásában. A következő fejezet viszont tovább bonyolítja a narratíva működtetésének nehézségeiről mondottakat, mégpedig a (történet)olvasó szövegbeírt helyeinek felkutatásával, ami újra a metonimikus elbeszélhetőség zökkenőit mutatja.

²³⁹ Báróczy Sándor, *i. m.*, 27, 32, 234, 241. Mészáros Ignác levelezőkönyvében további példáját olvashatjuk az érzékeny történetnek Gábor és Boriska levélváltásában, *i. m.*, 307–310.

²⁴⁰ Bővebben lásd: ONDER Csaba, *i. m.*, 199–206.

„Egy nap, mi ketten, egy könyvet lapozva,
olvastunk benne Lancelotto rejtett
szerelméről, nem is gondolva rosszra.
Szemet ez gyakran szememen felejtett
s arcunk az olvasásba belesápadt;
de főleg egy pont lett, ami megejtett.
Szent mosolyáról olvasván a vágnak,
mely csak egy csókra szomjazik bolondul,
ez, aki tőlem többet el se vállhat,
ajkon csókolt, remegve izgalomtul.
Igy Galeottónk lett a könyv s írója.
Aznap többet nem olvasánk azontúl.”
/Dante, *Isteni színjáték*/

lector in fabula – a rejtőzködő olvasó

az olvasó kétszer

Dante *Isteni színjáték*ában a Lancelot és Guinevra szerelmét feldolgozó középkori lovagregényre utaló passzus a művet és a szerzőjét Galeottóként jelöli, aki a könyvben a szerelmesek egymás iránti érzelmeinek közvetítőjeként szerepel. A történet okozta élmény nyomán egymásra találó Paolo és Francesca szomorú sorsának története a következő évszázadok olvasási tapasztalatának is címzett példázat az irodalmi szöveg befogadásának veszélyeiről. Az olvasóra ilyen közvetlen hatással bíró regény legendája a XVIII. század második felében kerül újra előtérbe, immár valós olvasók részvételével: a *Werther*, valamint gyorsan elterjedő fordításainak megjelenése nyomán öngyilkossági hullám söpör végig Európán.²⁴¹ A megrázóan szenvedélyes történetek iránti olvasói igény ez idő tájt már általánosan jelen van az irodalomban és, vagy éppen ezáltal a hétköznapi életben: az 1770-es évek elején többek között Rousseau is odaadóan lelkesedik egy rövid újsághírben megjelenő történet iránt.²⁴² A tudósítás egy lyoni szerelmespár tragikus haláláról számol be, akiket

²⁴¹ Vagyis az extenzív olvasás információszerzésre, illetve időtöltésre irányuló tapasztalata mellett visszatér a népi vad, népi olvasás egyik alapvető vonatkozása, vagyis a szöveg és a befogadó intenzív kapcsolata, amely itt a XVIII. században kifejezetten érzelmi síkon valósul meg. Éppen ezért nevezhető ez a recepció érzékeny vagy empatikus olvasásnak, melynek eredménye a szövegélmény intenzív behatolása a befogadó életterébe. Vö.: Roger CHARTIER, *i. m.*, Reinhard WITTMANN, *Az olvasás forradalma a 18. század végén? = Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, 305–347.

²⁴² *Littérature française, Le XVIIIe siècle, vol. II.*, 69.

szüleik tiltottak el egymástól, a jegyesek egy vidéki kápolnában vetettek véget életüknek a ruhájukhoz rózsaszínű szalaggal erősített pisztolyokkal.

A könnyfakasztó történetek az óriási táborra szert tévő érzelmes románokban, levélregényekben, memoárokból, sőt a heroidákban is helyet kapnak. Ezek az esetenként végzetes hatású, regényekben szereplő vagy legendává váló történetek felhívják a figyelmet az olvasott szövegekben rejlő mechanizmusokra, amelyek eredménye az olvasó érzelmeire tett elemi befolyás. A levélregények esetében meglehetősen feltűnő ez a törekvés, amelyet elsősorban az autodiegetikus narráció, valamint a szöveg köré teremtett fikció hangsúlyoz. Ez magától értetődően egy bizonyos olvasói magatartást rendel magához: azt a fajta naiv olvasást, amely során a befogadó valós történetnek tételezi olvasmányát, amely így alapvetően visszahat viselkedésére. Éppen ezért minden olyan értelmezésnek, amely ezt a szövegtípust kíséri, mindig számot kell vetnie az olvasóval.

Tehát az olvasó. Aki nélkül persze egyetlen értelmezés, de egyetlen irodalmi szöveg sem jöhet létre.²⁴³ Pontosabban kell tehát rögzíteni a napló- és levélregények evidenciaként kínálkozó olvasását, amelyben előrébb vihet egy olyan kitérő, amely ezt a tautologikusnak mutakozó megfogalmazást oldhatja fel. Az irodalmi szövegek interpretációjának történetét szemlélve látszólag egyszerűen megérthetjük a szerző–mű–olvasó közötti kapcsolat különböző összefüggéseinek időbeli vizsgálatával.²⁴⁴ Az autonóm irodalom három összetevőjének valamelyikét kiemelő, koronként, értelmezői koncepcióként változó mértékű megközelítési módok azonban természetesen könnyen félrevezetővé válnak, amennyiben az értelmezés kizárólagosan érvényes szemponttá teszi a választott kiindulópontot. Szerzőt, művet avagy olvasót az irodalmi elemzés origójává avatni persze nem feltétlenül az éppen érvényben lévő értelmezői diszkurzusok kényszerítő erejét követve lehetséges, hanem úgy is, hogy megpróbáljuk felismerni a szöveg által felkínált olvasásmódok egyikét.

Magától értetődőnek tűnhet, hogy mindenfajta értelmezés elsősorban az olvasó teljesítményén múlik, ugyanakkor bizonyos, hogy az interpretáció mindig a szöveg függvénye is, amennyiben az mindenképpen határokat szab a befogadásnak. A szöveg ilyesfajta korlátozó hatása természetesen mégsem feltétlenül negatív hatású, sokkal inkább felfogható

²⁴³ A napló- és levélregények kapcsán azonban mégsem annyira felesleges ez a kijelentés. A levél létében ugyanis a valakihez szólás, a szöveg elolvasásának bizonyossága definitív módon van jelen, ilyen szempontból tehát erős metaforája is irodalmi mű és befogadás történéseinek. A napló viszont eredendően nem engedi meg a megírás aktusán kívül a szöveg befogadását. Irodalmi műfajként is természetesen beleíródnak a textusokba ezek az eredeti konstituáló elemek, azonban nyilván módosult formában, magával hozva egy szélesebb körű befogadás következményeit.

²⁴⁴ Vö.: BÓKAY Antal, *Irodalomtudomány a modern és a posztmodern korban*, Budapest, 1997, 66–69.

az általa felajánlott olvasásmód egyfajta, a felfedezés utáni helyzetből visszatekintve evidens interpretációs irányként. Bizonyosan különbözik ez a felkínált értelmezési lehetőség minden egyes irodalmi szöveg esetében, de talán érvényes lehet az az elgondolás is, hogy egyes műfajokhoz, szűkebb szövegcsoporthoz szorosabban kapcsolódik egy-egy megközelítési lehetőség. A levélregények elemzése kapcsán az olvasó szerepe vagy inkább az olvasónak szánt szerep számos esetben előkerül a különböző szempontokat felvető értelmezésekben. A szövegek poétikai-narratológiai leírásakor könnyen belátható, hogy elengedhetetlen az olvasói teljesítmény formáinak körüljárása. Ezen evidenciaként jelentkező irányok mellett azonban a vizsgált szövegekben rendre előfordulnak olyan passzusok, amelyek – mintegy elidegenedve az elbeszélte történet vonalától – kizárólag a regény olvasójához, és nem a levelek címzettjéhez, illetve a személyes feljegyzéseket őrző naplóhoz szólnak. Összegyűjtésük és szerepük értelmezésének hozadéka egyértelműen a műfaj pontosabb leírásához járulhat hozzá, így persze nyilvánvaló, hogy nem függetleníthetők sem a valóságvonatkozás, sem a narráció elemzésének eredményeitől. Hiszen egyrészt a valóságvonatkozást felfüggesztő, másrészt a történet narrációját biztosító szöveghelyekről van szó.

A felvetett elemzési irány, vagyis a szövegek értelmezése az olvasó szerepének körüljárásával persze rögtön pontosításra szorul, hiszen az alábbiakban nem kifejezetten a napló- és levélregények korabeli olvasóközönségéről vagy a szövegek által igényelt olvasói teljesítményről lesz szó. Ez az olvasáspróbának is nevezhető megközelítés ennél sokkal direkter. A műfaj képviselő darabok egyikében ugyanis rendre előfordulnak olyan passzusok, amelyek figyelmesebb átolvasása arra enged következtetni, hogy azok kifejezetten a mindenkori olvasó szövegértését segítik elő. Az érzelmes levélregények egyikéről, a *Bácsmegyeiről* (illetve majd részben a *Fanniról*) van tehát szó, amelyekben a visszatérő történeteséma egyértelműségét kell biztosítani, elsősorban egy metonimikus elbeszélés egyértelműségével. A fragmentumokra bomló szöveg ezt a törekvést viszont eleve aláássa, vagyis a töredékesség olvasási tapasztalatára egyszerűsíthetjük ezeket a szövegeket. A metonimikus olvasást elősegítő részletek a szövegdarabokban lényegében észrevétlenül foglalnak helyet, hiszen az alapvetően ilyen típusú elbeszélésmódokon nevelkedő olvasó számára ezek fel sem tűnnek, azonban a műfaj poétikai leírása által igényelt mélyrehatóbb olvasás következtében elkülönülnek a szövegekben belül. Ezek a rejtőzködő részletek tehát az olvasó szövegbeli rejtekhelyei, s mint olyanok, szükségképpen redundáns passzusok, hiszen szerepük a történet érthetőségének biztosítása, egységes irodalmi művé formálása. Ezzel –

végeredményben – pedig fölül is írják azt a szerzői szándékot, amely a szöveget egy spontán, nem irodalmi alakulatként közvetíti annak az olvasónak, aki a szándék szerint hiteles történetként tételezi a textust.

Az olvasó helyzete ezáltal paradoxsá válik, hiszen egymásnak gyökeresen ellentmondó szerepekben jelenik meg a szöveg körül, sőt abba beleírva: egyrészt indiszkrét leskelődőként, aki elfogadja a felkínálkozó imitált önéletírói paktumot²⁴⁵ a nagyon személyes, publicitást elvileg kizáró történetben. Másrészt viszont egy „klasszikus” regényolvasó is bele van írva a szövegbe, aki számára szükséges a történet logikus és egyszerű megértése. Ez a kettősség viszont egy olyan feszültséget hoz létre a levélregényekben, amelynek végül az egész műfajra lesz hatása és megjelenik ezáltal annak poetológiájában is.

lineáris írás

A levélregények narratív technikájából adódóan a szövegekben mindvégig hangsúlyos a narrációs aktus jelenléte, vagyis az elbeszélte történet mellett a történet elbeszélésnek eseménye is kiemelten jelen van.²⁴⁶ A narrátor jelene és az elbeszélte történet ideje csaknem egybeesik, hiszen a levélíró vagy a naplóbejegyzések készítője a fikció szerint időről időre rögzíti a körülötte zajló eseményeket. A történet ily módon zajló bemutatása elvileg az egyéni tudat korlátai által van leszűkítve, s csak a folyamatos történés pillanatnyi állapotait, tehát egy viszonylagos jelent közvetít a narráció: a levél- vagy naplóíró azt tudja, amit az írás pillanatában érzékel és megért.²⁴⁷ Ez tartozik ugyanis hozzá a kizárólagos mindentudó

²⁴⁵ Philippe Lejeune azokat az általában autodiegetikus narrációt választó szövegeket sorolja az önéletírói/autobiografikus paktum (vagyis az olvasó felé a szöveg által implicit módon közvetített műfaji keret, értelmezési mód, sőt olvasói szerep) körébe, amelyekben a szerző, a narrátor és a szereplő személye deklaráltan identikus, az elbeszélte történet pedig ebből adódóan referenciális. Az ebbe a körbe sorolható szövegek, felvetve az irodalmiság mértékének kérdését is, elsősorban a bennük rejtőző olvasói paktum által foghatók egybe, s kevésbé a belőlük elvonható egységes műfaji kritériumok alapján. Így természetes módon nyílik meg az út a „fikciónak” nevezett alkotások felé. Philippe LEJEUNE, *Le pacte autobiographique, nouvelle édition augmentée*, Éditions du Seuil, Paris, 1996, 26–27.

²⁴⁶ Genette hívja fel a figyelmet az *elbeszélés* vagyis a *récit* összetett jelentésére, amelynek hozadéka szempontunkból éppen az általunk vizsgált műfaj szempontjából lehet érdekes. A szó egyrészt narratív közlést, vagyis egy szóbeli vagy írásbeli, eseményt közvetítő műfajt jelöl, másrészt az elbeszélte történetet, harmadrészt pedig a narráció aktusát, a történet elbeszélését. Gérard GENETTE, *Figures III.*, Paris, Éditions du Seuil, 1972, 71.

²⁴⁷ Vö.: Regina Bochenek-Franczakowa, *Le roman épistolaire à voix multiples en France de 1761 à 1782: Problèmes de forme: destinateur-destinataire*, Krakó, 1986, 32–38. A szerző egyébként az *Új Héloïse*-től a *Veszedelemes viszonyokig* megjelent francia levélregényeket elemzi kifejezetten a narrátor, a szövegbeli befogadó és az olvasó szerepeinek szempontjából. Vö. még: Dorrit COHN, *Áttetsző tudatok*, ford. CSERESNYÉS Dóra, = *Az irodalom elméletei III.*, szerk. THOMKA Beáta, Pécs, 1996. 81–193.

elbeszélői instancia megszüntetéséhez.

Ez a kvázi jelent közvetítő narráció több irányú. Ilyen lehet például az írás pillanatának referenciális és metaforikus leírása, amely kifejezetten nem-diegetikus jellemzőkkel bír. A leírás „*annak az általában elbeszélő szövegnek az összekötő eleme, amelyekben szerepel.*”²⁴⁸ A napló- és levélregényben ez az általában mellékes, sőt funkcionálisnak értelmezhető szövegtípus fontos szereppel bír: inkább a nem-diegetikus elemek azok, amelyek uralják a mű egészét. Kiválóan érzékelhető ez a technika a *Fanni hagyományai* bejegyzéseinek számottevő részében, ahol a természet leírása összekapcsolódik a lélek állapotának megmutatásával:

„Szép volt a' Reggel. A' Hajnal könnyező Szemmel költt-fel. Frissítő Szellők lehellettek. Az Illatok' Fellegei széllyel haboztak a' nedvesített Mezőkön. A' megvidított egész Teremtés mosolygott. Víg volt az én Szívem is. – Határos a' Mezőkkel, mellyek Kertünk mellett elterülnek, egy kedves Fiatalas. Az Allya puha zöld Hanttal kipárnázott, és tiszta. Az én sok reggeli Szarándokságim' Helye. Egy Könnyvvel Kezembe' lépegettem elé a' Gyönggyel kirakott Térenn, míg az Erdőtskének Bóltozatjai alá jutottam.” (182)

A *Bácsmegeyben* kevésbé jellemző a természetre való gyakori hivatkozás, de ott is megjelenik a levélíró aktuális érzéseinek közlésére:

„Nékem úgy tetszik Barátom, hogy nemsokára által-esem szenyvedésimen. Itt a' hideg ősz; 's ha a' fáról egy harasztot látok le-esni, úgy tetszik mintha az életnek egy erejét veszteném-el, – 's nem mondhatom-ki millyen kedves nékem ez a' vélekedés.” (235.)

Ugyancsak nem-diegetikusak, vagyis a levélregény természetéről beszélnek azok a passzusok is, amelyekben egy megtörtént esemény elbeszéléséből indul ki a narrátor tudatának áramlása:

„Holnapután vissza megyek Meződre; alig várom már, hogy ott legyek, mert ott senki sem háborgat: Bátyámhoz még is sok ember jár. Ugy tetszik, mintha

²⁴⁸ BAL, Mieke, *A leírás mint narráció*, ford. HUSZANAGICS Melinda = *Narratívák 2.: Történet és fikció*, szerk.

gyülni kezdeném az embereket, és az ő társaságokat?”²⁴⁹

A *Fanni’ hagyományai*ból vett példa is a kronológiájában töretlen, a megírás pillanatával szinkron elmélkedés és közel egyidejű események közlését mutatja:

*„Az Ember’ Nyomorúságai véghetetlenek! – Szegény szenvedő Barátném!
Most már el-hiszem, hogy Vég nélkül nyomorúltt vagy. Még mots-is hallom
Szavaidat, midőn Történetedet le-beszéllted.” (184)*

beszédes anakroniák

Leegyszerűsítve az mondható el tehát a levél és a napló elemi természetéből adódóan, hogy az ilyen típusú szövegek időkezelése²⁵⁰ a történetmondást vizsgálva lineáris, amelyet nyilván megerősít adott esetben a dátumozás, illetve az eseményekre való utalásban az idő múlásának explicit kifejezése.²⁵¹ Viszont, s itt térek vissza a probléma felvázolásakor már röviden körülírt problémához, ezt a linearitást a *Bácsmegeyben* a szöveg időről időre megbontják olyan szövegrészek, amelyek tehát elsősorban az olvasó rejtekhelyei. Vagyis elsősorban az olvasónak, és nem a levelek fiktív címzettjének szólnak, hiszen szerepük a történet egyértelművé tételére, vagyis egyetlen jelentés pontos fenntartására irányul, s mint ilyen, kifejezetten az érzékenység diszkurzusát hordozó levélregény-típusra jellemző eljárás. Ehhez a leggyakrabban az elbeszélés narratív anakroniákat, vagyis a történet és elbeszélése közötti sorrend megbontását alkalmazza.²⁵² Az analepszisek, azaz a már korábban bekövetkezett eseményekre történő utalások funkciója az olvasó emlékezetének megerősítése vagy akár helyettesítése lehet. A *Bácsmegeyben* a Marosyhoz szóló levelek rendre analepszisekkel terheltek, mivel elsődleges témájuk a panaszos vallomások, amelyhez viszont folyamatos igényként jelentkezik a korábban általában már elbeszélte múlt felidézése.

THOMKA Beáta, Budapest, 1998, 170.

²⁴⁹ KISFALUDY Sándor, *i. m.* hol???

²⁵⁰ Genette az *Ordre* vagyis az időrend című fejezetben tárgyalja az elbeszélő műfajokban a történet időrendjének, illetve a történetmondás időrendjének egymáshoz való viszonyát, konkordanciáját és diszkordanciáját. *i. m.* 78–79.

²⁵¹ A *Fanni’ hagyományai*ban az évszakok említése, illetve néhány dátum, a *Bácsmegeyben* és a *Két szerető szívnek történetében* következetes dátumjelölés, a *A tárkányi remetében* pedig a népi és vallási ünnepekre való folyamatos utalás erősíti a történetmondás időrendjének egybeesését a történetével.

²⁵² Gérard GENETTE, *i. m.*, 79.

Az első idézett részletben Bácsmegyey azt indokolja, hogy miért éppen Marosyhoz szólnak bizalmas levelei, a második passzus pedig a Mancival ellehetetlenülő kapcsolat tragikumát idézi újra az olvasó emlékezetébe (egyébiránt mindkét levél Marosynak van címezve):

„Nagy indiscretio az én bennem, látom én azt magam is, édes Marosym, hogy én néked, bóldog Szeretőnek, panaszlom azokat a' kínokat, mellyek szegény szívemet martzangolják. [...] Marosy, mondám gyakran ollyankor, édes Marosym! nyitva tartod é te nékem ezeket a' karjaidat ha bóldogtalan talállok lenni? Szent szívre-szorúlással esküdted te azt nékem, – 's imé most midön szerelmem' gyötrelmeit magam többé nem hordhatom, imé eszembe jut esküvésed, 's ez nyugtatja-meg szívemet, ha miattad engemet vádol.” (71–72.)

„Ó Marosy, tsak te tudod azt, mit szenvedek én. Ezer meg ezer embert látok magam körül, hogy ők munkás botorkázással szédelegnek körültem, egyedül állok e' közt az ezer meg ezer közt, 's haszontalan tekintetek körül, ha nem látok é egyet, a' ki nékem, úgy mint te, kezet nyújtson, 's a' koporsóhoz késérjen, melytől már úgy se vagyok távol. Mantzi! Mantzi! ha nékem akkor, mikor először láttalak, mikor úgy tetszett hogy fel-találtuk egymást, te el-pirúltál, én pedig mindjárt akkor ki-beszéllhetetlen szerelemmel szerettelek, 's te az után azon az estvén, egy olyan tekintettel, a' melly belső részeimen is keresztül-hatott, nékem a' szerelem' leg-első tüzes tsókját adtad, úgy hogy nékem eszem és mindenem el veszet; – ha nékem akkor Mantzi! valami jó Lélek meg-súgta volna, hogy te ezzel a' tsókkal szívembe el-ólthatatlan tüzet öntessz, a' melly éltém' virágját el-tépi, 's minden kívánságaimat utánnad való örökké tartó szomjúsággá változtatja, – borzadással fejtettem volna ki magamat karjaid közül, mintha a halál' hideg karjai öleltek volna-meg, 's szaladtam volna – szaladtam volna. – – – –” (63–65.)

Az olvasó szövegbeírása ugyanakkor az anakrónia ellenkező időirányú típusában, vagyis a prolepszisekben is rendre megtörténik. A prolepszisek lényegében anticipációk, vagyis a később bekövetkező események előzetes bemutatásai,²⁵³ azaz lényegében a történet

²⁵³ Gérard GENETTE, *i. m.*, 105. Genette elemzésében ugyanitt megállapítja, hogy ez a fajta narratív anakrónia sokkal ritkábban fordul elő a nyugati irodalomban, vagyis az európai civilizáció elbeszélő irodalmát jellegzetesen a nemtudás izgalma és a jelentés keresés fogalmai írják le. A szerző ezt a némileg elnagyolt kijelentés hamarosan pontosítja annyiban, hogy a XIX. század klasszikusként értelmezhető regényirodalma

tétjének felülírói. Ezek az anticipációk a történet szempontjából lényegében a levélíró önjellemzéseiként működnek, mivel ezek a helyek részletesen tematizálják a szöveg íróját. A *Bácsmegyey*ben ez az önmeghatározás csak a másikban való önmegértés hermeneutikai aktusán keresztül válik lehetségessé: ez a másik egyfelől önmaga megkettőzése, másfelől pedig egy hozzá hasonló léthelyzetű szubjektum. Megkettőződése tehát az önmegértés egyik lehetséges tere, de rendszerint egy proleptikus narratívában:²⁵⁴ a kívülről való önmegpillantás kimondhatóvá teszi önmagát önmaga számára. Ez egyrészt az álmaiban valósul meg, amelyeknek főszereplőjeként saját sorsát látja virtuálisan megvalósulni:

„Mantzi az Istenért! ha bé-találna tellyesedni, a' mit álmodtam! Azt álmodtam, mintha más tsókolt vólna meg, te pedig édesen mosolygottál reá, én egy hosszú fejér ruhában voltam, 's messze állottam tölled. [...] Kiáltani akartam rád, de nem vólt szavam, ebben a' rettenetes el-tsüggedésben lábadoz borúltam, 's fel-ébredtem.” (17., lásd még 225.)

A másikban való önmegértés másfelől a *Bácsmegyey*hez hasonló léthelyzetű emberek megismerésében jön létre. *Bácsmegyey* gyakran ír szerencsétlenül járt szerelmesek tragikus történetéről, amelyeken keresztül megéri életérzése végzetességét. Egy temetési menet látványa is önmeghatározása alapjává válik:

„Ma reggel egy fiatal szép lány' koporsóját vitték-el ablakom alatt [...] Te bóldog – bóldog vagy! kiálték! 's le-hallatszék kiáltásom. Te is utánna mégy. [...] Ó! el-beszéljem é, mit láttam? – Mantzit magános szobájában az el-hervadt, meghóltt Bácsmegyey felett láttam sírni.” (171-172.)

Erzsus és Jászai története és a sorsukba történő beavatkozás ösztönzi *Bácsmegyey*ben azt a végső felismerést, hogy szerelmének beteljesíthetetlensége életének megszűnését jelenti. Mindezek a prolepszisek egyben kicsinyítő tükörként is működnek, s mint ilyenek, az olvasót

nyomán rögzült koncepcióhoz köti a prolepszis kizárását. Todorovot idézve a proleptikus elbeszélést „*intrigue de prédestination*”-nak, vagyis (tudottan) eleve elrendelt cselekménynek is nevezi.

²⁵⁴ Az anticipációhoz kötődő önértelmezésen felül a tükör ad lehetőséget saját maga elmzésére, ami természetesen nincs köze a narratív anakroniához. *Bácsmegyey* a Mantzi bátyja rendezte bálban pillantja meg magát a tükörben. Önmaga felismerése döbbsent rácsodálkozással párosul: „*Véletlenül egy nagy tükörbe találtam tekinteni. Istenem! mint nem ijedtem-el! Tovább tekintetem, 's minden tükörben az én képemet – az el-hagyott, meg-utáltt kedves képet, – el-sárgúlt ortzámat, 's szemem' kétségbeesett pillantását láttam*” (56-57.)

irányítják, vagyis az ő rejtekhelyeiként értelmezendők, hiszen egyetlen értelem, vagyis az érzékeny történet teleologikumát erősítik.²⁵⁵

A *Fanni* esetében is felismerhető ez a szereplőt és az olvasót is karakterizáló narratív eljárás, ráadásul éppen az idő és egyben a történet linearitását tematizáló passzusban. Fanni saját sorsát megjósolva ebben a prolepszisben kilép a természet körforgásából, ami története céljának beteljesülését jelenti:

„Derül a' Kikelet. Elevenség és Élet terjed mindenfelé tőle. Én bennem az élető Erő Napról Napra fogy. Elestek Tetemeim, szegény Szívemet durva Héjj borította-bé... Mint repdesett másszor Tavasz' Eljöttére! A' legelső Fetske, melly mellettem elcsapongott, a' legelső Gólya, melly a' Levegőbe' evezett, édes Andalodásba hozott... A' Patsirta fennyen járó tsavargó Éneke Öröm-Hírmondó volt. A' Rózsabimbó, a' Kikirits, mellyet legelőször megláttam, örvendező Kiáltásra fakasztott. Most megrezzent a' Fetske, a' Gólya Képzelődésem' félrevezeti, és a' Messzeség, Elválás, Elreppentés Képeit támasztja fel bennem. A' Patsirta halálos Éneket dalol. A' Kikirits és a' Rózsabimbó (így sohajtok) talán a jövő Tavaszkor Síromon nyílik. – – Hová lettél gazdag Képzelődésem! a' melly akkor is gyönyörködtető valál, midőn édes Szomorúsággal árnyékoztál be! Kiapadt e' szép Folyamatod? – vagy ki zavarta meg tiszta Kristályodat? – – A' tavaszi Fellegek, mellyeket a' Magasság' Üregében a' Szellő renget, bús Árnyéket hánynak a' tsirádzó Mezőre, és széjjelszaladoznak zöld Tábláján... Mint ezek, egy Pillantatban, úgy múlik el az én Életem is. A' Múlandóság' szomorú Képei követnek itt, a' hol Lábam alatt, Fejem felett, 's körültem ezer Élet ered, és minden új Életre felkél.” (276.)

Az olvasó tehát nem csak leskelődőként, a valóság illúzióját élvezve rejtőzködik a szövegben, hanem paradox módon meg is szólítja őt a szöveg a befogadás megkönnyítse végett, ami viszont éppen a műfaji paktum érvényességét ássa alá. Elsősorban a *Bácsmegyeyben*, de voltaképpen a *Fanni*ban is felismert rejtőzködő olvasó tehát elvezet az érzékeny levélregény leírásának újabb vonatkozásaihoz, ugyanakkor továbbvisz a szereplő

²⁵⁵ Ugyanakkor érvénytelenítik is a történet tétjét, hiszen azt mindvégig kimondják, így, amint már fentebb utaltam rá, az elbeszélte történetről az elbeszélés módjára, vagyis a nyelv alakítottságára helyez(het)ik át a figyelmet.

megfogalmazhatóságának problémájához. Utóbbi ismételt sajátos elbeszélhetőséget igényel, amely az alábbiakban szintén részletes elemzést kíván meg.

A szereplő/beszélők jellemzésének lehetőségei

A levélregények narrativikáján hosszasan elidőzve indokoltá válik az a kérdés, hogy vajon e műfajjal kapcsolatban lehetséges-e a hagyományos értelemben vett, pszichológiai és fizikai szinten értelmezett szereplőfogalom alkalmazása.²⁵⁶ A levélregények sajátos narrációjukból kifolyólag megkívánják a szereplő fogalmának pontosítását. E műfaj főszereplőként értelmezhető figurái egyben a szövegek majdnem kizárólagos narrátorai, az ő nyelvük konstituálja a regényeket. Így a fontosabb szereplők, akik egyben és elsődlegesen beszélők, alapvetően egyes szám első személyű megszólalásaikon keresztül írhatók le, ezért pontosabb, ha a *szereplő* helyett bevezetjük a *szereplő/beszélő* fogalmát. Mindebből az következik, hogy elsődlegesen nyelvi jellemrajz megteremtésére van lehetőség, ami a megszólalók céljainak és a narrációs változások folyamatának végigkövetésével valósítható meg. Hangsúlyozandó a megteremtés, hiszen az arcadás aktusát az olvasónak kell elvégeznie. Az értekező levélregények narrátorai, vagyis szereplő/beszélői elsősorban tanítás folyamatán keresztül értelmezhetők, vagyis jellemzésükben elsődleges a tudás átadásának akarata, illetve *Montier Aszszony' leveleiben* a férjhez adott lány tanítványi viselkedése, ami modellálja a szövegbe írt ideális olvasói szerepet. Lényegében egyedül az érzelmes típuson belül elkülönített érzékeny levélregények szereplő/beszélői írhatók le – éppen eszmetörténeti meghatározottságukból kifolyólag – az alább kifejtendő sajátossággal, mégpedig a nyelv elégtelenségének tematizálásával.

Az eszmetörténeti vizsgálódások azt mutatják, hogy az érzékeny hőst elsősorban a hiány és a magány, illetve az ezekbe az állapotokba való eljutás határozza meg. Mindennek egy

²⁵⁶ Persze nyilván nem szerencsés ezeknek a szempontoknak alkalmazása a szereplők elemzésében egyéb regények esetében sem... Annak ellenére, hogy maga Roland Barthes is túllép a strukturalista irodalomtudomány kiáltványának tartott tanulmányának (*Introduction à l'analyse structurale des récits*, 1968) tézisein, mindenképpen megőrizhetjük annak a kijelentésének igazságát, amely szerint minden szereplő és/vagy narrátor csak papíron létező. Egy 1977-es tanulmánykötet (*Poétique du récit*, éd. par Gérard GENETTE, Tzvetan TODOROV, Paris, Seuil, 1977) Barthes írását helyezi el kezdőtanulmányként, amelyet Wolfgang Kayser írása követ, mégpedig a narratori pozíció témájában (*Qui raconte le roman?*). A dolgozat lezárása a következőképpen fogalmazza újra a Barthes-féle szereplő-definíciót: „*Mais, dès le premier mot qu' il écrit, le romancier crée un univers et celui-ci se crée par lui.*” [Az első leírt szótól kezdve a regényíró univerzumot alkot, és ez az univerzum általa válik megalkotottá.], *uo.*, 83.

olyan sajátos életérzés az alapja, amelyet a világba való vetettség létélménye teremt meg.²⁵⁷ Az érzékenység öntörvényű ideális szférája a természet romlatlan szabályrendszeréhez alkalmazkodik, a külvilág kizárását kezdeményezi.²⁵⁸ Ez az életérzés kettős következménnyel jár: az eredendő eszményi egységre való törekvés egyedül a barátságban és a szerelemben való feloldódás, a másoknak való odaadás révén válik lehetségessé, ám „*e boldogságfogalom másfelől boldogtalanságot eredményez a való világban, hiszen abban az eszmények nem otthonosak.*”²⁵⁹ E jellegzetes boldogságfilozófiának szerves részét képezi a nyelv erejének folytonos kétségbe vonása.

„A beszéd nem egyszerűen
a vágy kimondója (vagy elrejtője),
hanem sokszor a vágy tárgya maga.”
/Michel Foucault/

a nyelv elégtelensége

A narrátori pozícióban álló napló- és/vagy levélíró egyszerre alanya és tárgya saját szövegének, amellyel elsődleges célja önmaga nyelvi megteremtése. Az én önmagára irányuló kérdésfeltevése viszont szükségképpen lehetetlenné teszi az adekvát válaszadást, mivel elvileg képtelen látni azt a pontot, ahonnan gondolkodása kiindul. Így a nyelv eleve elégtelenné válik az én meghatározására, ezáltal egyik fontos funkciója ennek a képtelenségnek a kimondása lesz, amely az önmeghatározás egyik lehetősége.²⁶⁰ Bácsmegyey leveleiben meghatározó az énképzés nyelvi lehetetlensége és az erre irányuló reflektálás. A

²⁵⁷ Vö.: DEBRECZENI Attila, „Érzékenység” és „érzékeny irodalom”, It 1999/1, 12–29. és FRIED István, *Élet és irodalom a „Fanni hagyományai”-ban = Hagomány és ismeretközlés*, szerk. KOVÁCS Anna, Salgótarján, 1988, 74.

²⁵⁸ Schiller ezt a kétosztatú, erőteljesen polarizált, egyszerre virtuális és valós világegészt a következőképpen definiálja: „*Ha az ember a kultúra állapotába lépett, s ha kikezdte őt a mesterkéeltség, akkor megszűnt benne amaz érzéki harmónia, s most már csak mint morális egység, azaz egységre törekedve nyilatkozhatik meg. Érzésének és gondolkodásának összhangja, amely első állapotában megvolt, most csak ideálisan létezik. Ez az összhang már nincs meg benne, már nem életének ténye, hanem rajta kívül van mint gondolat, amelyet elsőbb meg kell valósítani.*” (Schiller válogatott esztétikai írásai, kiad. VAJDA György Mihály, Budapest, 1960, 306.)

²⁵⁹ DEBRECZENI Attila, i. m., 22–23., vö. még Robert MAUZI, *L'idée du bonheur dans la littérature et la pensée françaises au XVIIIe siècle*, Paris, 1960, *Les formes immédiates de l'existence*, 293–329., *Le mouvement et la vie de l'âme*, 432–513.

²⁶⁰ Az így kudarcot valló önértelmezési kísérlet kiütkeresései ezért kizárólag a másikban való önmegeértésben jönnek létre, egyrészt egy jelenlévő másik történetében (ezt a lehetőséget a *beszédes anakroniák* című alfejezetben már részleteztem), másrészt pedig szépirodalmi szövegek megidézésében (ez pedig a következő

szerelemben való feloldódás nem az olvasó által végigkövetett folyamat eredménye, hanem állapot, amelyben Bácsmegey az első levéltől létezik. A szerelem, mint a szereplő/beszélő meghatározó szubsztanciája szükségképpen válik kimondhatatlanná az önmagára irányuló kérdésfeltevésben, amely Bácsmegey nyelvi erejének kétségbe vonását generálja:

„Nem tudom, Édesem, mit írjak, olyan kínok, olyan hánykodások közt fetrengek, mellynek nints mássa. Sokat írnék néked, mert ezer indulatok támadnak-fel bennem; de nem találok szót, mellyel azt ki-adjam.” (25)

Bácsmegey sokszor kerül olyan fizikai állapotba, ahol nyelve rövidebb időre megszűnik működni, halála közeledtével egyre többször eljut a nyelvvesztés állapotába. Ezek a nyelvi megszűnések megakadályozzák és megszakítják az önmegteremtés folyamatát, ugyanakkor lehetőséget adnak önmagának a hiányban való szemlélésére:

„Azt mondják, hogy tegnap magamon kívül voltam! – szegények, nem akarják azt mondani, hogy nem voltam eszemen.” (97, lásd még 119)

A *Fanni hagyományai* pedig egyenesen példaszerű a nyelv elégtelenségének tematizálásában.²⁶¹ Az öndefiníáló vágy már az első bejegyzésekben megszólal:

„Valamelly édes nehéz, titkos, nem tudom melly Érzés, fekszik kifejtetlen, homályosan Melyem’ Rejtekébe!” (180)

Fanni nyelvi hiánya magánya függvénye, annak megszűnése új nyelvi helyzetet teremt: Báró L-né képes kimondani azt, amit Fanni képtelen. A másikkal való azonosulás olyan hermeneutikai folyamat lehetősége, melynek során Fanni képessé válik az önmeghatározásra:

„Vágyódásaimnak sok érthetetlen Mozgásait láttam felébredni. Sok homályos Érzéseimet egyszerre mint a’ Semmiségből előmbe toppanni...” (188)

alfejezet tárgya).

²⁶¹ Vagyis a nyelvi inadekvátság itt is a szereplő/beszélő meghatározó eleme, de a kifejezés finomságai lehetőséget adnak a szöveg posztmodern olvasatára, amelyet a deKON-csoport idézett tanulmánykötete meg is

Ám amikor Fanni vágya beteljesedni látszik, a szerelemben való feloldódásban nyelve ismét képtelen az önmagára irányuló kérdés megválaszolására, mivel a másikkal való azonosulás szükségképpen lehetetlenné teszi a másikban való önmegértést:

„A’ Gondolatok kifogytak tőlem, mert csak egy Gondolat, hatalmas mint a’ halálos Fájdalom, elfoglaló, mint a’ kívánczó Reménység, erős mint az Értz, és édes, mint a’ mennyei Gyönyörűség, egy Gondolat maradt meg nékem, és ez a’ Gondolat – Ő.” (261.) „Mi ez? – Mi a’ Szerelem? – Nem fogok hozzá Leírásához! A’ Szó, csak üres, Jelentés nélkül való Hang. [...] Szűk, néma, bádjadtt a’ Nyelv, a’ midőn gazdag, és tellyes Érzéseket kell neki magyarázni...” (268.)

A szerelem ellehetetlenülése a nyelv megszűnését vonja maga után, Fanni halála így szintén elkerülhetetlen.

A *Két Szerető Szívnek Történetében* a nyelv ereje szintén kétségessé válik akkor, amikor Imre önmagára irányuló kérdésfeltevésekkel próbálja magát a szerelemben való feloldódás állapotában megérteni. Ez a nyelvi elégtelenség rá nézve meghatározó jellegű:

„Teli meghasadásig a szívem, de nem írhatok: mert a’ legerőssebb, leghatalmassabb szó is még gyenge érzeményim’ kifejezésére.” (139.) „Minden szó nékem olly száraznak tetszik, olly üresnek, olly kevésnek, olly szegénynek.” (143.)²⁶²

Líza számára viszont nem vetődik fel kérdésként a nyelv közvetítő funkciójának érvényessége, a szerelemben való feloldódás nála más nyelvi tapasztalatban tárgyiasul. A szerelem nem individuuma határainak elmosódását, hanem önmaga megértését jelenti, tehát éppen a szerelem teszi lehetővé az önmegteremtést:

„Megnyitom maga előtt Szívemet, mert nem vélhetem, hogy szükség volna Maga előtt tartózkodnom; mert érzem, hogy lelkeink értik egymást – mert érzem

tesz, elsősorban a koraromantika, illetve Wittgenstein nyelvfilozófiájából kiindulva.

²⁶² Fried István és Borbély Szilárd vizsgálódásai arra mutatnak, hogy a nyelv erőtlenségében nem kizárólag az érzékenységben jellegzetesen felbukkanó ősi toposzról, a filozófiai távlatokat nyitó nyelvi elégtelenségről van szó, hanem Kisfaludy költői nyelvének gyengeségéről is. Vö.: FRIED István, *„Nem lelődnék neveik...” = Feltáratlan értékek a magyar irodalomban*, szerk. SZABÓ B. István, Budapest, 1994, 93–114. és BORBÉLY

hogy Szíveknek, mint a' miéink, vagy lehetetlenségek által örökre elválasztva, vagy – leg szorosabban öszve kötve, kell lenni.” (132.)

A *Két Szerető Szívnek Történetében* kétféle nyelvi tapasztalattal, vagyis kétféle önértelmező stratégiával van tehát dolgunk: az egyik a szerelemben való teljes feloldódásban önnön arcát veszíti el, amely az önmeghatározás lehetetlenségével jár együtt, a másik egy gyökeresen eltérő, pusztán a nyelv funkcionális szerepének tapasztalatában viszont képessé válik a másikban való önmegértésre anélkül, hogy elveszítené integritását. A levelezés megszakadása így szükségszerűnek mondható, mivel Imre nyelve egyértelműen az írás megszűnését eredményezi, ami az érzékeny levélregény műfajának erőtlensége, meghaladása felé is mutat. A regény disszonáns nyelvi tapasztalata így egy (meglehetősen csekély terjedelmű) korszak végének és egy műfaji újraíródás vizsgálatának is alapjává válhat.

A *tárkányi remete [A költő regénye]* című töredékben Vidényi nyelve a Lízához hasonlóan magabiztos, a szerelemben való egyesülés nála sem a végzetes feloldódást, hanem önmegértésének lehetőségét teremti meg. Vidényi leveleiben kevés az önmegértést célzó reflexió. A kifejezés nehézsége csupán egyszer jelenik meg a szövegben:

„Honnan van ez? Úgy tesznek-e mások is? Vagy csak szívgyengeségtől vagyon? Meg nem határozhatom, meg se foghatom.” (232.)

A kimondhatatlanság konstatálása itt már egyértelműen toposzként működik, nincs végzetes hatással a beszélőre. A szerelem elvesztése nem eredményez megszűnést, a nyelv biztonságával az én integritása nem vonódik kétségbe. A másik elvesztésének tragikumát, majd az ebből való kiemelkedés lehetőségét mutatja a szöveg, ami pedig már az érzékeny levélregény konvencióinak meghaladását jelenti:

„El van rabolva örömöm, boldogságom, mindenem, Lidim! Minek már az élet? [...] Most már többet írhatok. Enyhült egy kevésbé mély fájdalom.” (300.)

A szereplő/beszélőket eddig a nyelv elégtelenségének felmérésével vizsgáltam a metanyelvi szöveghelyek segítségével. A kétféle nyelvi tapasztalatban láthatóvá válik, hogy

Bácsmegyey, Fanni és Bodorfy Imre önjellemzése folytonosan a nyelv erőtlenségeként megfogalmazódó nehézségbe ütközik, mivel integritásuk a másokban való feloldódásban megszűnik. Ezzel szemben Meződy Líza és Vidényi Mihály nem szembesül a kifejezhetetlenség tragikumával, nem kérdés számukra többé önnön integritásuk, így nem is törekednek az önmeghatározásra.

bibliotheca sensifera

Akár a nyelv elégtelenségének problémájához is közvetlenül kapcsolható az a szöveguniverzum, amelynek megidézése az érzékeny levélregényekben rendszerint megtörténik. A levélírók szépirodalmi művek olvasásával érzelmeik intenzívebb átélőivé válnak, ugyanakkor erőtlen nyelvük helyébe segítségül hívott megnyilatkozásként is működtetik az idézeteket, egyben pedig a műfaj diszkurzív és genetikus kapcsolatait is felvillantják, nem is beszélve az olvasás élményének reprezentálásáról, illetve az irodalom életmintaként működéséről.²⁶³ Az „érzékeny könyvtár” három forrásból, az intertextusok, a metatextusok és az utalások rendszeréből állítható össze, amely jelenvalóvá tétel a szereplő/beszélők számára az önmegeteremtés egyik lehetősége egyben. Ez a szöveghagyomány végeredményben egy olyan kollektív tudás letéteményese, amelynek feltételezhetően az olvasó is a birtokában van,²⁶⁴ illetve ezáltal egy olvasói közösség megteremtésének lehetősége is jelen van.

A *Bácsmegyeyben* és a *Fanniban* a Petrarca-ra történő utalás a szereplő/beszélő jellemzésének eszköze. A *Bácsmegyeyben* a petrarcai szöveghagyományt Bácsmegyey állítja önértelemező kísérletében maga mellé:

²⁶³ Merteuilné az érzékeny levélregényt illető iróniától sem mentes *Veszedelmes viszonyokban* a következőképpen készül a szeretőjével való találkozásra: „Ily módon felkészülve szobalányom is mindent a helyére rak, én pedig átfutok egy fejezetet a Szófia-ból, Héloïse-nak egy levelét, La Fontaine két meséjét, hogy belélegezzem azokat a hangokat, melyeken majd szólni akarok...” Choderlos de LACLOS, *i. m.*, 38. Az olvasás itt hangsúlyossá teszi a szépirodalom szerepét a hétköznapi érintkezésben, elsősorban a szerelmi diszkurzus igényes kialakításában.

²⁶⁴ A regényekben ábrázolt olvasás aktusa egyébként is izgalmassá teszi az intertextusok tanulmányozását, hiszen ezek a szövegrészek kicsinyítő tükörként szemléltetik saját olvasási szokásainkat, vö. Randa SABRY, *Les lectures des héros de romans*, Poétique, 1993/avril, 185–204. A *Julie*-ben Paul de Man azért tartja fontosnak a levélírók állandó olvasását, mivel „alighanem a levélregény kínálja a legjobb módot az olvasás örökös szükségességének tematizálására.” *i. m.*, 260.

„*Most Petrarcha az én kedves Poétám; ő mindég velem van. Az ő panasszai el-olvasztják szívemet. Kesergő Sonnetjeivel kalandozom-bé a' mezőket és a' tserét, meg-mászom a' leg meredekebb kőszirt repedéseket is, 's mikor osztán kifáradva valami kőre dülök, 's a' Világ előttem el-alkonyodik, 's öszve-szorúltt teli szívemből a' Mantzi' neve ki-szalad, – a' kő-darabok is utánnam jajdúlnak.*” (79–80.)

Fanni biográfiájában a lány alakja Petrarca legendás szerelmi viszonyának felidézésével válik leírhatóvá:

„*Élek ezen alkalmatossággal arra a végre, hogy közöljem a világgal egy ifjú személynek életét, a kinek emlékezetét én örömet feltartanám, mivel én elmondhatom ő felőle azt, a mit Petrarca mondott Laurájáról: A világ őtet nem esmérte, valamíg véle bírt és csak azoknál esméretes, a kik itt maradtak, hogy őtet sírassák.*” (69.)

A *Fanni hagyományai*ban példaszerűen követhető végig az intertextuális önértelmező folyamat a legendás szerelmi vallomás jelenetében, amikor T-ai Józsi Gessner egyik idilljét felolvasva mondja ki érzelmeit. Így sikerül önmagát, mint szerelmes férfit megteremteni, és Fanniban is indukálni a szerelem felismerését. Az intertextus beágyazottságát mutatja az idézett szövegre való folyamatos reflektálás, a hasonló léthelyzet felismerése: (Gessner szövegét nem idézve)

„*Ha Te őt' hallanád olvasni – Életet 's Hathamosságot nyer minden Szó Szájában. Az a' Tűz – az a' jól alkalmazott Hangadás, – ehez az ő rezzegő férfiúi Szava – [...] És melly alkalmatossan választott! [...]*” (264–266.)

A *Két Szerető Szívnek Története* az érzékeny levélregények közül a leggazdagabb az intertextusokban, amelyek az olasz, a német, illetve a francia irodalom szerelmi diszkurzusát teszik átélhetővé.²⁶⁵ A legérdekesebbek azonban azok a prózai idézetek, amelyek két

²⁶⁵ A két olasz intertextus Petrarca *Canzoniere*-jéből származik. A német intertextusok mind versrészletek, nem mindegyiküknek ismeretes a forrása, a levelek írói viszont két esetben utalnak a szerzőkre, Klopstockra, illetve Kotzebue-ra. Túlnyomó többségben vannak a francia intertextusok. Az azonosított lírai idézetek XVII-XVIII.

levélregényből, Choderlos de Laclos *Veszedelemes viszonyok* (1782) és Jean-Jacques Rousseau *Julie ou la Nouvelle Héloïse* (1761) című szövegekből valók. A *Nouvelle Héloïse* mellett említjük meg *Héloïse és Abélard* történetét, amelynek részletei a számos interpretáció közül Kisfaludy levélregényében valószínűleg Colardeau Magyarországon népszerűvé vált heroida-feldolgozásából származnak. Mindannyiszor Líza említi és idézi a szöveget, olyan kontextusban, amely fényt vet az érzelmes történeteket kedvelő olvasó szokásaira is:

„Tudgya-e mit szeretnék én most leginkább olvasni? Az olyan történeteket, melyek szomorúan kezdődnek, öszve meg öszve zavarodnak, és – szerentsésen végződnek. Ma Abeilard és Héloïse’ leveleit olvastam; ott találtam ezen verseket.” (134)²⁶⁶

A *Két Szerető Szívnek Történetében* követhetjük végig a metatextuális önértelmező folyamatot.²⁶⁷ Imre és Líza leveleit több helyen átszövi a *Julie ou la Nouvelle Héloïse* szövege a műfaj és a szereplő/beszélők önmegerősítési aktusaként. A szó szerinti idézés pedig gyakran generálja az elmélyültebb továbbgondolást. Számos olyan levélrészlet található a levélregényben, ahol a metatextuális kapcsolat példaszerűen megvalósul a két szöveg között. Imre már az első levélben maga mellé állítja az *Új Héloïse* hasonló helyzetű hősét:

„mint St: Preux, ez az egyetlen szerető szív, a’ ki érzeményeit az enyimekhez hasonlíthatná valamennyire”. (119)

századi, kevésbé maradandó értékű, de a korban népszerű költők szerelmes, illetve erotikus verseiből, Mme Déshoulières, Évariste Parny és marquis de Pezay műveiből valók.

²⁶⁶ Líza itt tehát nem az érzékeny történetekből megismert tragikus befejezést keresi a történetekben, vagyis nem választott éppen a legjobban, amikor a legendás szerelmespár leveleit vette kézbe. Líza egy másik levelében ismét egy francia nyelvű, az előbb említett idézettel hasonló verselésű intertextust helyez el, s bár a forrást nem jelöli meg, feltételezhető, hogy a néhány soros idézet szintén a Colardeau-féle interpretációból származik, mivel párhuzamba állítható Dayka Gábor heroida-fordításának néhány sorával:

„Avant que le repos puisse entrer dans mon coeur;

Combien faut-il encore aimer; se repentir;

Désirer; espérer; désespérer; sentir?

Embrasser; réposser; m’arracher à moi-même,

Faire tout, excepté, d’oublier ce que j’aime.” (156)

„Míg még fel-tamadánd elmémnek nyúgodalma,

‘S erőt vész tüzemenn a’ józan ész’ hatalma:

Hányszor kell még addig remélni, vérzeni,

Szertni, lángomat szívemben fojtani:

Javallni, ‘s újjolag meg-vetni, meg- tsalódni!

Azonban egyedül kedvesemért aggódni –” (*Helois*

Abelardhoz a klastromból = Dayka Gábor versei, kiad. KOVÁCS Ferencné Ónodi Irén, Miskolc, 1993, 60–61.)

²⁶⁷ Vö. 202. lábjegyzet. Kétségkívül korlátozó módon használom itt a metatextus fogalmát, hiszen a genette-i meghatározás alapján az általam *utalásoknak* nevezett szöveghelyek is a metatextualitás körébe vonhatók. Azért különítettem így el a *Két Szerető* kapcsolódásait a *Nouvelle Héloïse*-hoz, mivel itt a szöveg egészen végigvonuló idézésről és az arra folyamatos reflektálásról van szó, amely e szöveg esetében meghatározó érvényű, hiszen egy korszakhatáron álló szöveg és egy műfaj felbomlása követhető így végig.

A nyolcadik levélben Líza a regény elolvasását megígérve fogalmazza meg franciául előzetes tudását St.-Preux-ről, amellyel lehetővé teszi a levélregényről a későbbiekben kialakuló dialógust:

„j'aimerais connaître ce fameux St: Preux, qui fut surement un prodige entre les hommes” [szeretném megismerni azt a híres Saint-Preux-t, aki bizonyosan csoda volt az emberek között] (129).

Líza a regény elolvasása után a tizedik levélben azt részletezi, hogy miként jutott hozzá a levélregényhez. A könyvet kölcsönadó férfi kérdésére a következőket válaszolja: *„én is ismerem egy St: Preux-t”* (134), amivel Imrét Rousseau férfihősével azonosítja, és ezt még egyszer megerősíti.²⁶⁸ S ha már Imre Saint-Preux-vé lépett elő, akkor Lízának Julie-hez kell hasonlítani, de ezt ő nem kívánja maradéktalanul megvalósítani:

„Je tache d'imiter ses vertus, sans approuver ses faiblesses.” [Igyekszem utánozni erényeit, anélkül, hogy gyengéit helyeselném.] (134.)

Líza tehát egy tökéletes Julie-vé kíván válni: erényekkel, de hibák nélkül, ezzel mondva ki ítéletét a francia hősnőről. Imre a tizennegyedik levélben hívja fel Líza figyelmét arra, hogy Julie az adott körülmények között nem cselekedhetett másként, mert túlzott erényessége szerelmi érzéseit nyomta volna el. Ebben a levélben Imre kilép a Saint-Preux-vel való azonosulás szerepéből, mert nem tudja megélni a francia hős sorsát:

„Csak azonn mindazonáltal nem győzők eleget csudálkozni, hogy St: Preux, az ő határ nélkül való szerelmével a szívében Júlia eránt, még élhetett akkor is, midőn Júlia már Volmárné volt, még élhetett Volmárnéval egy világban.” (148)
„St: Preux vagy erősebb férjfiú volt, mintsem én vagyok, vagy nem szeretett oly szörnyen mint én [...] legalább eszének el kellett volna menni.” (148.)

²⁶⁸ „A társaság jónak, szépnek találta feleletemet, 's ha az én St: Preux-m is úgy talállya, örvendni fogom.” (134.)

Líza válaszában mentegetőzésekre bocsátkozik, hiszen egyik oldal véleményét sem akarja elfogadni, a külvilág és a belső érzékeny szféra határán egyensúlyoz.²⁶⁹ Ezzel el is határolja magát Julie-től, nem képes a *Nouvelle Héloïse* (egyik olvasata) által felkínált érzékeny *modus vivendi*t megvalósítható életmintaként elfogadni, legalábbis ami a Saint-Preux-vel való kapcsolatot illeti. Annál inkább elismeri Julie belesimulását a külvilág törvényrendszerébe, ezzel elismerve ez utóbbi feltétlen érvényességét.²⁷⁰ Magától értetődően Saint-Preux-ről való véleménye is ebből az irányból nyer értelmet, elismerni csak azon cselekedetét tudja a hősnek, ami a külvilág erkölcsiségében elfogadható:

„*St: Preux valóban szeretetre méltó férjfiú: de ott mégis legérdeklőbb a története, midőn magát meggyőzván, szerelmét és szerencsáját feláldozza, 's még holtig híve marad Juliának.*” (164.)

Imre az utolsó levélben sem képes megérteni Saint-Preux viselkedését, amellyel Líza értékrendjét kérdőjelezi meg:

„[...] *bár mi szépen tudott légyen is St: Preux magán diadalmaskodni, ha Te másnak felesége lettél volna, hát én vagy megbolondúltam, vagy gazember, vagy Magam megváltója lettem volna. Könnyen meg van győzve az indulat a' papiroson, nem úgy a szívben.*” (183.)

A *Két Szerető Szívnek Története* tehát kettős metatextuális kapcsolatot létesít a *Nouvelle Héloïse*-zal a szereplő/beszélők nyelvi tapasztalataihoz igazodva. Az egyiket Líza képviseli: a szerelmi kapcsolat csak a külvilág fennálló rendjében értelmezhető, a szabályok áthágása végzetes következményekkel járhat, s csak a nyugodt házasság szent köteléke jelenthet helyes célt az életben, vagyis az érzékenység kritikája íródik bele megnyilatkozásaiba.²⁷¹ Imre viszont sokkal inkább az igazi érzékeny lelkek világát képviseli, számára a szerelem, a szív hatalma az egyetlen vezérlő erő, csak az elveit megőrző, tragikus sorsú érzékeny hős magatartását tudja elfogadni. S éppen ezért nem képes elismerni sem Julie, sem Saint-Preux

²⁶⁹ „*Nem vagyok én azon büszke Pávák közül való, kik a' szegény elcsábítottat minden kivétel nélkül fennyen kárhoztatták: szánom szegényeket!*” (164.)

²⁷⁰ „*Julia minden tündöklő tulajdonságai mellett, csak mint Wolmárné, mint Feleség és Anya tetszik nékem leginkább.*” (164.)

választását, a külvilágba való belépést. Ilyen szempontból válik tehát érdekessé a két szerelmes ellentétes viszonyulása a francia hősökhöz, ami egymás mellett való elbeszélésként értelmezhető. Nyilvánvaló eltérő világlátásuk és szerelemfelfogásuk, valamint egyikük következetes eltávolodása az érzékeny szférától, ami a létezésüket lehetővé tévő érzékeny műfaj érvénytelenedését kezdeményezi.

A tárkányi remete [A költő regénye] Vidényije, belehelyezkedve az irodalom kínálta azonosulási játékba, Horatiust idézi:

„Felnyitom Horácomat és első könyvének 26-dik dalját ugyanazon érzéssel, mellyet akart másokba támasztani a poéta, olvasgattam. Amint e sorokra jutottam: O, quae fontibus integris / Gandes, apricos nocte flores, / Necte meo Laminae coronam... hátul hirtelen megölel valaki.” (219-220.)

Vitkovics levélregényében a leggazdagabb az utalások rendszere, amelyek három főbb csoportba sorolhatók. Az egyik a *Fanni hagyományaira* való reflektálás, amely mind a szereplő/beszélő, mind pedig a műfaj önértelmező és önlegitimáló törekvése:

„Beburkolva alvó köpönyegembe Fanni emlékezetét forgattam. Forgattam és sírtam.” (259)²⁷²

A második csoportba a korabeli költőkre való utalások tartoznak, Csokonai, Kisfaludy Sándor és maga szerző, Vitkovics költeményeit tematizálják a levelek:

„Alig ettiük meg a pecsenyét, a Lidi anyjának jutott eszébe, hogy engemet énekelni kérjen. [...] A Szemrehányást Csokonaitúl eléneklém.” (218) *„Amikor a Csokonay énekét, Lyánka, míg ingó szerelmed tiszta szívemhez hajolt, énekeltem,*

²⁷¹ Vö. DEBRECZENI Attila, *Kisfaludy Sándor érzékeny évtizede* = KISFALUDY Sándor, *Szépprózai művek*, szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen, 1998, 222.

²⁷² Vitkovics 1813-ban szerbre fordítja a *Fanni hagyományait Spomen Milice* címen, ám átdolgozása nem mondható sikeresnek: *„Vitkovics – Kármán mintája nyomán – megalkothatta volna a szerb szentimentális regényt, amely az érzelmi lázadást bemutatva, az emberibb lét, a kultúráltabb világ földerengetésével olyanféle szerepet játszhatott volna a szerb irodalomban, mint Kazinczy Bácsmegeyje a magyarban [...] Vitkovics átültetésében logikus felépítettségétől, jól szerkesztettségétől fosztotta meg Kármán regényét, az érzelem és a ráció egyensúlyát megbontva, föllazítja az események egymásból következő sorát.”* FRIED István, *Vitkovics Mihály jelentőségéhez*, Budapest, 1973, 431, Különlenyomat a Filológiai Közlöny 1973/3–4. számából

a fiú igen felhevült.” (224.)²⁷³ „*Imrének a Himfy szerelmeit meghoztam.*” (286)
„*Az én Ivódalomat, »Mi jobb, mi vígabb«, eldúdolám.*” (218.).

A harmadik utaláscsoportotba két Kotzebue-drámára való hosszas reflektálás tartozik, amelyek a leginkább tükrözik Vidényinek az irodalmi példával való azonosulási és öngazoló vágyát. A két színházi este élményeinek összefoglalásai kicsinyítő tükörként, vagyis referenciális-teljes autotextusokként²⁷⁴ olvashatók, amelyek Vidényi életérzését tükrözik:

„*Az Embergyűlölés és a megbánás nevű drámát játszották, amelyet szerzett Kotzebue August úr. [...] Semmi poesis nem hagyott bennem oly megilletődöttséget, mint ez. [...] És hasztalan akarnak engem arról meggyőzni, hogy a különös tapasztalásoknak nincs befolyásuk a mi sorsunkba!*” (278-281.)
„*Ismét a játékszínben valék. A szegénység és nemesszívűség című Kotzebue darabját jádzották [...] Feltettem magamban, hogy e játékot elmesélem Lidimnek; leginkább a házasságról való alkudozást.*” (284.)

Az intertextusok, a metatextusok és az utalások tehát korabeli, illetve a korban megújuló érdeklődéssel kísért irodalmi alkotásokat tesznek jelenvalóvá, azonban nemcsak a szereplő/beszélők, hanem a műfaj önértelmező és önlegitimáló törekvéseiként is értelmezhetők az autonóm szövegvilágok egybemosásával. A korabeli érzékeny levélregényekből való idézés az irodalmi hagyományban való benneállásra való rámutatás, a konvencionális irodalmi hierarchia kibővítési kísérlete. Nem véletlen tehát, hogy a legtöbb intertextus a *Két Szerető Szívnek Történetében* van, hiszen ez a szöveg nagyon tudatosan kíván ragaszkodni a XIX. század elejére már meghaladottnak mutakozó konvenciókhoz. Az érzékeny levélregény szereplő/beszélőinek nyelvük felőli értelmezése a narráció elemzésének tanulságaira támaszkodik. A(z el)beszélések célja mindig a napló- és levélírók önmegértése, amely általában nyelvi nehézségekbe ütközik. A nyelv a kifejezés keresésének, más szövegvilágok megidézésének segítségével próbálja leküzdeni az erőtlenséget, Vidényi és Líza nyelvének kivételével sikertelenül. A nyelvi elégtelenség felismerése elhallgatást, Bácsmegey és Fanni esetében pedig megsemmisülést okoz.

²⁷³ Csokonainak e versei ez idő tájt még csak kéziratban léteznek, de Vitkovics ismeri azokat. Pesten többször is találkoztak 1801–1802 táján, közelebbi kapcsolatuk valószínű, vö. Fried István, *i. m.*

²⁷⁴ Vö. 201. l. ábjegyzet.

Az értekező típusú szövegek két darabjában, Mikes *Törökországi leveleiben*, illetve Kisfludy Sándor *Napló és francia fogságomjában* az érzékeny levélregények intertextuális meghatározottsága némileg hasonló tapasztalatokat rejt magában. Az intertextualitás jelentése Mikes esetében nagyon speciális: a 205. lábjegyzetben utaltam már a *Leveleskönyv* megalkotottságára, ami önmagában a barokk műveltség, a mikesi tájékozódás és fordítói tevékenység reprezentálója, egy szubjektív univerzum kompendiuma. A meghatározó részben idegen nyelvi eredetű szövegek finom összedolgozásával Mikes lényegében egyfajta montázstechnikával írja meg emigrációjának és műveltségének történetét. Kisfaludy *Naplója* ötvözi a Mikes-féle szövegélmény, illetve az érzékeny levélregények intertextualitás-tapasztalatát. Azaz egyrészt olvasottságát, szellemi tájékozódását reprezentálja az egyébként mindig szigorúan jelölt idézetekkel, másrészt azonban lélekállapotának ábrázolásához választ szépirodalmi részleteket, amelyek csak részben érintkeznek a *Két szerető* által olvasott szövegekkel. A levélregényből már ismert szövegek mellett elsősorban a klasszikus iskolás műveltséganyag, például Vergilius és Ovidius, illetve a kortárs irodalmi tájékozódás olvasmányai, például Voltaire és Metastasio árnyalja a szövegíróról való tudásunkat.

A kör azonban bezárult: a levélregények szereplőit vizsgáló rész tanulságai visszavezetnek a kiinduláshoz, vagyis a műfaj narrációjának a kérdéséhez. Ez a fejezet azt a belátást hozza, hogy a levélregényben minden a szöveg kényszerítő hatalmú megalkotottságának következménye. A valóság poétikájával összekapcsolódó elbeszélői diszkurzus így meglehetősen leszűkíti az elemzés mozgásterét. A továbblépés lehetőségét azonban éppen egy narrációs jellegzetesség, mégpedig az intertextualitás alakzata kínálja fel, mégpedig a heroida műfajával létesülő szövegek közötti kapcsolat. A bevezető fejezetben már utaltam arra, hogy ez az ovidiusi eredetű műfaj a XVIII. század folyamán a levélregény rokondiszkurzusaként működik, a magyar irodalomban pedig majd kifejezetten az érzékeny levélregények megjelenésével tűnik újra elő. A heroida századvégi történetének felkutatása, amint az a következő fejezetből ki fog derülni, a magyar levélregényben elfeledett műfajgenézis nyomaihoz vihet közelebb.

V. A rejtőzködő hagyomány: a heroida jelentései a magyar irodalomban a XVIII. század második felében

magyar kontextus

A heroida²⁷⁵ ovidiusi megteremtése után több évszázadon átívelő, folytonosan változó szerepű, új témákat integráló műfaja 1717-ben, Héloïse és Abélard történetének feldolgozásával kap ismét fontos szerepet az angol irodalomnak a klasszikus ízlést prolongáló szegmentumában. Majd a XVIII. század második felében, amikor Pope művének, az *Elisa to Abelard*nak franciára fordításával, illetve több heroidagyűjtemény kiadásával számos európai irodalomba eljut ez az antik eredetű, de a korabeli irodalmi törekvésekkel erőteljesen összekapcsolódó műfaj. A heroida XVIII. századi hatástörténete, azon belül pedig a levélregénnyel történő összefonódása a francia hagyományból kiindulva válik jelentőssé. Magyarországon a XVIII. század utolsó évtizedeiben, a regényirodalom meghonosodásával egyidőben válik rövid időre fontos törekvéssé a heroidafordítás egyes szerzők életművében. A szerelmi tematika feldolgozásának módja, illetve a levélregénnyel való diszkurzusbeli-poétikai rokonság arra figyelmeztet, hogy a heroida nem megkerülhető műfaj ennek az időszaknak a tanulmányozásában, s olvasása elsősorban a felvetett transztextuális kapcsolódásai felől kaphat értelmet. Vagyis ezen időszak heroidájának²⁷⁶ értelmezése bizonyos szempontból korlátozott nézőpontot igényel, s a levélregény horizontjából történő vizsgálódás belátásai számos eredménnyel gazdagíthatják e társműfaj megértését.

A hetvenes évek fordításiirodalmát, amely főleg a testőrírók tevékenységéhez köthető, elsősorban a szerelmi tematika és a regényforma jellemzi. A szerelem nyilván szélesebb

²⁷⁵ A fejezet a heroida fogalmát kifejezetten Ovidius műfajteremtése nyomán használja, vagyis olyan versformában írt szerelmi tematikájú levélként, amelyet a műfaji paktum szerint mondai, mitológiai, történelmi stb. személy ír távollévő kedveséhez. Így a tanulmányozott szövegek köréből az episztola szükségképpen kimarad, annak ellenére, hogy a gyakorlatban nem ritka összekapcsolásuk, illetve összemosásuk, ami retorikai szempontból esetleg indokolható, viszont sem poétikai, sem eszmetörténeti érvek nem támogatják. Gondolatmenetünk szempontjából a heroida jelentése elsősorban a levélregény viszonylatában értelmezhető, míg az episztola kifejezetten a levélírás hétköznapi gyakorlatához kötődik. Ebből a horizontból a heroida poétikai, míg az episztola retorikai megközelítésben látszik meghatározhatónak.

²⁷⁶ A heroida magyarországi története azonban nem ekkor kezdődik, fontos tehát megjegyezni az elhatárolás céljából, hogy a reformáció irodalmában a német nyelvterületről kiindulva, az allegorikus heroida a XVI. századi magyar költészetben fontos szerepet töltött be. Egyébiránt szintén az ovidiusi tradíció továbbéléséről van szó, viszont kifejezetten a retorikai szerkezet (a panasz beszédhelyzete) megőrzésével, amely a konfesszionális polémia és a politikai publicisztikát integrálja. A magyar reformáció heroidaköltészete elsősorban a *Querela Hungariae* toposzt tematizálja. Vö. IMRE Mihály, „*Magyarország panasz*” A *Querela Hungariae* toposz a XVI-

filozófiai horizontban nyeri el az értelmét, mégpedig a hagyományos erkölcsani gondolkodás, isten, a természet, a megváltozó emberkép stb. kontextusában. Bíró Ferenc monográfiájában részletesen beszél a szerelmi diszkurzus összetettségéről ezekben a szövegekben, amelynek az alapja a cselekmény háttérbe szorulása a bölcselkedő helyzet kihangsúlyozásának következtében, az evilági vonzalmakra irányuló reflexiók, illetve a szerelem mint világmozgató princípium megfogalmazása.²⁷⁷ Bíró két alaptípus köré csoportosítja a regényeket, drámákat, levélregényeket, illetve heroidákat egyaránt tartalmazó korpuszt. Az egyik csoport egyfajta belesimulást mutat a hagyományos világrendbe, így a szerelem valamiféle igazolást nyer a természetben megmutatkozó isteni akarattól. A másik csoport szövegeiben viszont éppen a szerelem és az isten alakjában megnyilatkozó tradicionális erkölcs konfliktusának nyíltá tétele kap főszerepet.

Az elsősorban Héloïse és Abélard történetét feldolgozó heroidafordítások természetesen ez utóbbi kategóriát gazdagítják, s a szövegek beszédmódját tanulmányozva nyilvánvalóvá válik kapcsolódásuk a 90-es évtizedben irodalommegújító szereppel bíró érzékeny levélregényekkel. Ráadásul ekkor a heroida ismét népszerűvé válik a fordításokban, de ezúttal már a testőrírők körétől és nemzedékétől elszakadva a fiatalabb írógeneráció körében. Ugyanakkor, nyilván a klasszikus hagyomány még mindig meghatározó jelenlétének következtében, Ovidius műfajteremtő Heroidésének egyes darabjait is átültetik magyar nyelvre.

A heroidák és a levélregények már említett rokonsága több szinten érvényesül, természetesen nemcsak a magyar irodalomban: azonos epikai alaphelyzet (egymástól elszakított szerelmesek), azonos szövegépítkezés (levélforma, illetve levélváltás), azonos tematika (a külvilág kegyetlensége, a szerelem végzetessége az érzékeny világlátás topológiájából), azonos szókincs (az érzelmek, az önkifejezés meglehetősen innovatív megfogalmazása) teszi erőteljessé a hasonlóságot. Nagyon evidensnek tűnik tehát a két műfaj kapcsolódása, azonban ha az antikvitástól az érzékenységig végigvezetjük a szerelmi tematikájú heroida műfaját, a ráakódó hagyományok visszabontásával sokkal összetettebb viszonyrendszert fedezhetünk fel, aminek eredménye kimozdíthatja a heroidát abból az esetlegesen leegyszerűsített helyzetből, amely mindössze a levélregény verses társműfajaként ábrázolja, ugyanakkor a magyar levélregény tágabb horizontba helyezéséhez is hozzásegít.

XVII. század irodalmában, Debrecen, 1995, 7–9.

eredet

Ovidius a *Hősnők leveleivel* műfajt teremt, s a heroida a nevében hordozza tovább születését, vagyis az antikvitást követően is alapvetően megmarad verses levélnek, amelyben egyre bővülő lehetőséggel mitológiai, mondai, bibliai, történeti vagy regényből ismert személy ír távollevő kedveséhez. Ovidius huszonegy heroidája önmagában rejti a folytatást, ezáltal pedig a szöveghagyománnyá, majd a műfajjá alakulás lehetőségét: a csak női megszólalásokra Ovidius Sabinus nevű költőbarátja hamarosan néhány választ ír, s ezzel a heroida igazi irodalmi terminussá válik. Vagyis a szó ezután nem *hősnőt*, hanem műfajt jelöl, amely nemcsak nők, hanem férfiak érzelmi megnyilatkozását is tartalmazhatja. „Némileg” módosítja persze ennek a folytatásnak a jelentését az a tény, hogy utólag kiderül ezekről a válaszokról, a reneszánsz idején született hamisítványok. Egyúttal viszont arra is rámutat, hogy ezzel elindul a műfaj újkori hatástörténete, illetve hogy a szerelemről való beszéd új hagyományok felfedezésével bizonyosan változik.

A heroida, annak ellenére, hogy nem a görög antikvitás kultúrájából eredő kollektív műfaj, Ovidiusnak köszönhetően mégis a nemes származás dicsőségével bír, így a reneszánsz szövegkiadói tevékenységének köszönhetően bekerül az antik irodalom hagyományába. A reneszánsz időszakában, tehát a műfajjá rögzülés periódusában megtörténik Ovidius egyes heroidáinak, illetve a barátjának tulajdonított válaszoknak a kiadása, az eredeti huszonegy heroidából így csupán néhány szerelmespár története kerül bele az irodalmi köztudatba. Többek között Pénelopé és Ulisszesz, Phyllis és Demophon, illetve Szapphó és Phaon története hagyományozódik tovább a XVIII. század végéig az Ovidius-fordításokban,²⁷⁸ az eredeti huszonegy heroidából pedig mindössze kilencet ültetnek át változó hűséggel francia nyelvre, amelynek irodalmában a szerelmi tematikájú heroida hamarosan jelentős szerepet fog betölteni. Beszédes a kihagyott levelek listája: Phaedra Hippolytoshoz írt megnyilatkozása Renata Carocci szerint egyértelműen a Racine tragédiájával történő összehasonlítás kockázata miatt maradt megközelíthetetlen.²⁷⁹ A műfaj létjogosultságát jelentő antik minta azonban az újkori heroida történetében csupán hátrahagyott eredetté válik: a francia irodalom a XVIII. század második felében a műfajt már kifejezetten sajátjának érzi, Ovidiust nem tekinti

²⁷⁷ BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Budapest, 1995, 99.

²⁷⁸ Heinrich DÖRRIE, *Der heroische Brief*, Berlin, 1968, 536–570.

²⁷⁹ Renata CAROCCI, *Les héroïdes dans la seconde moitié du XVIIIe siècle (1758–1788)*, Fasano–Paris, Schena–

követendő példának,²⁸⁰ annak ellenére, hogy a római költő a század folyamán rendületlenül őrzi népszerűségét és tekintélyét az iskolai oktatásban és az antik inspirációban egyaránt.

A heroida elfordulása antik gyökereitől azonban nem a klasszikus esztétika megtagadását jelenti, hanem sokkal inkább a szerzők azon törekvésére mutat, hogy egy új műfajt emeljenek a kanonikus poétikai rendbe. Ezt a tragédiával való rokon diszkurzusa támogatja, ám egyúttal gyengíti is, éppen ezért tekinthető a műfaj XVIII. századi története egyfajta útkeresésnek, megújítási szándéknak, önálló műfaj megteremtési képességének, amely végül a már teljesen értékét veszített költészet üres helyének betöltését célozza meg.

galantéria, préciosité, tragikum

Amint a dolgozat elején már említettem, Héloïse és Abélard történetének újra felfedezése jelenti a heroida számára a túlélés lehetőségét és az önállósodás esélyét. Hiszen az ovidiusi minta által hordozott szűk horizont gyakorlatilag a heroida további sorsáról árulkodik, vagyis fennmaradására láthatóan csak akkor van lehetőség, ha a műfaj újra képessé válik a korabeli szellemi törekvésekkel való összekapcsolódásra. Ezért integrálnia kell olyan témákat, kifejezési módokat, nyelvi formát, amelyek adekvát megnyilatkozási formává avathatják. Pope témaválasztása éppen ezért nagyon lényeges: egyrészt összegzi az elmúlt század eszmetörténeti és elsősorban alternatív irodalmi törekvéseit, másrészt pedig saját századának ad esélyt új törekvések lehetőségét felmutatva egy antik műfaj megújításával. A középkori szerelmespár hatástörténete már a XVII. században nagyon jelentős, amely az 1616-ban kiadott Héloïse és Abélard eredeti, latin nyelvű levelezése²⁸¹ nyomán bontakozik ki. A kötet egyébiránt a hamar hírhedté váló szerelmi kapcsolat részleteiről nem sok mindent árul el, hiszen ez a szövegcsoporthoz nem Héloïse és Abélard szenvedélyes szerelmének idején született, hanem mintegy tíz évvel később, amikor Héloïse már egy apácakolostor főnöknőjeként fordul levélben régi szerelméhez. A heroidákban később felbukkanó szenvedély egyébiránt nem hiányzik Héloïse eredeti megnyilatkozásaiból, aki első levelében Abélard szemére veti az évekig tartó hallgatást. Abélard válaszával, illetve a levelezés további

Nizet, 1988, 67.

²⁸⁰ Dorat Ovidiust legfeljebb olvasmányként, de nem az imitáció tárgyaként ismeri el, de la Harpe pedig csak általános, de nem alapvető hatást tulajdonít Ovidiusnak a heroida XVIII. század második felében kialakuló népszerűségében. Vö. Renata CAROCCI, *i. m.*, 18.

²⁸¹ André DUCHESNE, *Petri Abaelardi ... et Heloissae coniugis eius opera ... edita cura Andreae Quercetani*,

darabjaival a kommunikáció a vallás témájára korlátozódik, a már saját korában legendás teológus először a bűnbánás fontosságáról értekeznek, majd később tanácsokat ad az apácaélet gyakorlatához, illetve imádságokat küld az egész naptári évre a kolostor számára.

Egy 1642-ben megjelenő kötet adja meg lényegében Héloïse és Abélard történetének azt a vonatkozását, vagyis a szerelem végzetességéről való szenvedélyes megnyilatkozást, ami miatt a középkori szerelmespár a XVIII. század végéig népszerű heroida-, illetve általában irodalmi téma marad. François de Grenaille *Nouveau recueil de lettres des dames tant anciennes que modernes* [Hajdanvolt és mai asszonyok új levélgyűjteménye] címen adja ki kötetét, amely többek között Héloïse szenvedélyes hangvételű levelét tartalmazza, ez Héloïse első francia nyelvű megszólalása. A klasszikus szöveghagyománytól idegen történet és megnyilatkozási forma a témát az irodalom hétköznapi nevezhető, a kanonikus műfajokat nem kizárólagosnak tekintő területére vezeti. A levélforma és a szerelmi diszkurzus éppen ezért hamarosan összekapcsolják a történetet a galantéria szellemi közegével, illetve a preciosité nyelvi törekvéseivel. A feldolgozott téma viszont a klasszikus tragédiában, illetve a preciosité hitvallásában éppen ez idő tájt megfogalmazódó tragikus létélményhez kerül közel. Ezeknek a vonatkozásoknak a felfejtésével közelebb juthatunk a heroida XVIII. századi szerepének és összetettségének megértéséhez.

A levélgyűjtemény ezekben az évtizedekben válik vezető olvasmánnyá az irodalom mindennapos helyszínein, s az általa közvetített kommunikációs eszmény a szalonélet, az udvari kultúra, a társalgás és a magánlevelezés számára nyújt példát. A francia irodalom klasszikus időszakáról van szó, amely kategória mindenképpen pontosításra szorul dolgozatomban szempontjából, hiszen a „klasszikus” jelzőn most egyrészt az antik esztétika kultuszának periódusát, másrészt viszont a „Grand Siècle” virágzó irodalmi életét értem. Ennek a kettősségnek a hangsúlyozását azért tartom fontosnak, mert lényeges szerepe van a XVII. századi francia irodalom megértésében: ez az időszak még legalább annyira a barokk ízlés hatása alatt áll, mint amennyire a római irodalom klasszikus eszménye bűvöletében. A kettősség pedig szó szerint értendő: a klasszikus és a barokk a század végéig egyszerre érvényesül az irodalomban, sőt, sokszor egyazon szerzők megnyilatkozásaiban, de alapvetően elkülöníthető területeken. A klasszikus esztétika kultusza természetesen az antik formák művelésében érvényesül, a barokk ízlés pedig a lassan hivatalos keretek közé szorított irodalomból kirekedő megszólalási formák korántsem jelentéktelen területére kerül át. Ezt a

szegmenset hétköznapi irodalomnak nevezhetjük, amelyet a levélgyűjtemény kapcsán fentebb már említettem. Lényeges azonban, hogy a barokk esztétika átmentését elsősorban a heroikus-gáláns regény műfaja végzi el, s azzal párhuzamosan, illetve részben annak következményeként válik a levelezés, illetve a társalgás kultikussá a század folyamán.

Ez a furcsa helyzet nem utolsósorban a felsőbb társadalmi rétegek nőtagjainak köszönhető, akik, bár jogi szempontból természetesen továbbra sem léteznek, viszonylag szabadok a hétköznapi életben, s mivel tétlenségre vannak kárhóztatva, nyilván kellemesebbé próbálják tenni életüket. Claude Dulong úgy látja, hogy, elsősorban tanulatlanságukból adódóan, mintegy kizárólagosan a szerelem és képzetköre (szépség, kellem, viselkedés, férfiakkal való érintkezés, udvarlás, társasági élet stb.) köti le figyelmüket, s olvasmányaikban is kifejezetten ezeket a témákat keresik.²⁸² A nők számára viselkedési mintát közvetítő elsődleges közeg a megértéshez iskolázottságot nem igénylő regény lesz, amely már az elmúlt században is lényeges eleme az udvari életnek. Az Amadis de Gaula címen ismertté váló spanyol lovagregény-folyam már 1524-től olvasható franciául, s majd II. Henrik uralkodása idején (1547–1559) válik kultikussá, ugyanis a király a regényben megörökített lovagi kultúrideál alapján kívánja udvarát az utolsó részletig megvalósítani.

Az 1607-től megjelenő *Astrée*, d' Urfé pásztorregénye nemkülönben lényeges a viselkedési minta közvetítése szempontjából, s az 1627-ig folyamatosan bővülő mű már kifejezetten a kortárs arisztokrácia szellemi közegét szólítja meg. A szerelem apológiája, istenséggé transzponált fogalma, illetve a nő szerepének hangsúlyozása természetesen alapfogalmai a regénynek, ami mellett legalább annyira lényeges a nyelvezet hatása. A szerelemről, az érzelmekről való beszéd, a társalgás finom modora, a viselkedés eleganciája egyfajta társasági breviáriummá teszi a művet, sőt, nem ritka, hogy a szerelem enciklopédiájaként emlegetik. A regény emellett több mint száz levelet tartalmaz, amelyek egy része hamarosan bekerül a *Secrétaires*-ek, vagyis a levelezőkönyvek anyagába, így adva konkrét példát a szerelemről való beszédhez.²⁸³ A levélírás a szalonok egyik kedvelt szórakozásává válik, de az időtöltésen felül új téma és hangvétel megtanulására ad

²⁸² Claude DULONG, *i. m.*, 9–27.

²⁸³ A levelezőkönyvek egyébiránt a retorikai hagyományáról ismert reneszánsz idején már kedvelt kézikönyvnek számítanak, sőt kifejezette magánéleti vonatkozású témákhoz is kapcsolódhatnak. A szerelmi tematika valószínűleg nem független az újplatonikus eszméket integráló szerelemfelfogástól sem, erre utal egy 1530 körül keletkezett, Christophe de Barrouso által jegyzett levelezőkönyv címe is: *Le Jardin amoureux, contenant toutes les règles d'amours, avec plusieurs lettres missives tant de l'amant que de l'amie* [A Szerelmekert, a szerelem minden szabályával, számos misszilis levéllel, szeretőtől és barátnőtől egyaránt].

lehetőséget. A nők²⁸⁴ így ismerik fel különleges hatalmukat a férfiak felett, így találnak hétköznapi elfoglaltságot, így keresnek lehetőséget a megnyilatkozásra, illetve egyfajta irodalmi alternatívára. A házasság intézményi szerepe az érintett körben rendszerint változatlanul a vagyonszerzés és a társadalmi megbecsültség szintjén mozog, vagyis jellemzően kevés köze van érzelmekhez, ami szintén elemi erővel ruházza fel a szerelem képzetkörét.

A szerelemről való beszéd hagyományai természetesen érvényesülnek a gáláns diszkurzusban, a szerelem hatalma, illetve a nő szerepe nem függetlenedik a trubadúrlíra nőkultuszától, bár a becsülés fogalma inkább a szenvedélyével cserélődik fel, illetve lényeges az olasz reneszánszból átöröklődő újlatonikus gondolkodói hagyomány s ezzel együtt Petrarca hatása. Tudományos szinten is vezető témaként értékelhető a szerelem, például a francia akadémia az alapítás évében, vagyis 1635-ben benyújtott első hét értekezés közül öt ezt a témát boncolgatja.²⁸⁵

A galantéria, amely az eredeti, olasz értelemben tréfálkozást, szórakozást, ünnepséget jelentett, gyűjtőfogalommá válik, s az általa immáron reprezentált új viselkedési és nyelvi kultúra virágzásával elérkezik tehát az ideális pillanat Héloïse és Abélard történetének újrafogalmazásához: a nő szenvedélyessége, a szerelem apológiája, illetve a levélforma választása mind-mind tökéletesen illeszkednek a gáláns közönség igényeihez.

A már említett 1642-es gyűjteményt hamarosan újabb kiadvány követi, ezúttal már kizárólag a tragikus sorsú szerelmesekre szűkítve, *Les amours d' Abailard et d' Héloïse* [Héloïse és Abélard szerelmei] címmel,²⁸⁶ majd egy század végén megjelenő kötet már nemcsak a szenvedélyes levélre korlátozza tárgyát, hanem a szerelmespár teljes történetét nagyítja legendává.²⁸⁷ A legfontosabbnak azonban de Bussy-Rabutin gróf munkája tartható, akinek az alakja, az életműve és az életmódja reprezentálja a galantéria kultúráját talán a leginkább. Az Héloïse és Abélard leveleinek franciára fordított változataként feltüntetett

²⁸⁴ Rambouillet márkiné alakítja át elsőként párizsi kastélyát az *Astrée* alapján, a regényben uralkodó elegancia, tisztaság, tágasság és finomság követésével. Szalonjának látogatói természetesen a királyi udvar és a Francia Akadémia köréből kerülnek ki. Vö. *Francia irodalmi szalonok, Szemelvények a XVIII. század francia irodalmából*, szerk. MADÁCSY László, Budapest, 1963, 6., és Claude DULONG, *i. m.*, 50–78.

²⁸⁵ *A nevesincs valamiről, A szerelem és a barátság közötti különbségről, A szerelem ellen, A lelkek szerelme, Testi szerelem*, vö. Claude DULONG, *i. m.*, 50–78.

²⁸⁶ Jacques ALLUIS, Grenoble, 1676, Amsterdam, 1695, 1697

²⁸⁷ Nicolas RÉMOND des COURS, *Histoire d' Héloïse et d' Abélard, avec la lettre passionnée qu' elle lui écrivit*, Amsterdam, 1693. Ezt a kötetet 1697-ben négy levél kiadása követi, szintén Amszterdamban, Abélard válaszával, majd Héloïse-éval, és így tovább. Nem lényegtelen ebben az esetben sem a kiadás helyének hangsúlyozása, hiszen a nantes-i ediktum 1685-ös visszavonásával számos könyvkiadó külföldre szorul a szabad tevékenység érdekében, illetve a francia cenzúra szigora miatt sok szöveget már eleve külföldön jelentetnek

szövegek csak írójuk halála után jelenhetett meg, 1697-ben,²⁸⁸ levelezésének kiadásakor. 1720-ban újra megjelennek a gróf levelei, amelyek jelentős részét rokonához, Madame de Sévignéhez írta. Héloïse és Abélard történetét is a híres précieuse-zel osztja meg, s azzal az információval szolgál, hogy eladdig a leveleknek nem létezett francia fordításuk, illetve témájukat hangsúlyozza:

„Lehetséges, kedves kuzinom, hogy már hallott valaha Abélard-ról és Héloïse-ról, de azt nem hiszem, hogy találkozott valaha is leveleik fordításával: legalábbis én egyetlen egyet sem ismerek. Saját szórakozásomra néhányat lefordítottam közülük, ezek nagy örömmel töltöttek el. Ennél csodásabb latin megszólalással még soha nem találkoztam, főleg ami az apáca leveleit illeti, semmi nem fejezheti ki jobban a szerelem és a lélek szépségeit. Kedves kuzinom, ha ön nem így találja, az bizonyosan az én hibám.”²⁸⁹

Ezután, a levelek értelmezésének elősegítése végett, de Bussy-Rabutin ismerteti a középkori pár történetét, s egyúttal kizárólagossá teszi a tragikus szerelmi történetként való értelmezést, amelyben természetesen istennel és az egyházzal való konfliktus éppolyan lényeges elem. Összesen négy levelet olvashatunk, hármát Héloïse-től, egyet pedig Abélard-tól. De Bussy-Rabutin művének hangvételéről a következőképpen ír az eredeti levelek 1840-es kiadásának kísérőtanulmánya:

„A levelek első fordítása vagy inkább részleges imitációja de Bussy-Rabutin irodalmi és gáláns szórakozása volt, aki Héloïse-t úgy beszéltette, mint de la Vallière kisasszonyt²⁹⁰ a Karmeliták kolostorában, Abélard pedig XIV. Lajos udvarának hangján szólalt meg. Madame de Sévigné csodálta a legigazabb és leggyengédebb érzelemnek ezen utálatos kiforgatását. Sokszor újranyomtatták a

meg.

²⁸⁸ Ugyanis de Bussy-Rabutin hamar nem kívánatos személlyé lett Versailles-ban, többek között azért, mert XIV. Lajos és de la Vallière kisasszony viszonyát gúnyversei tárgyává tette. Az *Histoire amoureuse des Gaules* című könyve, amely számos levelet és korának szerelmi botrányait tartalmazza, szintén a galantéria alapkönyve lett. Az udvarból való kirekesztettsége idején rokonához, Madame de Sévignéhez intézett leveleivel tartotta a kapcsolatot a társasági élettel.

²⁸⁹ *Les lettres de Messire Roger de Rabutin, Comte de Bussy*, 107–108.

²⁹⁰ Miután XIV. Lajos eltaszítja magától, de la Vallière kisasszony kolostorba vonul. Ez az élethelyzet a következő század heroidaíróit megihleti, a szerelmes nő panaszát Czirjék *Érzékeny leveleiben* is megtalálható, lásd alább.

Gallok szerelmének szerzőjétől származó, a XVII. század divatja szerint készített Héloïse és Abélard leveleit.”²⁹¹

A levél, amint láttuk, az *Astrée*-n keresztül viselkedési és megnyilatkozási mintát ad az olvasóknak, majd hétköznapi-társasági divattá válik. Ezzel egyidőben pedig a gáláns hagyomány területeiről ismét átkerül irodalmi szintre, de a klasszikus poétikai rendszer zártságától távolmaradva egy olyan retorikai meghatározottságú műfajkör tagja lesz, amely nyilvánvalóan a szalonok társalgáskultuszából és a különféle nyelvi játékokból nő ki.²⁹² Végül a levél és a regény újra összekapcsolódik: 1669-ben megjelenik a *Portugál levelek*, amely annak ellenére, hogy egészen a XX. század második harmadáig valódinak gondolnak, a vele egy évben megjelenő, de bizonyosan más szerzőktől származó válaszokkal, illetve folytatásokkal²⁹³ gyakorlatilag megteremti a levélregény műfaját. Az Európa szerte hamar népszerűvé váló prózaforma műfaji paktuma szerint a szöveg nem irodalom, hanem hangsúlyozottan valóság, s ezáltal mindig egyedi a levelekből megkonstruálódó történet, talán ez lehet annak a magyarázata, hogy nem történik meg Héloïse és Abélard regénytémaként való integrálása, s majd csak a XVIII. században kerül ismét a középkori szerelmespár az irodalmi témák közé.

Különösen nagy jelentősége van viszont a levelezés irodalommá válásának, illetve egészen pontosan a fikcióval történő összekapcsolódásának. Ugyanis mind a levélregényben, mind pedig néhány évtized múlva a heroidában a galantéria tartalmatlannak ítélt társalgáskultuszával összekapcsolódik a magány léthelyzetéből eredő, gondolati, illetve érzelmi síkon egyaránt megfogalmazódó tragikumélmény. A galantériából eredő irodalmi formáknak tehát a tragikum egészen új értelmet ad, a szerelem, illetve az Istenhez való viszonyon keresztül megmutatkozó emberi léthelyzet problémái gazdagítják ezeket a műfajokat.

A szerelem tragikumának megélése – a kitüntetett műformákon felül – a galantéria közegében születő nőmozgalomban, a préciosité szellemi körében válik uralkodóvá, amelyek

²⁹¹ *Héloïse et Abélard, LETTRES, Traduction nouvelle par le bibliophile Jacob, Précédée d' un travail historique et littéraire par M. Villenave. Cette édition est la seule vraiment complète qui contienne toutes les lettres d' Héloïse et d' Abélard.* Paris, é. n. [1840 körül]

²⁹² A levélírás mellett kedvelt szórakozás még például a portré, amely egy-egy embertípus tömör és találó leírására adott lehetőséget, illetve maximák megfogalmazása, amely az éppen kitárgyalt erkölcsi kérdés frappáns és meggyőző megoldására ad lehetőséget. Vö.: MAY István, *A magyar heroikus regény története*, Budapest, 1985, 49–52.

²⁹³ *Réponses aux Lettres portugaises traduits en français*, Paris, *Nouvelles Lettres portugaises* («Seconde partie»), *Réponses (dites Nouvelles Réponses) aux Lettres portugaises*, Grenoble, mikor

tagjai önkifejezésükkel nagyban hozzájárulnak a következő évtizedek kánonon kívül fejlődő irodalmához. A précieuse-ök tradicionálisan negatív megítélése²⁹⁴ már a XVII. század közepén, vagyis szinte közvetlenül tevékenységük kezdetét követően kialakul, pedig elsődleges szándékuk nem a nyelv erőszakos megtisztítása volt, hanem egy különleges szerelemtan megfogalmazása. Ez a koncepció a sztoikus filozófiai hagyományok befogadásán alapszik, amelyben a szenvedélyekkel, testi vágyakkal szembeni bizalmatlanság, illetve az idealizmus, hősiesség, tisztaság iránti nosztalgia kap szerepet. A megalkuvást nem ismerő szerelemtan a nő méltánytalan helyzetének felismerését szorgalmazza, aki a házasság és az anyaság kötelékében a férfi áldozata és függvénye. Mademoiselle de Scudéry, a leghíresebb précieuse, vallomásával a szerelem végtelenen megtisztított lehetőségét fogalmazza meg: „*Azt akarom, hogy szerelmesem legyen, de nem férjem, olyan szerelmesem, aki beéri szívem birtoklásával, és holtomiglan szeret*”.²⁹⁵

A nők sorsa felett érzett szomorúság, a szerelem megélhetőségének problémái, a jelenből való elvágyódás stb. mind-mind olyan eszményt képviselnek, amelyek változatlan formában nyilvánvalóan összeegyeztethetetlenek a mindennapi élettel. Viszont a rövidesen társasági játékká fajuló viselkedési minta, amely elsősorban kiművelt nyelviségével hat, modorosságával csakhamar elszegényíti és korlátozza a költői önkifejezés lehetőségeit. Mindezzel együtt a préciosité koncepciójának bizonyos elemei, például a közönségességtől megtisztított nyelv, illetve a szerelem mindenhatóságába vetett hit és a női lét tragikuma, mint témák, megőrzik az eredeti törekvések nyomait.

Lényeges továbbá külön ismertetni a préciosité mozgalma kapcsán már felvetett tragikus létélményt, amely a XVII. században kollektív-tudati jelenségként érvényesül, s filozófiai, illetve irodalmi szinten Blaise Pascal és Jean Racine életművében fogalmazódik meg a legtisztábban²⁹⁶. A tragikus tudat a modern ember létélményének sajátja, amely az istenhit hagyományos kereteinek megrendüléséből, a természettudományos felfedezések eredményeinek tudatosulásából adódik, feltárva a gondolkodó ember előtt létének nyomorúságát, ellehetetlenítve Isten valóságának bizonyosságát. Az így magára maradó ember aggályaival fordul a végtelen univerzum felé, s nem nyerhet soha feloldozást az

²⁹⁴ Sajnos a magyar szakirodalom is átveszi a précieuse-mozgalom pejoratív értelmét, valószínűleg Molière *Neveléses kényeskedőkje* nyomán, így nem jut hely az eszmetörténeti és nyelvi hozadék objektív megítélésének. May István sem jár el másként egyébiránt teljesen egyedülálló tematikájú monográfiájában, amikor Beöthyt idézi: „*Hamisított rózsavízzel van leöntve minden, melynek még illata sincs*” - írta erről a *szenvelgésről találóan Beöthy.*” Uő., i. m., 39.

²⁹⁵ Claude DULONG, i. m., 158.

²⁹⁶ Lucien GOLDMANN, *A rejtőzködő isten*, ford. PÖDÖR László, Budapest, 1977, 41.

eredendő bűn romlottságából. Ez a világlátás nem függetleníthető a janzenizmus szellemi-vallási mozgalmától, amely a racionalizmus eredményezte individualizmus következményeitől retten vissza. A Jansenius követőit tömörítő katolikus reformcsoportosulás a XVII. század vallási életében kifejezetten jelentéktelen nagyságrendűnek számít, azonban a Port-Royal apátságban élő közösséghez olyan gondolkodók tartoznak családi kapcsolatok, illetve a szellemi közeg vonzó gazdagsága révén, mint például az imént említett Pascal és Racine, akik írásaikban egyénített módon viszik színre az ember tragikumát. Egyikük sem integrálódik azonban teljes mértékben a janzenisták csoportjába, viszont hosszabb-rövidebb ideig laikusként élnek az apátságban. Pascal a *Gondolatok*ban lényegében filozófiai rendszerré építi töredékekből a tragikus létélményt, amelynek középponti fogalma az a rejtőzködő isten²⁹⁷ lesz, akinek soha meg nem szűnő jelenléte és távolléte Pascalt Goldmann szerint még a janzenistáknál is janzenistábbá teszi.²⁹⁸ Hiszen Pascal nem elégszik meg a janzenisták megalkuvónak tekinthető magatartásával, amely egyszerűen a világtól való teljes elfordulást választja Isten létének bizonyosságával, hanem a problémakört teljes egészében az emberre fókuszálja. Vagyis arra az emberre, aki az Isten által magára hagyott világban az örök megváltatlanság és a bűn állapotában Isten létezésére fogad, amely az egyetlen lehetőség a transzcendens és a társadalmi világ feloldhatatlan konfliktusának túlélésére.

Az ember kozmikus magányának tragikuma Racine 1677-ben megjelenő *Phaedrájával* egy könnyebben befogadható szépirodalmi közegbe kerül s válik hozzáférhetővé a közgondolkodásban. A klasszikus kánon csúcsán álló műfajba integrálódott tragikus létélmény ekkorra megjelenik a poétikai rendből kívülmaradó regényben is. Azonban lényeges, hogy nem a klasszikus műalkotás alapelveit hangoztató heroikus-gáláns regények, hanem a barokk hagyománnyal radikálisan szakító, ám végeredményben minimális mennyiségű, önmagukat deklaráltan nem regénynek nevező szöveg fogadja be az ember tragikumának élményét. Az 1669-ben megjelenő *Portugál levelek*²⁹⁹ az egyes szám első személyű megszólalással teszi érzékletessé a magára maradó apáca szomorúságát, illetve a szerelem ellehetetlenülése nyomán érzett kilátástalanságot. A szöveg XIX. és XX. századi értelmezése rendszerint a *Levelek* kalandos szerzőkeresése körül forog,³⁰⁰ azonban nyilván

²⁹⁷ Lucien GOLDMANN, *i. m.*, 46–147., 251–294., illetve Blaise PASCAL, *Gondolatok*, főleg 230., 559., 585.

²⁹⁸ Lucien GOLDMANN, *i. m.*, 98–99.

²⁹⁹ A *Portugál levelek* és de Bussy-Rabutin Héloïse–Abélard leveleinek tematikus és szövegszerű összevetése egyébként nyilvánvalóvá teszi a szövegek diszkurzív összetartozását.

³⁰⁰ Vö. 47. oldal. Mariana Alcaforado legendája egyébiránt lényeges alap lesz a levélregény érzelmes hagyománya számára. Vö. ROUGEOT–DELOFFRE, *i. m.*

több hozadéka van azon interpretációknak, amelyek nem kizárólag a levélregény műfaji paktumáról, strukturális leírásáról, hanem sokkal inkább a tragédiával való kapcsolatáról szóltak. Jacques Rougeot és Frédéric Deloffre elemzése,³⁰¹ amely a szöveg kritikai kiadásához, illetve a mű szerzőhöz kapcsolásához fűződik, arra mutat rá, hogy a portugál apáca megszólalása igazából a klasszikus tragédia konfliktushelyzetei és szerkezete felől érthető meg, s az elnémulásig vezető vallomás éppen öt levélen keresztül, a szerelem megélhetetlenségének panaszától a lélek és a léthelyzet legmélyebb elemzéséig jut el az önmagával történő konfliktus feloldásával.

Míg a levélregény szövegét kizárólag a nyelv elemi megnyilvánulási formája, a beszédszerűség áradása jellemzi, addig a Clèves hercegnében (1678) a főszereplő helyzete sokkal összetettebb nézőpontból ábrázolható, s a drámai monológ mellett a regényhős nő komplexebb viszonyrendszerben tanulmányozható. Az asszony tragikuma sorsa végzetszerűségének felismerésében van: a házasságán kívül meglelt elsöprő szerelem, amely férje halálával akár beteljesíthetővé válna, csak a maga tisztaságában őrizhető meg, így élete hátralevő részét a szenvedélyen való felülemelkedésben a boldogtalanság elfogadásnak szenteli. Ezért nevezi hagyományosan a szakirodalom Clèves hercegnét a legnagyobb précieuse-nek. A szellemi mozgalomhoz tartozó nőket tragikus léthelyzetük tudata miatt a szerelem janzenistáiként is szokás emlegetni.³⁰²

Az 1731-ben megjelenő Manon Lescaut és Des Grieux lovag története pedig már kifejezetten nyílttá teszi a XVII. század gondolkodói problémáját, illetve szépirodalmi témáját, az Isten által magára hagyott s ezáltal az eredendő bűn miatt örökké vétkes ember tragikumát. A Des Grieux lovag vallomásaként elhangzó szöveg szintén megmutatja a XVII. századi tragédiákkal való rokonságot: a szerelem végzetszerű hatalma, a világgal való konfliktusok fokozódása, illetve a konfrontáció megoldhatatlansága, a tipikus jellemelek szerepeltetése, a történet jellege mind az elmúlt század vezető műfajának architextusát hívják elő az olvasóban³⁰³. Ezen felül a regényben részletesen olvashatunk a szerelmi boldogság és a világ törvényeinek összeegyeztethetlenségéről, az Istenben való hit megváltozásáról Des Grieux és Tiberge vitáiban³⁰⁴. Ezek a regények azt mutatják meg

³⁰¹ Uo.

³⁰² Claude DULONG, *i. m.*, 158–189.

³⁰³ Voltaire egyik levelében arról ír, hogy Prévost-nak inkább tragédiákat kellene írnia.

³⁰⁴ Vö. pl. *Ó, drága barátom – válaszoltam neki –, sajnos, ebben van az én nyomorúságom és az én gyengeségem, úgy kellene cselekednem, mint ahogy gondolkodom, de hatalmamban áll-e úgy cselekedni? Nagyon nagy segítségre volna szükségem, hogy elfeleddessem Manon szépségét. Isten bocsássa meg nekem – mondta Tiberge –, egészen úgy beszél, mint egy janzenista.* = Abbé Prévost,

világosan, hogy a filozófiai szinten jelentkező Isten-ember konfliktus hogyan tevődik át a szerelem populárisabbnak tűnő tematikájának szintjére az alantas műformákban, amelyek végül lényegében újrafogalmazzák az eredetileg felvetett gondolkodói problémát.

Ez a kontextus ad új értelmet Héloïse és Abélard történetének, levelezésének, illetve az abból kiinduló szöveghagyománynak. A francia irodalomban létezik tehát Héloïse és Abélard levelezésének de Bussy-Rabutin nyomán³⁰⁵ egy nagyon lényeges irodalmi tradíciója, egy még ki nem merített téma, amely valószínűleg a felejtés sorsára jutott volna, ha Alexander Pope 1717-ben megjelenő heroidafeldogozása újra nem teremti a téma érdekességét. A mű sikeréhez gyaníthatóan hozzájárul az angol irodalom tekintélye, ugyanis a francia írók és gondolkodók számára a szigetország a legfőbb példakép a század folyamán, úgy társadalmi, mint irodalmi szempontból. Az angol irodalom, illetve a regények újszerű hangvétele, témái és főszereplői, az irodalmi élet, így a könyvkiadások szabadsága a végtelen csodálatot és a honi kötöttségekkel való szakítás vágyát váltják ki a francia írókból.³⁰⁶ Pope heroidájának franciára fordítása Colardeau 1758-ban kiadott változatában lesz először igazán népszerű Franciaországban, s ez a fordítás elindít egy szinte lavinaszerű heroidamozgalmat, amely Ovidius műfajteremtő szövegeitől egyre inkább függetlenedve hatalmas gyűjteményekkel erősíti a műfaj aktualitását.³⁰⁷

Kérdés ugyanakkor, hogy Héloïse-ék történetéből miért nem regény lesz, hiszen a fenti példák arra utalnak, hogy a tragédia mellett a regény jelent adekvát formát az említett gondolkodói probléma feldolgozására. Héloïse és Abélard majd csak Rousseau levélregénye számára nyújt alapötletet, s a század végére éppen egy ellenkező tendenciára kell felfigyelnünk: a levélregények hősei lesznek heroidák szereplői. A Portugál levelek heroidaváltozatai 1759-ben, majd 1770-ben jelennek meg³⁰⁸, Werther és Lotte 1775-től, tehát

Manon Lescaut és Des Grieux lovag története = Klasszikus francia kisregények, szerk. LATOR László, ford. KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE Emil, Budapest, 1988, 515.

³⁰⁵ A gróf egyébként lefordítja és 1672. május 1-jei levelében elküldi Madame de Sévignének két Ovidius-heroida fordítását (Heléné Páriszhoz, Párisz Helénéhez), vagyis bizonyos a műfaj hétköznapi jelenléte a klasszikus francia irodalomban. Az ovidiusi heroidákkal való kapcsolatához érdemes még megjegyezni, hogy Sainte-Beuve az *Histoire amoureuse des Gaules* 1851-es kidásának előszavában de Bussy-Rabutin alakját szinte komikusan mitizálja, amikor a gáláns gróftól kényszerű szüműzetése nyomán Ovidiushoz hasonlítja, s kihangsúlyozza sorsuk szomorúságát.

³⁰⁶ Vö., Alain MONTANDON, *i. m.*, 15.

³⁰⁷ Fest Sándor Pope-tanulmányában arra hívja fel a figyelmet, hogy az angol költő heroidája megírásához de Bussy-Rabutin gáláns leveleit használta, így a francia verziókba is átkerül, pontosabban visszakerül a galantéria hagyománya. Egy 1787-es gyűjtemény ismerete alapján teszi ezt a kijelentést: *Les lettres et épîtres amoureuses d' Héloïse et d' Abélard traduites librement en vers et en prose par M. de Beauchamps, Pope, Colardeau, Dorat, Feutry, Mercier, C**, Dourxigné, Saurin etc. Paralet 1787. Uő., Pope és a magyar költők = uő, Skóciai Szent Margittól a Walesi bárdokig*, szerk. CZIGÁNY Lóránt és KOROMPAY H. János, Budapest, 2000, 282.

³⁰⁸ Heinrich DÖRRIE, *i. m.*, 524.

Goethe regényének megjelenését követő évben válnak heroidaszereplőkké közel tucatnyi változatban³⁰⁹. Majd történik egy furcsa csavar: a heroidából lett levélregényből újra heroida lesz, amikor 1772-ben megjelenik Julie d' Etanges, vagyis az „új Héloïse” heroidája³¹⁰. A levélregények ilyen módon történő feldolgozása adja meg a választ a bekezdés elején feltett kérdésre, azaz heroida csak olyan történetből készül, amely már kifejezetten ismert az olvasóközönség körében, hiszen a szerepeltetett szerelmesek beszédhelyzete csak a fiktív elbeszélői kerettel együtt érthető. Így lehetséges az is, hogy az antikvitás után a heroida képes a XVIII. században összekapcsolódni az irodalmi és filozófiai törekvésekkel.

A levélregénnyel való viszony azonban arra figyelmeztet, hogy a heroidához kapcsolódó elméleti diszkurzus ebben az összefüggésben próbálja a műfajt önállóként meghatározni, ugyanakkor viszont egy új témakör recepciójával megújítani. A regénytől való elhatárolódás érvei az alantasság, a kifejezés igénytelensége és a témához méltatlan prózai forma lesznek, illetve nem utolsósorban a klasszikus poétika szempontjából a regény túlzott szabadsága és zavaró meghatározhatatlansága. Dorat, az egyik legtermékenyebb heroidaszíró, újrafogalmazza ebben az összefüggésben az érzelmek és a költészet összetartozását, elvitatva ezzel a regénytől a szerelemről való adekvát beszéd lehetőségét³¹¹. A lényegében Colardeau 1758-as fordítása nyomán újratemtődő műfaj hamarosan kimeríti tematikai készleteit, így mégis a levélregények történetei kínálkoznak a megújuláshoz. Az érzékeny hagyomány folytatása így adott, viszont továbbra is korlátozott lehetőséget kínál, éppen ez magyarázza az eredeti szerelmi tematika kizárólagosságának megbontását. La Harpe szerint minden patetikus tárgy helyet kaphat a heroidában, így történhet meg, hogy tragikus sorsú szerelmesek mellett idővel államférfiak (pl. XIV. Lajos, IV. Henrik, Cézár) s egyéb híres, válsághelyzetbe kerülő emberek (pl. Szokratész, Cortez, az angol uralkodócsalád tagjai, Jean Calas stb.) heroidaszereplőkké válnak. Sőt, a regények mellett más műfajok is anyagot adnak, Dorat *Lettre de Barnevelt, dans sa prison, à Truman son ami* című heroidája egy angol drámából, Colardeau *Armide à Renaud*-ja³¹² Tasso *Megszabadított Jeruzsálem*-éből merít témát.

³⁰⁹ Uo., 530.

³¹⁰ de VAUVERT, *Lettre de Julie d'Etanges à son amant, à l'instant où elle va épouser Wolmar*, Amsterdam, 1772. [Julie d' Etanges levele szerelméhez, midőn házasodni készült Wolmarral] Idézi Heinrich DÖRRIE, *i. m.*, 562. Érdemes újra felhívni a figyelmet a megjelenés helyére, amely erre az időszakra szinte toposzá válik, vagyis ami Amszterdamban, azaz nem Franciaországban jelent meg, bizonyosan olyan tartalmú, amelyet a cenzúra nem tolerál.

³¹¹ Idézi Renata CAROCCI, *i. m.*, 187–188.

³¹² Kisfaludy Sándor 1793 körül fordítja le Tassó eposzából Rinaldo és Armida történetét, vagyis valószínűsíthető, hogy az epizódnak volt valamiféle hagyománya az érzékenység diszkurzusában.

Úgy tűnik tehát, hogy a heroida nem találja meg mindvégig hangsúlyosan keresett önállóságát, s mind a XVII. századi tragédia, mind a XVIII. századi regény értékeitől végeredményben elmarad. Egyrészt a hihetetlen mértékű feldolgozás és témagazdagság szükségképpen hozza magával a devalválódás veszélyét, másrészt viszont a levélregény, illetve a tragédia formai és tartalmi alapjaihoz való kapcsolódás funkcióvesztést is jelent idővel. Érdekes példája ennek az értéktelenedésnek a Calas-ügyhöz kapcsolódó heroidák sora. Calast azért ítéli halálra a bíróság az évekig tartó perben, mert állítólag fia öngyilkosságát ő maga okozta azzal, hogy megtiltotta annak katolikus hitre térését. A hosszú eljárás során Voltaire megírja az *Értekezés a toleranciáról* című vitairatát 1763-ban, s közvetlenül ezután több, a Calas-család tragédiáját feldolgozó heroida születik. Szerzőik fiatal, középszerű alkotók, akik Renata Carocci szerint mindössze az idősödő írótekintélynek való hízélgés és a könnyebb előrejutás érdekében fordulnak a műfajhoz és a témához.³¹³ Egy XIX. századi poétikai tanulmány éppen ezt a kiüresedést magyarázza a heroida tragédiához való viszonyában:

„A heroida erősen a múlt század divatjához kapcsolódó diszkurzus, valójában levél vagy episztola, amelyet egy hős, egy történelmi, mondai vagy ismert személy megszólalásaként értelmeztek, aki érzelmeiről nyilatkozott. Heroidát főként fiatal szerzők írtak gyakorlat gyanánt, akik tragédiaköltésre készültek; ez kiváló volt a szónoklat és a monológ hangneméhez. E műfaj gyakorlásával, nem véletlenül, végleg felhagytak. Colardeau volt a leghíresebb heroidaszerző.”³¹⁴

Az eredeti tartalom fokozatos érvényvesztése ellenére valószínűleg a tragikumélmény jelenléte valamiféleképpen mégis érzékelhető marad egy értő olvasásban. Chateaubriand *A kereszténység szelleme* című munkájában a vallás és az irodalom összekapcsolódásának legszebb példáit számba véve azt a megállapítást teszi, hogy a keresztény hit és a szenvedély alapvető kapcsolata erőteljes hatást gyakorolt a művészi megnyilatkozásokra. Racine *Phaedrája*, Rousseau *Julie*-je után szintén külön fejezetet kap Héloïse és Abélard, s a

³¹³ Uo., 295–296. Carocci itt számtalan drámafeldolgozást is felsorol.

³¹⁴ Eugène Emmanuel VIOLET-le-DUC, *Précis d' un traité de poétique et de versification*, Paris, 1829, idézi Heinrich DÖRRIE, *i. m.*, 64. A Violet-le-Duc által említett Colardeau éppen iskolapéldája ennek a költői pályának, középszerű tragédiái hozzák meg számára az ismertséget, s heroidaadaptációin túl is az átdolgozások jellemzik életművét: Tasso *Megszabadított Jeruzsálemét*, Young *Éjszakáit*, Montesquieu *Gnidoszi templomát*

Colardeau heroidájából vett idézetek Isten és ember konfliktusát hangsúlyozzák.

„Adjuk Racine-nak Héloïse-t – és szenvedései tablója ezerszer felülmúlja majd Didó szerencsétlenségét tragikus hatása, a jelenet helyszíne és valami megmagyarázhatatlan nagyszerűség miatt, amelyet a kereszténység ad azoknak a dolgoknak, amelyekbe nagyságát beleviszi.”³¹⁵

A heroida XVIII. századi kultusza tehát egyértelműen átmenti nyelvezetében a XVII. század galantériáját, illetve világképében tragikumélményét, amelyeknek az erősödő érzékenységekultusz ad új jelentést. Mindezzel természetesen nem azt kívánom állítani, hogy az említett hagyományok konkrét előzményei az érzékenységnek, hanem sokkal inkább arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy miként kapnak új kontextusban megváltozó jelentést bizonyos gondolkodói problémák.

a rejtőzködő hagyomány

A heroida szerteágazó hagyományrendszerének vázlatos bemutatása arra figyelmeztet, hogy a műfaj meglehetősen „terhelten” érkezik meg a magyar irodalomba. Először is azt érdemes megvizsgálni, hogy mi biztosíthatta a műfaj működőképességét, miért kapcsolódott szervesen egyes szerzők életművébe a heroidák magyarra fordítása. A dolgozat elején már utaltam arra, hogy a heroidák iránti érdeklődés összefügg az 1770-es években a szerelmi témájú regények magyarra fordításával, majd az 1790-es évek tájékán születő levélregényekkel, vagyis a testőrírók, majd a fiatal írógeneráció színrelépésével, azonban bizonyosan kapcsolatos az antik metrumú, magyar nyelvű verselés kultuszával, illetve Pope hosszan tartó népszerűségével is.³¹⁶ Pope magyarországi népszerűsége szorosan összefügg az

saját ízlésére formált verses változatban adja ki.

³¹⁵ René François de CHATEAUBRIAND, *Le génie du christianisme = Oeuvres complètes de Chateaubriand*, II., Paris, Librairie Garnier Frères, 1828, 204.

³¹⁶ Ezt a helyzetet azonban tovább árnyalja a francia és az angol irodalom kapcsolata, amelyre fentebb már utaltam. A XVIII. század francia gondolkodói, írói számára ugyanis Anglia nemcsak társadalmi, politikai vagy filozófiai szempontból számít követendő példának, hanem a kontinensből némiképpen idegen, saját utat felmutató irodalma is a csodálat tárgya, illetve kedvelt olvasmánya a francia közönségnek. A hétköznapi emberek világát témául választó regények kifejezetten nagy meglepetést és érdeklődést, illetve egy új utat jelentenek a francia irodalom számára. Pope népszerűsége viszont kifejezetten a kanonikus irodalom, illetve a felvilágosodás gondolkodói közege irányából érthető meg: az angol költő a francia XVII. századból átvett

angol költőnek a kontinensen érvényesülő hatásával: Bessenyei generációja Voltaire írásaiból, illetve a francia Pope-kiadásokból értesül az angol költő nagyszerűségéről, s a francia írótekintély ösztönzésétől indítva figyelnek fel Pope műveire, amelyek kifejezetten lényegessé válnak a felvilágosodás eszmerendszerének terjesztésében.³¹⁷ A heroida ugyanakkor, amint láttuk, nem igazán válik egyenrangú tagjává a klasszikus műfaji rendnek, ovidiusi eredete egyben korlátokat is jelent, így hamar egyszerű költői gyakorlattá válik. A tematika viszonylag széleskörű variálhatósága, azon belül pedig a szerelem elsődleges szerepe hamar magukkal hozzák a popularizálódás tendenciáját. Nyilván Pope heroidája már mutatja ezt az irányt, amely azonban tartalmazza a felvilágosodás gondolkodói problémáit.

A heroida magyarországi recepciója, a kontinens nyugati irodalmihoz hasonlóan, Pope-hoz kapcsolódik. Bessenyei György a pályáját többek között Pope *Essay on Man* című művének fordításával kezdi, s az *Embernek próbájához* csatolt toldalék a *Lélekrül* című versen kívül négy, történetük szerint összetartozó heroidát tartalmaz. Ezek a szövegek, amelyek valószínűsíthetően korábbiak a Pope-fordításnál, azonos filozófiai kérdést vetnek fel, mégpedig az ember „érzékenysége” vagyis testisége általi meghatározottságát és kiszolgáltatottságát. A négy heroida (*Párides Rézushoz*, *Rézus Párideshez*, *Ediza Rézushoz*, *Rézus fohászkodásai Edizához*) valószínűleg nem független Pope műveitől, hiszen az angol költő valamelyik francia fordítását használva³¹⁸ Bessenyei találkozhatott az *Elisa to Abelarddal*, esetleg a francia heroidagyűjtemények egyikét is forgathatta, ugyanis Czirjék Mihály, fiatalabb testőrtársa néhány évvel később az egyik ilyen kötetből készítette el heroidakötetét, az *Érzékeny leveleket*.

Bessenyei kiválóan felhasználja a Colardeau nyomán kultikusá váló heroidatípus kínálta poétikai lehetőségeket. Egyrészt a négy levél igazi szomorú szerelmi történetet formáz, amely jól összekapcsolható a levélregény tematikájával: Rézus szigorúan tiltja fiának, Páridesnek az Edizához való közeledést, de végeredményben azzal a céllal, hogy kipróbálja fia hűségét szerelméhez. A fiú azonban ezt nem tudva apja ellen lázad és a messzi tengerekre indulva akar elszakadni az idős férfi vélt zsarnokságától. A hajón éri utól az a levél, amely apja valódi szándékát tartalmazza, ám Párides hajótörést szenved és egy lakatlan szigeten

klasszikus esztétika eszményeit menti át századába, s teszi újra érvényessé a lassan elerőtlenedő szabályrendszert, ugyanakkor az erkölcsani, vallási, antropológiai témák feldolgozásával a felvilágosodás alapkérdéseit feszegeti. A poétikai-eszmei kettősség így hamar fontos hivatkozási alappá teszi Pope-ot.

³¹⁷ FEST Sándor, *i. m.*, 275.

³¹⁸ Gergye Lászlónak a kritikai kiadásban közzétett kutatásai szerint lehetséges, hogy Bessenyei gyűjteményes vagy teljes életművet tartalmazó Pope-kötetet használt munkájához. *Bessenyei György Összes Művei. Költemények*, Szerk. GERGYE László, Budapest, 1991, 70–77.

pecsételődik meg sorsa. Ediza eközben kolostorba vonul a kízó szenvedély elől. A néhány oldalas heroidafüzér kikerekedő története ugyanakkor olyan fordulatokat tartalmaz (félreértés, hajótörés, lakatlan sziget), amelyek kifejezetten a barokk regény eszköztárából ismerősek. Érzékelhető az is, hogy Bessenyei jól használja a heroida retorikai és tematikai jellegzetességeit (ez pedig fentebbi feltételezéseimet támogatja). Ediza levele a később Czirjék, majd Dayka által fordított Colardeau Héloïse-ének megszólalására emlékeztet a kolostor miliójének és az érzelmek gyötrő lángolásának felidézésével:

*„E csendes falak közt, hol a sóhajtások
Szüntelen rettegnek, s mindég magánosok,
Itt fetrengnek, Rézus! szerelmem tüzébe,
Nyögvén a természet gyulasztott mérgébe.
Klaster ez, amellybe miattad szaladtam,
Hogy eltávozásod végre meghallottam.”³¹⁹*

Bessenyei továbbá jól felismeri a heroidának azt a tulajdonságát, amely lehetőséget ad az elmélkedésre, s akárcsak az Héloïse-heroidákban, itt is az emberi lét dilemmái, a természet hatalma és az Istennel való viszony kapnak helyet.³²⁰ Bíró Ferenc egyébként a Bessenyei-féle heroidákban megjelenő tragikum kapcsán megjegyzi, hogy a földi lét nyomorúságának ábrázolása szinte a janzenisták gondolkodását idézi.³²¹

A magyar irodalomban Héloïse és Abélard történetének szélesebb körben történő megismertetése Czirjék Mihály testőríróhoz kötődik, aki 1785-ben jelenteti meg heroidafordításait, az *Érzékeny leveleket*. A kötet anyaga már valószínűleg a 70-es évek során

³¹⁹ Ediza Rézushoz = Bessenyei György *Összes Művei. Költemények*, szerk. GERGYE László, Budapest, 1991, 154. A Colardeau-féle Héloïse-heroidában, Dayka Gábor fordításában a következőképpen hangzik a felütés:

*„Itt az Ártatlanság’ magános lak-helyében,
A’ néma Békesség’ lármátlan kebelében:
Hol mentségét a’ szív törvény alá veti,
‘S a’ kéntelen Virtust önnként is öleli:
Elmének nyugalmit mi fergeteg zavarja?
Eggy gyenge szűz’ keblét mi öldöklő gond marja?
Ki gyújtja -újra-fel alélt érzésimet?...
Amor! hát újjolag meg-loptad szívemet?...”*

Dayka Gábor *versei*, szerk. KOVÁCS Ferencné ÓNODI Irén, Miskolc, 1993, 45. A kolostor, illetve maga a bezártság alapvető toposzai az 1769-es heroidagyűjtemény egyes darabjainak: mlle de la Vallière kolostorban, Barnavel pedig börtönben írja kesergő sorait, ez a két szöveg Czirjék gyűjteményében olvasható, lásd alább.

³²⁰ Erről bővebben: BÍRÓ Ferenc, *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*, Budapest, 1976, különösen az *Érzékenység, természet, gondviselés (Bessenyei György indulása. I.)* c. fejezet, 21–60.

³²¹ Uo., 44.

együtt volt,³²² a Báróczi-féle testőrírói kör termékeny irodalmi érdeklődése idején, vagyis nem sokkal Bessenyei első könyveinek megjelenése után. A kötet négy heroidát tartalmaz, Héloïse és Abélard levélváltását, Vallière hercegnő XIV. Lajoshoz intézett panaszát, illetve Barnavel Trumanhoz írott levelét. A művet átlapozva azonban hamar egyértelművé válik, hogy Pope *Elisa to Abelard*-ja az angol irodalmi közegetől elszakadva, a kultikus műfajjal alakulás franciaországi tradíciójával érkezik az értő magyar olvasóközönséghez: az írók körében valószínűleg viszonylag széles körben ismert lehetett az az 1769-es kiadvány, amelyet Csokonai említ Kazinczyhoz írott levelében 1803 február 20-án.³²³ A *Collection d' héroïdes et pièces fugitives en vers de Dorat, Colardeau, Pezay, Blin de Sainmore et autres* Frankfurtban és Lipcsében megjelent kötete egyfajta összegzésként tartalmazza annak az óriási heroidahagyománynak a legjavát, amely 1758-ban, Colardeau Pope-átdolgozásával indul.

Az *Érzékeny levelek* jelentőségét bizonyosan abban kell látnunk, hogy bevezeti a magyar irodalomba a korabeli francia heroidahagyományt, amely a szerelemről való beszéd újfajta lehetőségét mutatja fel. Az előző fejezetben végigvitt architextuális olvasás eredménye azt mutatja, hogy Czirjék fordítása bizonyosan közvetíti a francia műfaj terheltségét, vagyis a galantéria, tragikumélmény, illetve a mindkettőhöz szorosan kapcsolódó levélregény erőteljesen érvényesülő diszkurzusát. A kötet teljes mértékben betölti ezt a nagyon lényeges bevezető funkciót, hiszen a két legnépszerűbb francia heroidát, Héloïse és Abélard levélváltását veszi át, illetve mindegyik szöveg előtt megtartja az eredeti epikus felvezetést. Ennek funkciója nyilvánvalóan a heroida könnyebb megértése, a szöveg szituálása, illetve valamiféleképpen műfaji paktumának megmutatása lehet. Ugyanakkor nagyon erőteljesen sugall egy tragikus-érzelmes olvasatot, amely a szerelem életmeghatározó erejét hangsúlyozza:

„Haszontalan igyekezet, és gyenge volna bár mely szó is Heloiz fájdalmának ki fejezésére, a szelid és érzékeny szivek hajlandóságok szerint képzelhetik magoknak, ezen szerentsétlen szeretőnek kétségben esését. [...] Ugyan azon egy sírban temették mind a kettőt. Egy akor élt író (Chron: Turon: in not. ad Epist. Abel. Pag. 1195) azt erősíti hogy: midőn Heloizt bé bocsátották a sírban

³²² Uő., *A legérzékenyebb nemzedék: Báróczi Sándor és „testőríró” barátai*, ItK, 1978, 20.

³²³ CSVMÖM, *Tanulmányok, Jegyzések és említések a' DAYKA Verseire*, szerk. BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta, Budapest, 2002, 66–67.

Abelárd ki nyujtotta volna karjait, sokáig ölében szoritván. Ez ugyan az egy máshoz hiveknek édes és kellemetes mese; mind az által a szerelem, mely az elevenek közt annyi tsudát téssen, a holtak közt nem birhattya hatalmát.”³²⁴

Ez az előrebocsátott részletes elbeszélés olyan narratív hálót von a heroida köré, amely biztosítja a történetként olvasás lehetőségét, vagyis a levélregény adta interpretációs keretet, illetve megismerteti a magyar olvasóval a középkori pár érzelmes történetét. A levélregény műfaja már bizonyosan nem volt ismeretlen ez idő tájt az olvasottabb körökben, például éppen Czirjék egyik testőríró társa, Bíró László fordította magyarra Madame de Graffigny *Perui leveleit*, amely azonban kéziratban maradt és elkallódott.³²⁵ Kazinczy a Pályám emlékezetében Czirjékkal való 1784-es találkozását felidézve pedig kifejezetten a levélregények által ajánlott naiv olvasást, vagyis az igaz történetként való elfogadást erősíti:

„Egy szomszédunk lehozá Bécsből Czirjék Mihály testört, mátkájával [...] Amint belépénk, a szép hadnagy és a szép leány egy asztalka mellett ültek. A leány felolvasa a Colardeau Heloizéből két sort, a hadnagy pedig némán futa végig fordításán, s kéziratán igazításokat teve. Szebb leányt, mint ez az új leány (Heloiz), nem könnyen lehele látni; szebb ifjat, mint ez az új Abelárd, még nehezebben; de talán szebb kéziratot sem könnyedkén.”³²⁶

A *Hertzeg-Aszszony Vallier XIVdik Lajoshoz* című heroida viszont sokkal inkább a francia udvari élet gáláns hagyományát közvetíti, amely azért nagyon lényeges, mert közvetlenül megidézi a műfaj egyik gyökerét. A szöveghez ebben az esetben is kapcsolódik egy olyan elbeszélés, amely a heroidában megszólaló, illetve megszólított személyek történetét hivatott az olvasóval ismertetni. Ebben az esetben ez azért lényeges, mivel Czirjék az Héloïse–Abélard szekvencia beszédhelyzetével azonos heroidát választott, Vallière kisasszony ugyanis kolostorba vonulással próbál számot vetni a szerelem hatalmával:

„[...] a tsendes kesergésnek terhe alatt fogyni kezdet Valliér, el végezte magában, hogy hátra lévő idejét Klastromban fogja tölteni, a mint hogy tsak

³²⁴ CZIRJÉK Mihály, *Érzékeny levelek*, Bécs, 1785, *Héloiz és Abelárd életek*

³²⁵ BÍRÓ Ferenc, *i. m.*, uo.

³²⁶ KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, Budapest, 1993, 61–62.

hamar be is ment, a hol esztendő múlva be is esküdöt. Következendő nap tulajdon maga a Királyné nagy pompával hozta számára a fekete fátyolt. Ezen Hertzeg-aszszony több nemes tulajdonságai közt a Vers irsban (mely az érzékeny lélek mulatsága) leg kedveseb üdő töltését találta. Sok jeles munkákat tet az Udvarnál létében, minek előtte fel esküdöt. Nehezen felejthetvén kedves hitetlenét, ezen következő Verseken írt Levél által kívánta meg bizonyítani, mely keserves légyen egy érzékeny szívnek el fojtása.”³²⁷

A kötet negyedik, utolsó heroidája, a *Barnavel Truman barátyához*, már kilép a heroida eredeti műfaji paktumából, hiszen a levélíró és a címzett viszonya bizalmas baráti, s a megfogalmazott panaszban hangzik el a szomorú szerelmi történet. Vagyis Czirjék választása itt egy olyan szövegre esett, amely a műfaj történetének lezáró periódusát képviseli, amikor a szerzők már új témák keresésével, a szerelmi csalódás szituációjának variálásával próbálják életben tartani a heroidát. Barnavel története egyébiránt egy 1731-es angol drámára megy vissza, s Trumanhoz fordulása a későbbi heroidában szintén a drámai alapszituációt idézi a bizalmas alakjának meglevenítésével.³²⁸ Dorat-t, a francia eredeti szerzőjét a témaválasztásban nyilván befolyásolta az angol irodalom tekintélye, mindenesetre az *Almanach des Muses* című folyóirat a mű megjelenésekor, 1765-ben Colardeau Héloïse-a után a legsikeresebb heroidának ítéli.³²⁹

A heroida magyarországi történetének második és egyben lezáró szakasza Kazinczy köréhez kapcsolódik. Az egyik szerző Dayka Gábor, akit Kazinczy még pesti papnövendék korában biztatott heroidaírásra,³³⁰ fordításai (*Pénélope Ulysseshez, Phyllis Demophoónhoz, Héloïse Abélardhoz, Abélard Héloïse-hoz*) több folyóiratban, kötettervében, majd kötetében is helyet kapnak, illetve kéziratok feltételezhetően nagyszabású tervekről árulkodnak, amint azt alább ismertetni fogom. A másik szerző Csépany István, aki Kazinczy Orpheusában publikál két fordítást az Héloïse–Abélard szövegagyományból, német eredetiből dolgozva. Ezen felül tudomásunk van még Ányos Pál érdeklődéséről is a műfaj iránt, ő Ovidius nyolc heroidáját fordítja le, amelyekből mindössze egy, a *Pénélope Ulisszeshez* maradt fenn. Döme Károly

³²⁷ CZIRJÉK Mihály, i. m., *Hertzeg-Aszszony Valiér élete*

³²⁸ A történetmagyarázó felvezetés a következő segítséget adja a heroida megértéséhez: „A szerelemtől el részegedett Barnavel ezen tulajdonságoktól fel gyuladván érzékenységiben, magát a leg szerentsébb szeretőnek hitte lenni. De milyen volt ki jozanodása, ezen Barátyához a tömlötzben irt levele voltaképen elő-adja.” Uo., *Barnavel életének rövid le írása*.

³²⁹ Renata CAROCCI, i. m., 228–229.

³³⁰ KABDEBÓ Lóránt, *Dayka Gábor költői pályája*, Miskolc, 1968, 6.

szintén több Ovidius-heroidát lefordít, amelyek kötetében is megjelennek. Úgy tűnik, hogy a heroida művelése a magyar irodalomban is kifejezetten fontos, programszerű törekvéssé alakul egy időre: elsősorban a Kazinczy nevéhez kötődő folyóiratokban, de például a Magyar Musában jelenik meg Dayka *Pénélope Ulysseshez* című munkája először, 1787-ben.³³¹ A Czirjék által felfedezett hagyomány ismét fontos lesz tehát alig másfél évtized múlva, s egy történeti intenciójú olvasás érthetővé teheti a heroidák megújuló szerepét. Az *Érzékeny levelek* még erőteljesen része a testőrírók fordítói tevékenységének, amely Bíró Ferenc találó megfogalmazása szerint sokkal inkább tekinthető egy felfokozott olvasási élmény eredményének, semmint tudatos irodalmi programnak.³³² A lényeges arányban szerelmi tematikájú regények magyarításával foglalkozó testőrírók jelentősége mégis abban látható, hogy erőfeszítést tettek a magyar szépprózai nyelv kidolgozására, illetve a szerelemről való beszéd lehetőségeinek megteremtésére, amelynek dimenziói, amint a fejezet elején említettem, felölelik Isten és ember, test és lélek, öntudat és tragikum problémáit.

Az antik szerzők magyarországi kultusza és az időmértékes verselés művelése emellett nyilván felerősítik az Ovidius iránti érdeklődést, ám úgy tűnik, hogy a római költő szövegei kifejezetten a heroida XVIII. századi, egyszerre gáláns és érzékeny hagyománya szempontjából kapnak jelentést. Ugyanis már a francia irodalomban feltűnő, hogy a fordítók nem törekednek a teljes ovidiusi heroidahagyomány³³³ nemzeti nyelvre ültetésére, a huszonegy szövegből csak kilencet emelnek ki, amelyeket egyrészt a női megszólalás, másrészt az egységes tematika tart össze.³³⁴ Ezek az asszonyok mindannyian a szerelem híres áldozatai (pl. Didó, Médea, Phyllis), illetve olyan hősnők, akik szerelmük távollétén keseregnek (pl. Pénélope). Valószínűsíthetjük tehát, hogy a magyar Ovidius-recepció ebből a horizontból válik értelmezhetővé. Ezzel egyúttal közelebb kerülünk annak a kérdésnek a megválaszolásához is, hogy a heroida miért lesz újra fontos a fiatal írógeneráció önkifejezésében (Dayka Gábor) vagy akár irodalomértelmezésében (Csokonai Vitéz Mihály, Ungvárnémeti Tóth László), illetve milyen új jelentést integrál a műfaj.

A heroidának az érzékenység eszmetörténeti hagyománya szempontjából történő újraértelmezése az 1790-es évekre Dayka Héloïse-fordításaiból érthető meg legegyszerűbben, s nyilván logikus is ebből a két szövegből kiindulni, hiszen egyrészt a nyugat-európai

³³¹ Ugyanez a heroida a Magyar Múzeum negyedik számában is megjelenik. Kazinczy egyébiránt tervbe vette Dayka Héloïse-fordításának kiadását is 1792-ben, viszont a cenzúra ezt nem engedélyezte, vö. Kazinczy Arankához írott levelei, *KazLev.* II., 261., 264.

³³² BÍRÓ Ferenc, *i. m.*, 18.

³³³ Ideértve a már említett, reneszánsz idejéből, az állítólagos barát tollából származó néhány válaszheroidát is.

alakulástörténetben ez a téma ad lehetőséget a műfaj újjászületésére, másrészt pedig láthatóvá teszi a heroida magyarországi jelentésbővülését. Dayka, Czirjékhez hasonlóan, Colardeau művéből dolgozott, s fordításának előkelő helyett szánt kötettervében, a Veres Kötet két könyvének párhuzamos szerkezete az egy-egy előbeszéd után heroidákkal nyitja meg a versek sorát. Az első az Ovidius-fordításokkal, a második pedig az Héloïse–Abélard levelekkel indul. Dayka utóbbiak esetében két változatot, egy korábbi, 1791-ből származó, illetve egy vélhetően 1793-ban készített verziót közöl, amelyeket az eltérő verselés különböztet meg egymástól. Míg Czirjék esetében lényeges volt a szövegekhez tartozó, a recepciót irányító történet elbeszélése, Dayka már csak a heroidákat közli, mivel nyilván ekkorra a téma már viszonylag ismert. Ez az eljárás mindemellett kifejezetten a lírai megszólalásra vonja az olvasó figyelmét, s a Czirjék-féle változattal történő összevetésből az is bizonyossá válik, hogy Daykának jobban sikerül visszaadnia az eredeti szöveg feszességét, az érzelmek kizárólagos hatalmának megfelelő tömörségű hangsúlyozását. Czirjék ezzel szemben sokkal inkább bőbeszédű, Héloïse megszólalása például közel háromszorosa Dayka változatának, ami vagy önálló részek betoldásából, vagy szószaporításból adódik. A következő néhány sor jól rámutat a fordítások különbségeire:

Colardeau: „*Combien faut-il encore aimer; se répentir;
Désirer; espérer; désespérer; sentir?
Embrasser; repousser; m'arracher à moi-même,
Faire tout, excepté, d'oublier ce que j'aime.*”

Dayka: „*Hányszor kell még addig remélni, vérzeni,
Szertni, lángomat szívemben fojtani:
Javallni, 's újjolag meg-vetni, meg-tsalódni!
Azonban egyedül kedvesemért aggódni –*”

Czirjék: „*Mennyit kell még addig szeretni, 's törődni,
Ohajni, remélni, kétség közt, gyötrődni,
Ölelni, meg vetni 's egész ájulásig,
Érezni, 's örülni szív elfogodásig,*

³³⁴ Renata CAROCCI, *i. m.*, 67.

*Mindent el követni ki vévén ez egygyet:
Nem felejteni, kivel szivem váltott jegyet!”*

Dayka fordítása a 90-es évek elején témaválasztásával, kifinomult költői megszólalásával, illetve a Kazinczyhoz való kapcsolódásával közvetlenül az érzékenység Magyarországon ez idő tájt megerősödő eszmetörténeti-szépirodalmi periódusához kötődik. A szöveg egyértelműen arra figyelmeztet, hogy értelmezése nem redukálható arra az olvasatra, amely Daykát szentimentális költőként tételezi, s a szomorú, rövid élet, a boldogtalan házasság és szerelem iránti sóvárgás narratívájába kényszeríti az egész életművet. Szilágyi Márton Dayka-tanulmányában éppen e kizárólagos interpretáció ellen tiltakozik, ráirányítva a figyelmet az életmű sokoldalúságára, illetve próbálkozásaira.³³⁵ Debreczeni Attila érzékenység-értelmezése³³⁶ nyomán pedig éppen azt kell látnunk, hogy ha Dayka szentimentálisként kategorizált műveit az érzékenység horizontjából olvassuk, akkor nem csak egy hagyományosan monotonnak, illetve értéktelennek tekintett szerelemértelmezésként, hanem elsősorban olyan (pre)modern világlátásként interpretálható, amely Isten és ember viszonyának problematikusá válását, az ember léthelyzetének újraértelmezési szükségét is tematizálja. Dayka Héloïse-fordításai éppen ezeknek a kérdéseknek a kompakt megfogalmazását adják, vagyis Czirjék körülményes kifejezésével szemben hitelessé, az érzékenység diszkurzusába illeszkedővé tudnak válni.

Azonban természetesen továbbra is szem előtt kell tartanunk a műfaj hagyományait, Dayka francia forrását, hiszen a szövegek egyes helyei olyan nyomokként működnek, amelyek, bár a XVIII. század végi magyar olvasásban már valószínűleg némák maradtak, a heroida eszmetörténeti alapjaihoz vezetnek vissza. Az előző fejezetben arra kívántam rámutatni, hogy a XVIII. század közepén megújuló heroida az irodalmi hierarchia csúcsán álló tragédiához kapcsolódva miként integrálja a magára maradt ember tragikumát, ami a végeredményben kegyetlen arcú, rejtőzködő Isten janzenista hagyományaihoz vezethető vissza. Az emberi világból kivonult Istennel való konfliktus ebből a szemszögből új rétegét adja az értelmezésnek, s csak az idő közben elfeledett és eltorzult francia klasszikus (vagyis XVII. századi) tragikumhagyomány felől válik érthetővé:

³³⁵ SZILÁGYI Márton, *A „titkos bú” poétája? (Dayka Gábor kanonizálásának kérdőjelei) = A magyar irodalmi kánon a XIX. században*, szerk. TAKÁCS József, Budapest, 2000, 73–87.

³³⁶ Debreczeni Attila, *Irodalmi megújulás az érzékenység jegyében a XVIII. század végének magyar irodalmában*, nagydoktori értekezés, Debrecen, 2002, kézirat, különösen: *Emberkép és világrend*, „Érzékenység”: *emberkép és életminta, Életminta és irodalom* című fejezetek.

*„Bosszú-álló Isten! botsássd-meg tévedésem!
Te tiltod hívemmel közölni szenvedésem:
Kemény hagyásodat Leányod tiszteli:
Jaj! szívem kénszerét... ‘s a’ toll őt követi. [...]
Nagy Isten! bízzam é? leg-kevesbb ellenségem,
Kire fegyvert kiált el-árúlt békességem.
Azonban rettegem védő hatalmadat;
Ha tehetős szavad fel-múlja lángomat.” [stb.]³³⁷*

A XVII. századi tragikumélmény nyomai nemcsak az Istennel való viszony, hanem a szerelemértelmezés területén is érzékelhetők a szövegben: ez a létértelmező pozíció, amely a janzenizmus katolikus reformirányzatához is kapcsolódik, sok más szellemi mozgalommal (pl. a libertinizmus, a deizmus vagy Rousseau teizmusa, stb.) együtt, értelmezhető ugyanis egy olyan istenhelyettesítő mítoszként, amely a természettudományos felfedezések eredményeire, vagyis a hagyományos istenkép szertefoszlására adódik válaszként. Az Héloïse–Abélard heroidákban Isten hiányát a szerelem tölti be, s felvállalja a transzcendentális szféra hatalmát:

*„Meg-ejtél; ízlelém szerelmed’ javait;
Éretted el-hagyám az Ég’ törvényeit.
Tebenned egyesült elmém, bötsöm,reményem,
Te néked áldozék, Te néked gyúlt töményem.
Melletted a’ világ szívemnek meg-hala
Te vóltál Istene, Ég, Föld, és Fő java”³³⁸*

A szerelem istenhelyettesítő mítoszként értelmezése mellett a janzenista predestinációgondolat – vagyis az ember tehetetlensége az isteni akarattal, a végzettel szemben – is működik ebben a szerelemértelmezésben, amelyet a *Manon Lescaut* kapcsán fentebb már említettem:

³³⁷ *Helois Abelardhoz a klastromból*

„Szabad szeretetiünk ártatlan lánggal ége,
'S ah! vétkessé tevé a' sors' kegyetlensége.
Hogy égő szívedet szívemhez lántzolád,
'S barátságot költvén, szerelmedet nyújtád”³³⁹

A fenti argumentáció egyáltalán nem azt kívánja bizonyítani, hogy az érzékenység közvetlen alapja a klasszikus tragikumélmény vagy éppen maga a janzenista eszmevilág. Mindössze arra próbáltam rámutatni általuk, hogy egy elfeledett gondolkodói tradíció miként kap új irodalmi érdekeltséget, s az érzékenység diszkurzusa, nagy vonalaiban rokon filozófiai problémáival hogyan tudja újra adekvát megnyilatkozási formává tenni a heroida műfaját. Dayka kéziratban maradt életműve, meg nem valósuló tervezete, fogalmazványai arról tanúskodnak, hogy a költő kifejezetten nagy szerepet szánt a heroidának költészetében. A Sárga Kötet 122. lapja tartalmazza azt az alábbi címlistát, amely valószínűsíthetően a tervbe vett heroidák felsorolását tartalmazza:

„ <i>Lucretia az Urához</i>	<i>Seneca Nerohoz</i>
.... <i>lusztráshoz a' huga</i>	<i>Socrates a' Tanátshoz</i>
<i>Horatiushoz a' huga,</i>	<i>Julia Ovidiushoz</i>

<i>Hunyadi László a' Szerelméhez</i> <i>a' Szeretőjéhez</i>
<i>Gallus Lycosashoz</i>	<i>Joanna Gray az Urához.”</i>

A lista mindenképpen beszédes: Dayka olyan szövegeket is felvesz a tervbe (*Seneca Nerohoz, Socrates a' Tanátshoz*), amelyek nyilvánvalóan nem illeszthetők a heroida érzékeny vonatkozásaihoz. A Dayka-életmű újraolvasásához pedig ez egy fontos kiindulást jelent, hiszen, amint arra Szilágyi Márton felhívja a figyelmet, a fiatalon elhunyt költő értelmezését eleddig jobbra a szentimentalizmus narratívája határozta meg.³⁴⁰ A heroida franciaországi műfaj történetében ezek az új témák, vagyis a megrendítő sorsú, hősi jellemű nagy

³³⁸ Uo.

³³⁹ Uo.

³⁴⁰ SZILÁGYI Márton, *i. m.*, 73–87.

államférfiak, illetve királyok, sőt konkvisztádorok megjelenése arra az időszakra tehető, amikor az Héloïse–Abélard történet variációi, illetve magának a szerelemi témának a variálhatósága már végesnek tűnik.³⁴¹ Dayka *Életleírásaiban*³⁴² található továbbá néhány olyan vonatkozás, amely a heroida fontos szerepét erősíti a félbemaradt életműben. Megtalálható például a korpuszban a *Socrates' élete* vagy a *Johanna Gray*; utóbbi azért és lényeges, mivel Ivánkai Vitéz Imre, Dayka rendtársa és barátja, Kazinczy körének tagja Wielandtól lefordította a *Johanna Gray* című verses szomorújátékot (amely szintén kéziratban maradt). Itt egyébként közvetlenül látszik dráma és heroida kapcsolata. Az *Essex* Laube német nyelvű színművéhez kapcsolódhat, amelynek tárgya az Erzsébet királynő által lefejeztetett angol gróf szomorú sorsa, a *Cortéz*, és a *Pizzaro* pedig a konkvisztátorok témakörébe tartozik. A *Julia Ovidiushoz* tervét azért is fontos kiemelni, mivel a történet eredetileg regényformában létezett, amelynek egyik változatát Aranka György készítette el 1790-ben.³⁴³ Ez a levélregény egyébként műfaji paktuma alapelveit előbocsátva eredeti levelezésként tünteti fel magát, a negyvenkét levelet Herculanumból származó hiteles iratokként exponálja.

Levélregény és heroida poétikai-retorikai érintkezése tehát a magyar irodalomban is megfigyelhető, de még lényegesebb a műfajok azonos gondolati síkon történő összekapcsolódása. Az érzékenység meglehetősen rövid magyarországi érvényesülésében a levélregény és a heroida mindenképpen innovatív poétikai próbálkozásnak minősíthető, sőt, azt kell látnunk, hogy mindkét műfaj ebben az időszakban válik igazán adevát megnyilatkozási formává, s a periódus lezárulásával értelmüket veszítik.³⁴⁴ Műfaji

³⁴¹ Renata CAROCCI, *i. m.*, 91., 106–136.

³⁴² Szintén a Sárga Kötetben olvasható, a mai napig kéziratos szöveg, amely híres emberek biográfiáit tartalmazza. Ezek egy része valószínűleg Dayka tanári munkásságához, ezen belül is az auctorolvasáshoz kapcsolódnak, de fent említett darabjai egyértelműen előtanulmányoknak készülhettek egy később megírandó műalkotáshoz.

³⁴³ ARANKA György, *i. m.* A regény eredetileg 1753-ban jelent meg Róma helyiségének feltüntetésével, egyébként egy francia szerzőnő, marquise Charlotte-Antoinette de Bressay Lezay Marnezia tollából, majd még ebben az évben Londonban megjelenik a szöveg angol változata *Letters from Julia to Ovid* címmel, s pontosan harminc évvel később a német fordítás: *Briefe der Julie, Tochter Kaisers August an Ovid*, Frankfurt und Leipzig, 1783. A heroidaváltozatot Dorat készíti el 1759-ben, amely a *Collection d' héroïdes et pièces fugitives*-ben egy évtized múlva újra megjelenik.

³⁴⁴ A lezárulás némiképpen számvetést is jelent: Csokonai és Ungvárnémeti is foglalkozik elméleti szinten a heroida műfajával. Csokonai Dayka verseire írott bírálatában, Kazinczyhoz 1803. február 20-án küldött levelében vet számot a heroidával, s a következő meghatározást adja: „A' Heroidáknak egy különös Characterek van a' Költés' Világában, melly három Poémának természetéből van költsönözve. Az őszinte Levelek', az érzékeny Elegiák', és az indultatos Monológok' tulajdonsági olvadnak egybe ebben az Ovidius' édes találmányjában.” CSVMÖM, *i. m.*, 67. Ungvárnémeti rövid tanulmányt szentel a heroida műfaj-meghatározásának, amelyet alcímében bajnok-leveleknek titulál. A műfaj ovidiusi eredetére utalva röviden áttekinti az európai hatástörténetet: Pope-ot, a francia és a német változatokat említi, majd a magyar fordítók közül Czirjék Mihályt és Döme Károlyt emeli ki. UNGVÁRNÉMETI TÓTH László, *Heroidek (Bajnok-levelek)*.

szempontból végigtekintve a heroida és a levélregény magyarországi történetén, illetve összefonódásain, azt az elsőre talán furcsán hangzó kijelentést kell tennünk, hogy a heroida, egészen pontosan pedig az Héloïse-szövegek teljesebben reprezentálják a levélregény nyugat-európai történetét, mint maga a magyar levélregény. Ha ugyanis felfejtjük a heroida tradícióját, akkor feltárulkoznak azok az alapok, amelyek a levélregény alapjait is jelentik, vagyis a tragikum, a galantéria, illetve az érzékenység, míg kizárólag csak a levélregény magyarországi történetében kutakodva egyedül az érzékenység hagyományához tudunk kapcsolódni. A heroida teszi tehát igazán teljessé a levélregény jelentését, s magyarázza meg végül az elérvénytelenedés okait is. Mindezekkel párhuzamosan pedig azt is látnunk kell, hogy a heroida egyfajta kapocsá válik a felvilágosodás generációi között: a testőrírók tevékenysége és Kazinczy köre a szerelemről való beszéd lehetőségeinek kidolgozásában, egy új diskurzus megteremtésében és az ízlés megújításában fonódnak össze.

*“Irodalom és kritika különbözősége pedig talán csak abban áll,
hogy a kritika sokkal inkább hajlamos,
hogy vak legyen arra, ahogy saját magától való
kritikai különbözősége végeredményben
irodalmivá teszi.”
/Barbara Johnson/*

VI. Lezárás és kiutak

Évekkel ezelőtt, amikor hozzákezdtem a magyar levélregények olvasásához, mindössze egyetlen probléma tette érdekessé a viszonylag csekély mennyiségű korpuszt, mégpedig az a narratív technika, amely hangsúlyossá teszi az elbeszélő alakját, ugyanakkor fenntartja egy történet közlésének igényét. Az egy vagy több szubjektum tudatából kiáramló, majd kialakuló elbeszéléstechnika éppen korlátozott lehetőségei révén vált izgalmassá. Ez a meghatározottság azonban továbbvitt egy másik probléma felismeréséhez, mégpedig ahhoz, hogy a magyar levélregény szerény divatja a XVIII. század végén összekapcsolódik egyáltalán a magyar regény kezdeti korszakával, s egyben magyar olvasóközönség szélesedésének eseményével. Ez a helyzet pedig indokoltá tette a magyar regény indulásával történő számvetést. A műfaj XVIII. századi története a magyar irodalomban azt mutatja meg, hogy mindössze néhány évtized alatt beáramlik egy óriási szövegmennyiség, különféle regénytípusok, témák, nemzeti változatok sokasága formájában, ezáltal mellőzve a regény genetikus alakulásának ívét. Természetesen ez a helyzet nem hozhatja magával a XVIII. századi magyar regény leértékelését, inkább kihívásként értékelendő, hiszen azt kell felismerni, hogy nagyon rövid idő alatt történik meg a regény változatosságának recipiálása, természetesen elsősorban fordításokon keresztül.

Így kerül a kedvelt olvasmányok közé a levélregény is, műfaji paktumának teljes kidolgozottságával, genézisének szinte teljes elrejtésével. Népszerűsége azonban ettől függetlenül adott, hiszen két fontos irodalmi törekvéssel kapcsolódik össze: egyrészt egy hagyományos erkölcsstani, didaktikai indíttatású prózairodalom hagyományaival. Másrészt, ami maradandóbb olvashatóságot jelent a műfaj számára, az érzékenység eszmetörténeti érvényesülésével, vagyis a modernitás egyik korai, problémafelvető periódusával. A magyar levélregény a műfaj sűrített és jobbára elfedett történetéről beszél, éppen ezért mutatkozott érdemes vizsgálódási iránynak bizonyos regénypoétikai problémák felvetése Bahtyin nyomán,

illetve a francia levélregény genetikus alakulástörténetének megmutatása. A francia regény barokk hagyományától a levélregény hosszú kultuszához való eljutás végigkövetése lényeges belátásokkal szolgált, mégpedig a valóság–valóság–játék poétikai kategóriává alakuló fogalmainak érvényesüléséről beszélt a regény és a levélregény meghatározásában. A magyar levélregény készen kapott műfaji paktuma így vált érthetővé. A valóság mint középponti poétikai kategória nyilván a levélregények alakítottságának mozgatója, a szövegek narrációjának minden vonatkozása ennek a fogalomnak a következménye. Így az elemzés szinte magától értetődően vitt tovább a narrato-poétikai vizsgálódás irányába, amely a fragmentáltság és az egységteremtés sajátos dinamizmusának bemutatását eredményezte, illetve erre építettem a szereplő fogalmának meghatározhatóságát is.

Az alapvetően innovatív elbeszéléstechnika választása sokszor azonban csak illuzórikus örömet ad értelmezőjének, a látszólagosan metaforikusnak mutakozó regényszöveg a diszkurzus önmagáért létezésének hangsúlyozásával rendre a metonimikus elbeszélés eljárásait termeli ki a szövegben. Az értekező levélregényekben a tanítás szándéka ad valamiféle teleológiát a szövegeknek, az érzelmes típusban viszont rendre egy szomorú történet elbeszélése a cél. Ez a történet alapvetően tét nélküli, hiszen alakulása és végkifejlete eleve adott, egyrészt az olvasónak a műfajra vonatkozó tudása, másrészt pedig a szöveg által folytonosan tematizált befejezés által. Vagyis az elbeszélés alapvetően súlytalanná válik, átadva a helyet a szubjektum önmegteremtési szándékának, az olyan, eddig háttérbe szoruló témáknak, mint például az érzelmek, a szerelem egyéni megélhetősége, lelki vonatkozásai, vagy akár az olvasásban megmutakozó irodalmi szöveguniverzum, mint életminta lehetősége. A történet folyamatos újramondása, a prolepszisek általi evidenciája azonban mindezt el is bizonytalanítja azzal, hogy végletekig megszabja és egyértelműsíti a szöveg értésének módját.

A levélregény tehát látszatra a levélhez hasonlóan³⁴⁵ formája leírhatatlanságát, rugalmasságát és kánonon kívüliségét sugallja, vagyis elvileg a regény típusain belül a legmegfoghatatlanabb. Valójában azonban meglehetősen erős korlátokat alakít ki maga köré

³⁴⁵ A levél meghatározására és beszédmódjára nézvést vö. Geneviève HAROCHE-BOUZINAC, *L' épistolaire*, Paris, Hachette, 1995, 3, „Ainsi la lettre, forme très différenciée à l' intérieur de ses propres limites, se caractérise-t-elle par l' instabilité de ses formes et la souplesse de son utilisation. C' est la combinaison de ces facteurs historiquement et socialement variables et de facteurs invariants (destination, souscription) qui détermine le mode de fonctionnement du genre épistolaire. [A levél tehát, amely saját határain belül igen változatos lehet, meglehetősen bizonytalan formával és sokoldalú felhasználhatósággal jellemezhető. Történelmileg és társadalmilag változó tényezők, illetve változatlan elemek (címezés, aláírás) kombinációja, amely meghatározza a levélműfaj működési formáit. ford. tőlem, B. K.]

témaválasztásával, elbeszélésmódjának következményeivel, így Roland Barthes kategóriáit alkalmazva írhatónak³⁴⁶ mutatkozik, azonban kizárólag az olvasható³⁴⁷ szöveg kategóriájába sorolható. Így válik egyértelművé az a tény is, hogy a levélregény – önértelmezése ellenére – az irodalmi szövegek rendszerében a regény kategóriájában találja meg a helyét. A narráció problémájának folytonos kiütközése mellett legalább ugyanilyen lényeges egy közvetlenebb hozadék, amely nem független a nem-irodalmisság fogalmában jelentkező önértelmezéstől, vagyis a hétköznapi, nem retorizált nyelv teljesítményének megmutatásától sem. A szerelemről, illetve az érzelmek egyéni megélésének esélyéről, továbbá az önreprezentáció lehetőségeiről való beszéd a társalgási mintaadás és egy retoricitástól elszakadó irodalmi nyelv megvalósulását mutatja. Ehhez kapcsolódik az olvasási tapasztalat elmozdulása a kommunikativitás irányba, amely szöveg és olvasója bensőségesebb viszonyát hívja elő.

A műfaji paktum részletes leírása, amely tehát alapvetően a valóságpoétika narrációs következménye, illetve a szöveg és olvasójának viszonyrendszere irányába terelte az elemzést, végeredményben nem képes a magyar levélregényekre korlátozódva megmutatni a műfaj genézisének körülményeit, amely viszont lényeges megfontolásokkal gazdagíthatja az értelmezés belátásait. A továbblépés lehetőségét az elemzésben érdekes módon egy másik műfaj vizsgálata adta meg, mégpedig a heroidáé, amelyet a XVIII. század végén a magyar irodalomban az érzékeny levélregénnyel azonos diszkurzus, témaválasztás, sőt narrációs megfontolások jellemeznek. A heroidát emellett szintén kétes poétikai helyzete tette érdekessé, de ebben az esetben az antik eredet és az érzékeny levélregényhez szorosan kapcsolódó nem klasszikus irodalmi tematika és beszédmód okozta a feszültséget. A XVIII. század végi heroida, a magyar levélregénnyel ellentétben olyan nyomokat ajánl a prózai műfaj eredetének Magyarországon nem érvényesülő megértéséhez, amelyek elvezetnek egyrészt a barokk galantéria levél-, illetve társalkodáskultuszához, másrészt pedig a klasszikus tragikum problémájához.

Számomra a magyar levélregény kérdését éppen ezek a szerteágazó irodalomtörténeti, eszmetörténeti, poétikai és elméleti irányok felmerülése tette végtelenül izgalmassá, ugyanakkor érzékelhető, hogy ezek az elemzési irányok valóban az apológia megszólalási pozícióját kívánják meg. A védőbeszéd retorikai helyzetének felidézését a disszertációm

³⁴⁶ „amit ma is lehetséges megírni (újraírni) – ezt nevezzük írhatónak. Miért az írhatót tekintjük értéknek? Azért, mert az irodalmi munka (az irodalom mint munka) tétje, hogy az olvasót immár ne a szöveg fogyasztójává, hanem létrehozójává tegye.” Roland BARTHES, *S/Z*, ford. MAHLER Zoltán, Budapest, 1997, 14.

³⁴⁷ „Az írható szöveggel szemben megjelenik tehát a vele ellentétes érték, negatív, reaktív értéke: az, amit el lehet olvasni, ám nem lehet megírni. Ez az olvasható. Az olvasható szövegeket klasszikusoknak hívjuk.” uo., 15.

címében Margócsy István idézett *Szigvárt*-tanulmányából vettem, amely az 1780-as, 1790-es években megjelenő regények nyelvteremtési törekvéseire és beszédmódok meghonosítására hívja fel a figyelmet. A problémák számbavétele nyomán az is hamar világossá vált, hogy a magyar regényeken túl szükséges más területek *apológiáját* is felvállalni, hiszen azok kívülmaradása a magyar tudományos diszkurzusból feltűnő hiány.

Ennek hozadéka további irányok lehetőségét ajánlja fel: egyrészt a magyar nyelven megjelent barokk regények, illetve a bennük olvasható levelek diszkurzusának újraértelmezésére figyelmeztet, valamint ezeken túl a XVIII. században egészen különleges jelentőségű levelezői hagyománnyal, illetve az autodiegetikus elbeszélésmód (vagyis a prozopoeia egyik lehetséges megvalósulása) különböző területeken jelentkező hatalmával történő számvetésre szólít fel.

1. függelék: franciakert és angolkert

2. függelék

SK. 88. [Dayka Gábor szépprózai írásait, fordításait, verspróbáit tartalmazó, kéziratos Sárga Kötetből]

*Excerpták az én Bácsmegeimből. K. F.*³⁴⁸

Ögyelgő lépésem suttogást indítottak a' nézők között
által-adttam magamat az el-taposott szerelem, 's meg-tsalt remény' fel-öklődött ki
fakadásainak

Kedves síklással repült keresztül a' tántzosok között
el-süllyedtem el-múlt boldogságom' szemlélésében
a' leg-elevenebb örvendezés' tüze, melly mind erében égett-által hatott reám
az halál' által-szorítása

Szerelemre olvadt oboája

Bánatját ki-sírni

Szívem olvad a' leg-édesebb könny tseppekké

édes-bánatú szempillantás

az el-tsüggedő szerelem' lassú hangjával

szemeinek-pillantása egyszerre nyitotta-meg szívemet, hogy sírhattam ki
magánasságában kevély gyönyörűséggel fog utánnad sírni

olyan kedves enyelgésben <láttzatott magát-el> veszteni el magát

öszve-futotta kúltsait a' Sor...

egyszerre esett-le az epedés szívet-olvasztó mennyei hangjaira

mélly álomba szenderített kedves éneke

által-szúnyadok: az örökké valóság mezejére

Ez a gondolat mint hömpörög szívemben é... érve mint egy égő tűz-...

Ez a' Szív' tellyessége, mellyel ezt a' vidéket, az egész világot által-fogom

az érzést kebelébe sírni

felele kérdező tekintettel

fel-oldotta némaságomat

³⁴⁸ Kazinczy bejegyzése. Dayka szövegében az áthúzott szavakat a < > jelek közé tettem. Az olvashatatlan szakaszokat három ponttal jelöltem.

egyebet evezőm' lottsánásaival, mell egy tsapással ezen szikrákat ejt melly a' hold
fényében ezüst tseppek gyanánt ragyognak

Karomba ölti kezét

öszve-szorúltt teli szívemből a' Mantzi' neve ki-szalad

Kedves bánatban szűnnyadt-el

Szívem nem foghatta-bé nagy mérteket a' boldogságnak

Szent-szívre szorúlással es... el

phantasiájának' szárnyán az érzés' mélységeibe hatott

3. függelék

*Collection d' héroïdes et pièces fugitives de Dorat, Colardeau, Pezay, Blin de Sainmore
et autres, Francfort et Leipzig, 1769*

- Dorat, Claude Joseph

Lettre de Zeila, jeune sauvage, esclave à Constantinople, à Valcour, officier français

Réponse de Valcour à Zeila

Lettre de Valcour à son père, pour servir de suite et de fin au roman de Zeila

Philomèle à Progné

Julie, fille d' Auguste, à Ovide, Héroïde par l' auteur de Philomèle

Abailard à Héloïse

Lettre de Barnevelt, dans sa prison, à Truman son ami

Octavie à Antonius

Héro à Léandre

- Feutry, Aimé Ambroise Joseph

Epître d' Héloïse à Abélard, traduite de M. Pope et mise en vers par M. Feutry

- Colardeau, Charles Pierre

Lettre d' Héloïse à Abailard, traduction libre de M. Pope

Lausus à Lydie

Héroïde d' Armide à Renaud, sujet tiré de la Jérusalem délivrée

- Chamfort, Sébastien Roch Nicolas de

Calypso à Télémaque

- La Harpe, Jean François de

Caion à César

Hannibal à Flaminius

- Mercier, Louis Sébastien

Hécube à Pyrrhus

Lettre de Dulis à son ami

Calas sur l'échafaud à ses juges

- Blin de Sainmore, Adrien Michel Hyacinthe

Biblis à Caunus, son frère, par l'auteur de Sapho

Jean Calas à sa femme et à ses enfants

Mademoiselle de Vallière à Louis XIV.

- Gazon d'Ourxigné, Sébastien Marcellin Mathurin

Ariane à Thésée, héroïde nouvelle

Epître de Phillis à Démophon

Pénélope à Ulysse

Héloïse à son époux, héroïde nouvelle, imitation de la première des véritables Lettres d'Héloïse à Abailard

- Peyraud de Beaussol

Echo à Narcisse, Poème en trois chants, dans un genre nouveau, qui tient de l'héroïde, de l'épigramme et de l'idylle

- Masson de Pezay, Alexandre Frédéric Jacques

Lettre d'Alcibiade à Glycère bouquetière d'Athènes

Lettre de Vénus à Paris

Lettre à la maîtresse que j'aurai

Lettre d' Ovide à Julie. précédée d'une lettre en prose à M. Diderot

- Costard, Jean Pierre

Lettre de Cain, après son crime, à Méhala, son épouse

Lettre de Lord Vilford à milord Dirton, son oncle, précédée d'une lettre de l'auteur

- Barthe, Nicolas Thomas

Lettre de l' abbé de Rancé à un ami, écrite dans son abbaye de la Trappé

- [névtelen]

Histoire des malheurs de la famille des Calas jusqu' après le jugement rendu en leur faveur pour la justification de la mémoire de Jean Calas, père, le 9 mars 1765, précédée de Marc-Antoine Calas, le suicidé, à l'univers, héroïde

- Romet, Nicolas Antoine

Lettre de Pétrarque à Laure

- Abbé Parmentier

Lettre de Caton d' Utique à César

- Mailhol, Gabriel

Lettre en vers de Gabrielle de Vergy à la comtesse de Coucy, soeur de Raoul de Coucy

Epître du comte de Fayel, époux de Gabrielle de Vergy à Fayel

- Panckoucke, Henry

Don Carlos à Elisabeth

- Poinsinet, Antoine Alexandre Henry

Gabrielle d' Estrées à Henri IV

- Duruflé, Louis Robert Parfait

Servilie à Brutus, après la mort de César

- Mailly, J. B. de et François de Neufchateau, N. L.

Canacé à Macarée, imitée d' Ovide

Servilie à Brutus, après la mort de César

- St. Péravi, Jean Nicolas Marcellin Guérineau de

Zaluca à Joseph, suivie de la nouvelle Bethsabé, et de quelques poésies réimprimés

Szépirodalmi művek jegyzéke

1. *XIV-dik Kelemen Pápának ama' nagy emlékezetű Ganganellinek levelei*, ford. KÓNYI János, Buda, 1783.
2. ALCOFORADA, Mariana, *Portugál levelek*, ford. SZABÓ Magda, Budapest, 1959, 2002
3. *A' tiszta és nemes szeretet' ereje*, ford. IVÁNKAY VITÉZ Imre, Kassa, 1789.
4. *Bessenyei György Összes Művei. Költemények*, szerk. GERGYE László, Budapest, 1991
5. *Dayka Gábor versei*, kiad. KOVÁCS Ferencné ÓNODI Irén, Miskolc, 1993
6. DUGONICS András, *Etelka*, 1788, idézett kiadás: *Etelka*, s. a. r. PENKE Olga, Debrecen, 2002
7. *Erköltsi levelek*, ford. BÁRÓCZI Sándor, Bécs, 1775.
8. *Érzékeny levelek*, ford. CZIRJÉK Mihály, Bécs, 1785.
9. FEMER Kilián, *Mindennapi közönséges és barátságos levelek, a' levél írásban gyakorlatlanoknak kedvéért 's hasznokért követésre való például ki-botsáttattanak. Femer Kilián által, Posonyban és Kassán, Landerer Mihaly' költségével*, 1776
10. *Júlia' levelei Ovidiushoz*, ford. ARANKA György, Kassa, 1790.
11. *Kártigám: Buda várának Viszsa-Vételekor A' Keresztények Fogságába Esett Egy Kartigam névü Török Kis-Asszonynak Ritka, és emlékezetes Történeti, Mellyeket némelly különös feljegyzésekből Magyar nyelvbe foglalta Bodó-baári és Nagy Lutséi MÉSZÁROS Ignác, Pozsony, 1772*
12. *Kassánda, mellyet fordított BÁRÓCZI Sándor magyar nemes testőrző, I-IV., Bécs, 1774*
13. KAZINCZY Ferenc, *Bácsmegyeynek össze-szedett levelei. Költött történet*, Kassa, 1789
14. KAZINCZY Ferenc, *Bácsmegyeinek gyötrelmei*, Pest, 1814
15. KIS János, *Legújabb meg bővített és megjavított magyar és német Levelezőkönyv*, Pest, 1816²
16. KISFALUDY Sándor, *Szépprózai művei*, szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen, 1997

17. LACLOS, Choderlos de, *Les Liaisons dangereuses, ou Lettres recueillies dans une société et publiées pour l' instruction de quelques autres*, Paris, 1782, idézett kiadás: Choderlos de LACLOS, *Veszedelemes viszonyok*, ford. ÖRKÉNY István, Budapest, é. n. (Fehér Holló Könyvek)
18. LA FAYETTE, Madame de, *La Princesse de Clèves*, Paris, 1678, idézett kiadás: *Clèves hercegné*, ford. SZÁVAI Nándor = *Klasszikus francia kisregények*, Budapest, 1988
19. *Lettres portugaises* [1669], idézett kiadás: *Lettres portugaises, Lettres d' une péruvienne et autres romans d' amour par lettres*, éd. par Bernard BRAY et Isabelle LANDY-HOULLON, Paris, Flammarion, 1983
20. *Magyar Museum*, 1788–1792
21. MÉSZÁROS Ignác, *Minden esetekre el-készült Magyar Szekretárius*, Pest, 1793
22. MIKES Kelemen, *Török Országi Levelek*, Szombathely, 1794., idézett kiadás: *Mikes Kelemen összes művei I., Törökországi levelek és Misszilis levelek*, szerk. HOPP Lajos, Budapest, 1966 (kritikai kiadás)
23. *Montier asszonynak a' maga leányával el-férjezett xxx Mark-grófnéval közlött tanulságos igen jeles és mindenféle uri rendnek nemes mulatására nagyon alkalmas levelei*. ford. MÉSZÁROS Ignác, Pozsony, 1793
24. *Orpheus*, 1790–1792, idézett kiadás: *Orpheus*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Debrecen, 2001
25. PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám, *Felfedezett titok* [1792], Budapest, 1988
26. PRÉVOST, *Manon Lescaut*, Amsterdam, 1731
27. ROUSSEAU, Jean-Jacques, *Julie, ou la nouvelle Héloïse*, [1761] éd. par Michel LAUNAY, Paris, Garnier–Flammarion, 1967
28. ROUSSEAU, Jean-Jacques, *Vallomások*, ford. BENEDEK Marcell és BENEDEK István, Budapest, é. n. (Magyar Könyvklub)
29. SÁNDOR István, *Egy külföldön utazó magyarnak jó barátjához küldetett levelei*, Győr,

1793.

30. *Szigvárt' klastromi története*, ford. BARTZAFALVI SZABÓ Dávid, Pozsony, 1787.
31. *Uránia* 1794–95, idézett kiadás: *Uránia*, s. a. r. Szilágyi Márton, DEBRECEN, 1999
32. *Vitkovics Mihály művei 1–3.*, szerk. SZVORÉNYI József, Budapest, 1879
33. *Vitkovics Mihály válogatott művei*, szerk. LŐKÖS István, Budapest, 1980
34. *Vitkovics Mihály kéziratai*, MTA Kézirattára, RUI 4^{rét} 16/VI.
35. WÁLYI K. András, *Az új tanítás módja és A' levél író*, Kassán, 1789

Szakirodalom

1. ABBOT, H. Porter, *Önéletírás, autográfia, fikció: kísérlet a szövegtípusok osztályozására*, ford. PÉTI Miklós, Helikon 2002/3, 286–304.
2. ARISZTOTELÉSZ, *Poétika, Kategóriák, Hermeneutika*, ford. SARKADY János, Budapest, 1997
3. BAHTYIN, Mihail, *Az eposz és a regény (A regény kutatásának metodológiájáról)*, ford. HETESI István = *Az irodalom elméletei III.*, szerk. THOMKA Beáta, Pécs, 1997, 27–68.
4. BAL, Mieke, *A leírás mint narráció*, ford. HUSZANAGICS Melinda = *Narratívák 2.: Történet és fikció*, szerk. THOMKA Beáta, Budapest, 1998, 135–171.
5. BARTHES, Roland, *S/Z*, ford. MAHLER Zoltán, Budapest, 1997
6. BARTHES, Roland, *A szöveg öröme*, ford. BABARCZY Eszter, KOVÁCS Sándor, MIHANCSIK Zsófia, ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor, Budapest, 2001²
7. BATTEUX, Charles, *Principes de la littérature*, Paris, 1755
8. BENKŐ Krisztián, *A „napló” mint alakzat (Változatok a prozopopeiára XVIII–XIX. századi irodalmunkban)*, It 2002/2, 206–218.
9. BEÖTHY Zsolt, *A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban I–II.*, Budapest, 1886
10. BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Budapest, 1995²
11. BÍRÓ Ferenc, *A legérzékenyebb nemzedék (Báróczi Sándor és „testőríró” barátai)*, ItK 1978, 16–31.
12. BLACK, Frank Gees, *The Epistolary Novel in the Late Eighteenth Century. A Descriptive and Bibliographical Study*, University of Oregon, Eugene, 1940
13. BOCHENEK–FRANCZAKOWA, Regina, *Le personnage dans le roman par lettres à voix multiples de La Nouvelle Héloïse aux Liaisons dangereuses*, Kraków, 1996
14. BOCHENEK–FRANCZAKOWA, Regina *Le roman épistolaire à voix multiples en France de 1761 à 1782: Problèmes de forme: destinataire–destinateur*, Kraków, 1986
15. BOCHENEK–FRANCZAKOWA, Regina, *Le roman par lettres du XVIIIe siècle: divers aspects de la modernité = „Tradition et modernité” Actes du Colloque du Centenaire de la philologie romane à l’ Université Jagellone de Kraków (1992)*, Kraków, 1993

16. BÓDI Katalin, *Dayka Gábor kiadatlan Batteux-fordításai*, ItK 2000/3–4, 497–507.
17. BÓKAY Antal, *Irodalomtudomány a modern és a posztmodern korban*, Budapest, 1997
18. BORBÉLY Szilárd, *A Vanitatum Vanitas és A boldog szerelem*, ItK, 1995, 485–503.
19. BORBÉLY Szilárd, *Műfaji minták a Fanni hagyományában* = *Studia Litteraria XXXVI.*, Debrecen, 1998, 171–185.
20. BUTTLAR, Adrian von, *Az angolkert: A klasszicizmus és a romantika kertművészete*, ford. HAVAS Lujza, Budapest, 1999

21. CALAS, Frédéric, *Le roman épistolaire*, Paris, P. U. F., 1996
22. CAROCCI, Renata, *Les héroïdes dans la seconde moitié du XVIIIe siècle (1758–1788)*, Fasano–Paris, Schena–Nizet, 1988
23. CHARTIER, Roger, „Népi” olvasók, „népszerű” olvasmányok a reneszánsztól a klasszicizmusig = *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, szerk. Guglielmo CAVALLO és Roger CHARTIER, ford. SAJÓ Tamás, Budapest, 2000, 305–320.
24. CHATEAUBRIAND, René, *Génie du christianisme* = *Oeuvres complètes II.*, éd. par SAINT-BEUVE, Paris, Librairie Garnier Frères, 1828
25. CHAUNU, Pierre, *Felvilágosodás*, ford. NAGY Géza, Budapest, 1998
26. CHAUNU, Pierre, *A klasszikus Európa*, ford. BENDA Kálmán, ifj. BENDA Kálmán, TERÉNYI István, Budapest, 2001
27. COHN, Dorrit, *Áttetsző tudatok*, ford. CSERESNYÉS Dóra, GÁCS Anna, GOCSÁL Ákos = *Az irodalom elméletei III.*, szerk. THOMKA Beáta, Pécs, 1996. 81–193.
28. COULET, Henri, *Le roman jusqu’ à la Révolution*, Paris, Armand Collin, 1967

29. CSÁSZÁR Elemér, *A magyar regény története*, Budapest, 1939, második, átdolgozott kiadás
30. CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség?: Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Budapest, 1990
31. CSETRI Lajos, *Folytonosság és változása felvilágosodás kori magyar irodalomban* = *Folytonosság vagy fordulat?*, szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen, 1996, 15–33.
32. CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Levelezés*, sajtó alá rendezte és jegyzeteket írta DEBRECZENI Attila, Budapest, 1999
33. CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Tanulmányok*, sajtó alá rendezte és jegyzeteket írta

BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta, Budapest, 2002

34. DÄLLENBACH, Lucien, *Intertextus és autotextus*, ford. BÓNUS Tibor, Helikon, 1996/1–2., 51–66.
35. DARNTON, Robert, *Gondolatgerjesztő szex*, BUKSZ 1995/tél, 498–504.
36. DEBRECZENI Attila, „Literátusság” és „popularitás” (*Közelítés a felvilágosodás kori magyar irodalomhoz*) = *Studia Litteraria XXXVI.*, Debrecen, 1998, 131–150.
37. DEBRECZENI Attila, „Érzékenység,, és „érzékeny irodalom”, *It* 1999/1. 12–29
38. DEBRECZENI Attila, „Pásztori Múza” a XVIII–XIX. század fordulóján = *Mesterek, tanítványok*, szerk. SZAJBÉLY Mihály, Budapest, 1999, 95–125.
39. DEBRECZENI Attila, *Integráció és elkülönülés az 1780-as, 1790-es évek magyar irodalmában*, *It* 2002/4, 497–516.
40. Debreczeni Attila, *Irodalmi megújulás az érzékenység jegyében a XVIII. század végének magyar irodalmában*, nagydoktori értekezés, Debrecen, 2002, kézirat
41. DEVESCOVI Balázs, *A mítosz és Fanni: A Kármán József körüli legendák és a Fanni hagyományait környező mítosz(ok) elemzése [diskurziválás] 5.0*, Budapest–Szeged, 2000
42. DIDEROT, Denis, *Éloge de Richardson = Oeuvres esthétiques*, Paris, Bordas, 1988, 23–40.
43. DULONG, Claude, *A szerelem a XVII. században*, ford. DÁNIEL Anna, Budapest, 1974
44. ELLIS, Markman, *The Politics of Sensibility: Race, Gender and Commerce in the Sentimental Novel*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996
45. FÁBRY Anna, *Az irodalom magánélete*, Budapest, 1987
46. FÁBRY Anna, „A szép, tiltott táj felé”, Budapest, 1996
47. FÁBRY Anna, *Hősnők és íróknők a XVIII–XIX. század fordulójának magyar irodalmában = Folytonosság vagy fordulat?* szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen, 1996, 295–308.
48. FENYŐ István, *Kisfaludy Sándor*, Budapest, 1961
49. FEST Sándor, *Adalékok Mikes Törökországi leveleihez = Uő, Skóciai Szent Margittól a Walesi bárdokig*, szerk. CZIGÁNY Lóránt és KOROMPAY H. János, Budapest, 2000,

- 265–266.
50. FEST Sándor, *Pope és a magyar költők* = Uő, *Skóciai Szent Margittól a Walesi bárdokig*, szerk. CZIGÁNY Lóránt és KOROMPAY H. János, Budapest, 2000, 274–293.
51. FOUCAULT, Michel, *A szexualitás története: A tudás akarása*, ford. ÁDÁM Péter, Budapest, 1996
52. FOUCAULT, Michel, *A szavak és a dolgok*, ford. ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor, Budapest, 2000
53. *Francia irodalmi szalonok: Szemelvények a XVIII. század francia irodalmából*, szerk. MADÁCSY László, Budapest, 1963
54. FRIED István, *Vitkovics Mihály jelentőségéhez*, Budapest, 1973. Különlenyomat a Filológiai Közlöny, 1973/3–4. számából
55. FRIED István, *Élet és irodalom a „Fanni hagyományai”-ban* = *Hagyomány és ismeretközlés*, szerk. KOVÁCS Anna, Salgótarján, 1988, 71–79.
56. FRIED István, „Nem lelődnek neveik...” = *Feltáratlan értékek a magyar irodalomban*, szerk. SZABÓ B. István, Budapest, 1994, 93–114.
57. FÜLÖP Géza, *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*, Budapest, 1978
58. GAILLARD, Michel, *Le fragment comme genre*, Poétique 1999/novembre, 387–399.
59. GENETTE, Gérard, *Figures II.*, Paris, 1969
60. GENETTE, Gérard, *Figures III.*, Paris, Éditions du Seuil, 1972
61. GENETTE, Gérard, *Seuils*, Paris, Éditions du Seuil, 1987
62. GENETTE, Gérard, *Transztextualitás*, Helikon 1996/1–2., 82–90.
63. GENETTE, Gérard, *Palimpszesztek: A vulgata létrehozása*, ford. KÁLAI Sándor, Vulgo 1999. június, 74–82.
64. GŁOWIŃSKI, Michał, *Sur le roman à la première personne* = *Esthétique et Poétique*, Textes réunis et présentés par Gérard GENETTE, Paris, Seuil, 1992, 228–245.
65. GOLDMANN, Lucien, *A rejtőzködő isten*, ford. PÖDÖR László, Budapest, 1977
66. GRANASZTÓI Olga, *A libertinus irodalom fogadtatása Magyarországon*, ItK 2000, 393–404.
67. GYÖRGY Lajos, *A magyar regény előzményei*, Budapest, 1941

68. HAROCHE-BOUZINAC, Geneviève, *L' épistolaire*, Paris, Hachette, 1995
69. HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében: Fáy András irodalomtörténeti helye*, Debrecen, 2000
70. HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Tanulmányfejek: Kazinczy Dayka-portréjának és Berzsenyi-kanonizációjának párhuzamai = klasszikus – magyar – irodalom – történet*, szerk. DAJKÓ Pál és LABÁDI Gergely, Szeged, 2003, 33–73.
71. HERMAN, Jan, *Le mensonge romanesque: paramètres pour l' étude du roman épistolaire en France*, Amsterdam, Rodopi, 1989
72. HOPP Lajos, *A magyar levélműfaj történetéből = Irodalom és felvilágosodás, Tanulmányok*, szerk. SZAUDER József és TARNAI Andor, Budapest, 1974, 501–566.
73. HOPP Lajos, *A fordító Mikes Kelemen*, Budapest, 2002
74. HUET, Pierre-Daniel, *Lettre-traité de Pierre-Daniel Huet sur l' origine des romans*, éd. par Fabienne GÉGOU, Paris, Éditions A.-G. Nizet, 1971
75. *Idées sur le roman: Textes critiques sur le roman français XIIe–XXe siècle*, éd. par Henri COULET, Paris, Larousse, 1992
76. IMRE Mihály, „Magyarország panasza” *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, 1995
77. ISER, Wolfgang, *A fiktív és az imaginárius: Az irodalmi antropológia ösvényein*, ford. MOLNÁR Gábor Tamás, Budapest, 2001
78. JAUSS, Hans Robert, *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*, ford. BERNÁTH Csilla, BONYHAI Gábor, KATONA Gergely, KIRÁLY Edit, KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, MOLNÁR Gábor Tamás, Budapest, 1997
79. JOHNSON, Barbara, *A kritikai különbözőség: Barthes/Balzac*, ford. HEGYI Pál, Helikon, 1994/1–2, 140–148.
80. KALMÁR György, *Szöveg és vágy: Pszichonalaízis–irodalom–dekonstrukció*, Budapest, 2002
81. KAYSER, Wolfgang, *A modern regény keletkezése és válsága*, ford. V. HORVÁTH Károly = *Narratívák 2.: Történet és fikció*, szerk. THOMKA Beáta, Budapest, 1998,

- 173–200.
82. *Kazinczy Ferenc levelezése I–XXIII.*, szerk. VÁCZI János, Budapest, 1890–, I. 1763–1789, Budapest, 1890
 83. KIBÉDI VARGA Áron, *A realizmus alakzatai*, ford. HÁZAS Nikoletta = *Irodalom elméletei IV.*, szerk. THOMKA Beáta, Pécs, 1997, 131–149.
 84. KIBÉDI VARGA Áron, *Új regénykorszak?: Hozzászólás a regény-körkérdéshez*, Tiszatáj, 1998 január, 43–46.
 85. KISS Attila Atilla, *Forró hideg falatok: A Fanni-féle szubjektum-genenerátorról = Fanni hagyományai.* = *DEKONFERENCIA II.* szerk. ODORICS Ferenc és SZILASI László, Szeged, 1995, 79–87.
 86. KOCZTUR Gizella, *Regény és személyiség: Az angol regény születése, Defoe–Richardson–Fielding*, Budapest, 1987
 87. KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Budapest, 1983²
 88. KÖPECZI Béla, *A Télémaque Közép- és Kelet-Európában = „Sorsotok előre nézzétek” A francia felvilágosodás és a magyar kultúra*, szerk. KÖPECZI Béla és SZIKLAY László, Budapest, 1975, 17–38.
 89. KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A zavarbaejtő elbeszélés*, Budapest, 1984
 90. KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, „A korszak” retorikája: *A korszak- és századforduló mint értelmezési stratégia*, = *Az olvasás lehetőségei*, h. n. 15–39.
 91. LANDY-HOUILLOIN, Isabelle, *Introduction aux Lettres portugaises, Lettres d’ une péruvienne et autres romans d’ amour par lettres*, éd. par Bernard BRAY et Isabelle LANDY-HOUILLOIN, Paris, Flammarion, 1983, 15–67.
 92. LEJEUNE, Philippe, *Le pacte autobiographique*, Paris, Seuil, 1996
 93. LEJEUNE, Philippe, *Az önéletírás meghatározása*, ford. Z. VARGA Zoltán, Helikon 2002/3, 272–285.
 94. *Littérature française: Le XVIIIe siècle, II. 1750–1778.*, éd. par. Robert MAUZI et Sylvain MENANT, Paris, Arthaud, 1977.
 95. MAN, Paul de, *Allegória (Julie) = Az olvasás allegóriái*, ford. FOGARASI György, Szeged, 1999, 254–296.
 96. MARGÓCSY István, *Szerdahely György művészetelmélete*, ItK 1989, 1–33.

97. MARGÓCSY István, *A magyar nyelv státusa a XVIII. század második felében = Folytonosság vagy fordulat?*, szerk. Debreczeni Attila, Debrecen, 1996, 251–259.
98. MARGÓCSY István, *Szigvárt apológiája = Mesterek, tanítványok*, szerk. SZAJBÉLY Mihály, Budapest, 1999, 151–168. 151–168.
99. MAUZI, Robert, *L' idée du bonheur dans la littérature et la pensée françaises au XVIIIe siècle*, Paris, 1960
100. MAY István, *A magyar heroikus regény története*, Budapest, 1985
101. MENKE, Bettine, *Sírfelirat-olvasás*, ford. KATONA Gergely, Helikon 2002/3, 305–315.
102. MERÉNYI Annamária, *A beavatás kánonja és a szerzői név szerepe Kazinczy körében = A magyar irodalmi kánon a XIX. században*, szerk. TAKÁTS József, Budapest, 2001, 57–72.
103. MEZEI Márta, *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*, Budapest, 1994
104. MONTANDON, Alain, *Le roman au XVIIIe siècle en Europe*, P. U. F., Paris, 1999
105. MOULIGNEAU, Geneviève, *Madame de La Fayette, romancière?*, Bruxelles, Éditions de l' Université de Bruxelles, 1980
106. NAGY Endre, *A magyar esztétika történetéből: Felvilágosodás és reformkor*, Budapest, 1983
107. ONDER Csaba, *A klasszika virágai*, Debrecen, 2003
108. ORSZÁGH László, *Az angol regény eredete*, Budapest, 1941
109. PELLE János, *Ész és szenvedély: Irodalom és filozófia a francia felvilágosodás korában*, Budapest, 1982
110. PENKE Olga, „Az ember kétszer születik...”: *A szerelem ábrázolása az első magyar regényekben*, ItK 2001/1–2, 100–114.
111. PENKE Olga, *Fordításelméleti gondolatok és fordítási gyakorlatok a magyar felvilágosodásban*, It 2002/4, 517–532.
112. PERRY, Ruth, *Women, Letters and the Origins of English Fiction: A Study of the Early Epistolary Novel*, Ann Arbor, Michigan, 1974 [PhD-értekezés]
113. *Poétique du récit*, éd. par Gérard GENETTE, Tzvetan TODOROV, Paris, Seuil, 1977

114. RICOEUR, Paul, *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, ford. ANGYALOSI Gergely, BOGÁRDI SZABÓ István, JENEY Éva, LŐRINSZKY Ildikó, MISS Zoltán, VAJDA András, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Budapest, 1999
115. RIFFATERRE, Michael, *Az intertextus nyoma*, ford. SEPSI Enikő, Helikon, 1996/1-2, 67–81.
116. ROUSSEAU, Jean-Jacques, *A M. d' Alembert, [...] sur son article de Genève, [...] et particulièrement sur le projet d' établir un théâtre de comédie*, = uő., *Oeuvres complètes*, Tome I., Paris, Armand-Aubrée, 1829, 303–449.
117. ROUSSET, Jean, *Forme et signification: Essai sur les structures littéraires de Corneille à Claudel*, Paris, José Corti, 1962
118. ROUSSET, Jean, *Narcisse romancier: Essai sur la première personne dans le roman*, Paris, José Corti, 1972
119. SABRY, Randa, *Les lectures des héros de romans*, Poétique, 1993/avril, 185–204.
120. *Schiller válogatott esztétikai írásai*, kiad. VAJDA György Mihály, Budapest, 1960
121. STANESCO, Michel – ZINK, Michel, *A középkori regény története az európai irodalomban*, ford. SASHEGYI Gábor, Budapest, 2000
122. *Sur la plume des vents: Mélanges de littérature épistolaire offerts à Bernard Bray*, éd. par Ulrike MICHALOWSKY, Paris, Klincksieck, 1996
123. SZAJBÉLY Mihály, *Ungvárnémeti Tóth László episztolái = Klasszika és romantika között*, szerk. KULIN Ferenc és MARGÓCSY István, Budapest, 1990, 172–185.
124. SZAJBÉLY Mihály, „*Idzadnak a' magyar tollak*”, *Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig*, Budapest, 2001
125. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, „*A regény, amint írja önmagát*”: *Elbeszélő művek vizsgálata*, Budapest, 1980
126. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A bizony(talan)ság ábrándja: kánonképződés a posztmodern korban* = Uő., „*Minta a szőnyegen*”, Budapest, 1995, 76–89.
127. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A kánonok szerepe az összehasonlító kutatásban* = Uő., „*Minta a szőnyegen*”, Budapest, 1995, 90–115.
128. SZILÁGYI Márton, *Dugonics András ismeretlen önéletrajza 1786-ból*, ItK 1997/3–4,

- 394–399.
- 129.SZILÁGYI Márton, *A deKONcepciók szabadsága*, Jelenkor, 1998/7–8.
- 130.SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Debrecen, 1998
- 131.SZILÁGYI Márton, *A „titkos bú” poétája? (Dayka Gábor kanonizálásának kérdőjelei)*
= *A magyar irodalmi kánon a XIX. században*, szerk. TAKÁCS József, Budapest, 2000,
73–87.
- 132.SZÖRÉNYI László, SZABÓ Zoltán, *Kis magyar retorika: Bevezetés az irodalmi
retorikába*, Budapest, 1997²
- 133.TAKÁTS József, *Megfigyelt megfigyelők = klasszikus – magyar – irodalom – történet*,
szerk. DAJKÓ Pál és LABÁDI Gergely, Szeged, 2003, 9–29.
- 134.VÁCZY János, *Kazinczy Ferencz és kora*, Budapest, 1915
- 135.VERSINI, Laurent, *Le roman épistolaire*, Paris, P. U. F., 1979
- 136.VINCENT-BUFFAULT, Anne, *Histoire des larmes*, Paris, Rivages, 1986
- 137.VINCZE Hanna Orsolya, *Önéletírás, tények, toposzok = Határon*, szerk. ÁRMEÁN Otília
és ODORICS Ferenc, Kolozsvár–Szeged, 2002, 235–244.
- 138.VÖRÖS Imre, *Fejezetek a XVIII. századi francia–magyar fordításirodalmunk
történetéből*, Budapest, 1987
- 139.WÉBER Antal, *A magyar regényírás kezdetei*, Budapest, 1959
- 140.WHITE, Hayden, *A történelem terhe*, ford. BERÉNYI Gábor, BRAUN Róbert, HEIL
Tamás, JOHN Éva, Budapest, 1997
- 141.YAHALOM, Shelly, *Du non littéraire au littéraire*, Poétique, 1980/novembre, 406–421.